

ISSN 0353-8648

Vol. 53 (3)

EKONOMSKE TEME

Niš, 2015.

EKONOMSKE TEME

Izdavač: Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu

Za izdavača:

Zoran Arandelović, PhD, Dean

Glavni i odgovorni urednik:

Srdan Marinković, PhD

E-mail: srdjan.marinkovic@eknfak.ni.ac.rs

Uređivački odbor:

Željko Šević, University of Wales, TSD, United Kingdom

Eleftherios Thalassinou, University of Piraeus, Department of Maritime Studies, Greece

Fikret Čaušević, University of Sarajevo, School of Economics and Business, SEESOX Visiting Fellow

Anastasios Karasavoglou, East Macedonia and Thrace Institute of Technology, Greece

Robert Gora, University of Information Technology and Management, Rzeszow, Poland

Marta Simoes, GEMF and Faculty of Economics, University of Coimbra, Portugal

Antonio Manuel, Portugal, Duarte, Faculty of Economics, University of Coimbra, Portugal

Robert Vodopivec, University of Maribor, Slovenia

Angel Georgiev Angelov, Faculty of Management and Informatics, UNWE, Sofia, Bulgaria

Penka Goranova, Tsenov Academy of Economics - Svishtov, Bulgaria

Dino Martellato, Faculty of Economics, University "Ca' Foscari" Venezia, Italy

Ljubica Kostovska, Faculty of Economics Skopje, Macedonia

Tatiana Orekhova, Donetsk National University, Ukraine

Alexandru Trifu, University „Petre Andrei” of Iasi, Romania

Ümit Gökdeniz, Marmara University, Istanbul, Turkey

Nikola Knego, Faculty of Economics Zagreb, Croatia

Veselin Drašković, Maritime faculty, University of Montenegro

Predrag Ivanović, Faculty of Economics Podgorica, Montenegro

Saša Drezgic, Faculty of Economics, University of Rijeka, Croatia

Jasmina Starc, Fakultet sa biznis i menadžment, Novo Mesto, Slovenija

Mirjana Petković, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija

Ljiljana Maksimović, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu, Srbija

Predrag Bjelić, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija

Marko Malović, Institut ekonomskih nauka Beograd, Srbija/ Univerzitet u Istočnom Sarajevu, BiH

Veselin Pješčić, Vice-guvern, Narodna banka Srbije, Srbija

Suzana Stefanović, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu, Srbija

Marina Đorđević, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu, Srbija

Snežana Radukić, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu, Srbija

Tatjana Stevanović, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu, Srbija

Tehnički urednik:

Marina Stanojević

Lektor:

Miroslava Đorđević

U finansiranju ovog časopisa učestvuje

MINISTARSTVO PROSVETE, NAUKE I TEHNOLOŠKOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

Od strane Ministarstva časopis je svrstan u kategoriju časopisa vodećeg nacionalnog značaja (M51)

Časopis je indeksiran u sledećim bazama: EBSCO i De Gryter Open.

Adresa Redakcije:

Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu, Trg kralja Aleksandra Ujedinitelja br. 11, Niš

Tel. +381 18 528-624, 528-601

E-mail: ekonomske-teme@eknfak.ni.ac.rs Web: <http://eknfak.ni.ac.rs/ekonomske-teme/>

Tekući račun Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Nišu: 840-1683666-17

Štampa: Atlantis, Niš

Tiraž: 100

SADRŽAJ

1. **Miomir Jakšić**
GEOGRAFSKA DEVIJACIJA I ISTORIJSKI RAZVOJ..... 319-334
2. **Boban Stojanović, Tanja Stanišić**
SEKTORSKA DRŽAVNA POMOĆ U EVROPSKOJ UNIJI
I NEKIM ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA 335-347
3. **Dejan Ž. Đorđević, Milan Veselinović**
POLITIKA KORIŠĆENJA OBNOVLJIVIH IZVORA ENERGIJE
U FUNKCIJI ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE U EU 349-359
4. **Jelena Birovljev, Željko Vojinović, Vera Mirović**
FUNKCIONALNA ZAVISNOST KATEGORIJA KORISNIKA PENZIJA
U ODNOSU NA UKUPAN BROJ ZAPOSLENIH 361-383
5. **Jelena Radojičić, Predrag Radovanović**
USKO BANKARSTVO - BANKARSKI SISTEM BEZ PRIVATNE EMISIJE
KREDITNOG NOVCA KAO REŠENJE ZA OTPORNIJE BANKE
I STABILNIJI FINANSIJSKI SISTEM..... 385-406
6. **Marija Radosavljević**
PROCESNA ORIJENTACIJA KAO OSNOV POVEĆANJA
ZRELOSTI UPRAVLJANJA LANCEM SNABDEVANJA 407-423
7. **Ivana Simić, Jelena Mladenović, Nebojša Stojković**
ISTRAŽIVANJE ZADOVOLJSTVA NASTAVNIKA
U OSNOVNIM ŠKOLAMA U REPUBLICI SRBIJI 425-443
8. **Vladimir Milićević, Slavoljub Milovanović**
SISTEM OBUKE ZA UPRAVLJANJE KRIZOM BAZIRAN NA
SAVREMENIM INFORMACIONIM TEHNOLOGIJAMA 445-460

GEOGRAFSKA DEVIJACIJA I ISTORIJSKI RAZVOJ

Miomir Jakšić

Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, Srbija

✉ mjaksic@ekof.bg.ac.rs

UDK
338:9(5)
Pregledni rad

Apstrakt: Različite sudbine pojedinih zemalja i nepostojanje garantovanog i osiguranog ekonomskog i društvenog prosperiteta tumače se dvema paradigmama: geografskom i institucionalnom. Geografska smatra da geografija, klima, ekologija uobličavaju tehnologiju i ponašanje pojedinaca. Institucionalna, centralnu ulogu pridaje institucijama koje ohrabruju investicije u ljudski, fizički kapital, tehnologije i podstiču sveukupni razvoj. Ova dva pristupa imaju svoju preteču u 1. teoriji tradicionalnog društva (azijskog načina proizvodnje): razlike tradicionalnih društava uslovile su da isti uticaj uzrokuje različite stope rasta i novoe razvoja, i 2. teoriji svetske privrede: samo zemlje koje izbegnu status kolonije imaju šanse da se razvijaju.

Primljeno:
10.12.2014.
Prihvaćeno:
24.9.2015.

Ključne reči: azijski način proizvodnje, institucije, geografska devijacija, savremeni svetski sistem

Uvod

Teorije razvoja skrenule su pažnju na načine proizvodnje, što omogućava da se kroz preplitanje i akumulaciju kapitalističkog i predkapitalističkih načina proizvodnje otkriju pokretačke snage, mehanizmi i ishodi razaranja načina proizvodnje isto tako omogućava istovremeno obuhvatanje i internih i eksternih uzroka nerazvijenosti uz oslonac na teoriju svetske kapitalističke privrede (Moulder, Keyder, 1982).

Opšti model razvoja pokrenutog spolja ili iznutra, pokazuje da se razvoj kao smenjivanje načina proizvodnje odvijao na različite načine, u okvirima višelinijskog odvijanja svetske istorije, a pokretačke snage, mehanizmi i ishodi drugačiji. U Zapadnoj Evropi te pokretačke snage vodile su poreklo iz sfere proizvodnje (interne) i omogućile su prelazak iz trgovačkog u industrijski kapital, dok su na Istoku te snage poreklom iz sfere trgovine (eksterne), ili

nametnute od strane kolonizatora, pa nije došlo do prelaska iz trgovačkog u industrijski kapital. Razvoj Orijenta vezuje se za ove teorije - tradicionalnog društva i svetske privrede.

1. Azijski način proizvodnje

Po svim elementima Istok se odvaja od Zapada, pa je teorija azijskog načina proizvodnje po svojoj suštini interdisciplinarna:

- u domenu ekonomske teorije ona se bavi ne samo jednim specifičnim, geografski omeđenim prostorom, već najšire ulogom faktora proizvodnje i tehnologije, odnosom prema prirodi, stagnacijom, odnosom prema društvenoj nadgradnji i dominacijom ne-ekonomskih instance,
- u domenu političke teorije ova koncepcija i njen istorijat je značajan jer na drugi način, spram klasičnog zapadno-evropskog modela, objašnjava nastajanje klasa, države u uslovima u kojima ne postoji privatna svojina i u kojima država prevashodno ima funkcionalnu ulogu, a ne instrumentalnu - kao oruđe vladavine jedne klase,
- na filozofskom planu ova koncepcija se dodiruje uloge religioznih faktora u objašnjavanju stagnacije koja je nastupila posle početnog uzleta.

Evropa je i u teoriji i praktičnom političkom delanju imala u odnosu na Aziju, a to je zadržalo i do danas, promenljiv odnos: od početnog oduševljenja za političko i ekonomsko uređenje Istoka (sinofilija), do prodora kolonijalizma koji izaziva sinofobsku osudu i naglašavanje stagnacije, despotizma i zaostalosti.

Teorija azijskog načina proizvodnje omogućava da se shvate i drugačiji procesi društveno-ekonomskog razvoja od Zapadno-evropskog, koji se na osnovama evrocentrizma prikazivao kao opšti model razvoja čovečanstva. Na primeru Azije otkriva se ograničena primenljivost kategorija i zakona Zapadno-evropskog razvitka. Time je osporena tezu o jednom putu razvoja izraženu svojevremeno kroz petočlanu shemu (prvobitna zajednica - robovlasništvo - feudalizam - kapitalizam - socijalizam).

Problematika orijentalnog društva i azijskog načina proizvodnje iznova zaokuplja pažnju naučnika. Od XVII veka literatura posvećena ovoj problematici je sve veća. O Orijentu u početku pišu trgovci, putnici, putopisci, diplomate, misionari koji su putovali u Aziju i u Evropu donosili prve i do tada jedine vesti o životu i društvenom uređenju azijskih naroda. Problemima Istoka se kasnije pored ostalih bave i Bernije, Smit, Hjum, Džems Mil, Džon Stjuart Mil, Monteskje, Volter, Kenej, Hegel, Hercen, Plehanov, Marks, Engels, Lenjin.

U XX veku diskusija o azijskom načinu proizvodnje je obnavljana u više mahova. 1920-ih i 1930-ih godina vođene su diskusije u SSSR-u (Lenjingradska diskusija), u Kini, Japanu. Posle Drugog svetskog rata u mnogim zemljama

sveta se piše o azijskog načina proizvodnje - Engleska, Francuska, Italija, Mađarska, Nemačka, SSSR, Japan, Kina, SAD.

Diskusija o azijskom načinu proizvodnje bila je i ostala u središtu rasprava o dinamizmu/stagnaciji, revolucionarnosti/evolucionizmu društava uopšte. Ona je paradigmatički primer za dokazivanje prednosti jednog ili drugog modela i podudarnosti (a) dinamizma i revolucionarnosti na Zapadu koji raskida veze sa predkapitalizmom i (b) podudarnosti stagnacije i evolucionizma na Istoku. Primer azijskog načina proizvodnje je korišćen i na teorijskom i praktičnom planu za potvrđivanje (a) jednog razvojnog modela i (b) njegove utemeljenosti na Zapadu.

Problematici azijskog načina proizvodnje se pristupalo uglavnom sa evrocentričkih pozicija - nipodaštavanje tekovina kultura naroda Istoka, prenaplašavanje elemenata orijentalnog despotizma. Pored toga, ekonomska baza je pojednostavljeno prikazivana svođena na nužnost javnih radova radi regulisanja snabdevanja vodom, koje je preduzimala država, pa su u pežorativnom smislu ova društva nazivana vodoprivredna društva, kao da osim irigacionih radova nije postojalo nijedno drugo obeležje velikih civilizacija na Istoku.

Mnoge naučno-tehničke tekovine nastale u sklopu azijskog načina proizvodnje koje je, i pored toga što je na svoj način razvijao proizvodnju tokom vremena, kao i ostali načini proizvodnje postao njena kočnica. Već 868. godine u Kini je štampana knjiga tehnikom pokretnih slova, a tek 600 godina kasnije štampana prva takva knjiga u Evropi (Gutenberg, 1446. godina, Majnc); u XIII veku u Kini postojao je papirni novac; Evropljani su preuzeli od Kineza tajne pravljenja svile, baruta, kompas. Kina je do tog vremena postigla značajne rezultate u razvoju poljoprivrede, trgovine, prekomorske trgovine. Sve to nije moglo nastati bez razvijene ekonomske baze - azijskog načina proizvodnje.

Navodna „krivica“ azijskog načina proizvodnje za usporeni razvoj područja u kojima je dominirao taj model privređivanja danas se teško može proceniti, imajući u vidu činjenicu da je imperijalistička ekspanzija razorila njegovu celinu, prelivala akumulaciju u kolonijalne metropole. Autotohni razvoj i karakter azijskog načina proizvodnje je na taj način razoren, pa se rasprave o krivici pojedinih modela privređivanja svode na sholastičke diskusije, koje često imaju obeležje evrocentrizma.¹

Još uvek je dominantno Zapadno viđenje Orijenta kao istorije despotizma, krvavih obračuna. Uostalom i Marksovo shvatanje Azije primer je zapadnjačke vizije Istoka koji meša činjenice i fantaziju (O'Leary 1989; Jakšić 1991).

¹ O dostignućima kineske civilizacije videti Etiambel, R. (1968) *Poznajemo li Kinu*, Vuk Karadžić, i Hucker, C. (1975) *China's Imperial Past*, Duckworth.

Evropska misao je optimistička, ona je varijanta Renesanse i devetnaestovekovne teorije progresa: društveni poredak oslobođen je nasilja, opresije, dominacije, eksploatacije; on je ne samo moguć nego i neizbežan, jer to nisu inherentni atributi ljudskog društva. Istorija ljudskog društva je istorija klasnih borbi, to je istorija razvoja proizvodnih snaga. Naspram ovih ideja nalazi se azijskog načina proizvodnje kao model društvenog poretka u kome dominacija, opresija preovlađuju, oni su stabilni i bezbedni i nisu proistekli iz ranije postojećeg i nestabilnog sistema klasne eksploatacije. Klase, ključni dramski likovi, su vodoprivredne birokrate, vojnici, činovnici, a oni ne postoje pre sistema. Oni ga stvaraju - nisu njegova kreacija. Dominacija nije tako sluškinja ekonomske eksploatacije, već njen samostalni primus mobile. U azijskom načinu proizvodnje, stagnacija i pesimizam potiskuju beskonačni optimizam, a to se jedino može objašnjavati evrocentrizmom čije se teorijsko i praktično interesovanje kreće u prostoru između Mediterana i Severnog Atlantika.

Debata o azijskog načina proizvodnje pokrenula je nekoliko fundamentalnih teorijskih pitanja:

- odnos evolucije i revolucije;
- odnos stagnacije i dinamike;
- odnos funkcionalizma i instrumentalizma.

Zapadno tumačenje Istoka naglašava elemente dugotrajne evolucije iz koje proističe stagnacija, koja državi nameće sveobuhvatni funkcionalizam, koji, sa svoje strane uzrokuje opadajuće ekonomske i društvene prinose.

Model azijskog načina proizvodnje, u Zapadnom viđenju, ima sledeća obeležja:

- 1) dugotrajna evolucija;
- 2) stagnacija;
- 3) funkcionalizam;
- 4) opadajući ekonomski i društveni prinosi.

Dve teorije razvoja objašnjavaju proces društveno-ekonomskog razvoja Istoka: (1) internalističke-koje u unutrašnjim faktorima traži uzroke razvijenosti/nerazvijenosti; (2) eksternalističke - proces razvoja objašnjavaju u ravni uticaja spoljnih faktora - kolonijalizma.

U središtu interesovanja su pitanja:

- Ima li Istok istoriju sopstvenog razvoja ili je to samo istorija kolonijalnih osvajača?
- U kojoj meri u zemljama Istoka deluju zakonitosti opšteg uz specifičnosti osobenog?

- Da li je kapitalizam posledica delovanja autohtonih snaga ili je nametnut spolja?
- Da li kolonijalizam podstrekava razvoj ili proizvodi nerazvijenosti?
- Kakav je uticaj religije i etike na društveno-ekonomski razvoj zemalja Istoka?

F. Moulder navodi tipične stavove jedne i druge teorije:

- a) teorija tradicionalnog društva: razlike tradicionalnih društava uslovile su da isti uticaj uzrokuje različite rezultate;
- b) teorija svetske privrede: Japan se razvio jer je jedina zemlja koja je izbegla status kolonije.

Primer Japana za obe teorije je od izuzetnog značaja i to je izuzetak koji potvrđuje pravilo:

- za teoriju tradicionalnog društva Japan je feudalno društvo za razliku od ostalih društava koja su azijska;
- za teoriju svetske privrede Japan se kasnije i drugim sredstvima uključio u svetsku privredu od ostalih zemalja Istoka, pa se zato razvio.

Sa stanovišta teorije svetske privrede Japan je iz dva razloga izbegao lošu sudbinu:

- a) kolonijalna osvajanja prvenstveno su bila usmerena ka Kini, Indiji, a ne i ka Japanu;
- b) kada je i Japan došao u središte interesovanja izbili su oštri sukobi među kolonijalnim metropolama, što je Japanu omogućilo da se političko-ekonomskim sredstvima a ne isključivo kroz vojno pokoravanje uključi u svetsku razmenu. Utoliko i zaključak da su i Kina i Japan bili feudalna društva i kao takva slična, a to što se Japan razvio a Kina ostala nerazvijena isključivo se može objasniti time što je Japan izbegao status kolonije.

Ovakvoj interpretaciji ističe F. Moulder, može se uputiti nekoliko prigovora: Kina nije bila kolonija, već polukolonija, a u tom položaju je bio i Japan, pa su spoljni uticaji isti, a ne različiti; društva u Kini i Japanu su se razlikovala (Kina nije bila feudalizam zapadno-evropskog tipa, već birokratski feudalizam, ako ne i sistem azijskog načina proizvodnje) pa je to bilo presudno za dalji razvoj.

Teorija tradicionalnog društva u prvi plan ističe unutrašnje faktore i njima podređuje spoljne, a u slučaju Kine i Japana ističu da je Kina u mnogo manjoj meri odgovarala na nasilne uticaje, dok je Japan na njih odgovorio potpunije, uz činjenicu da su ti impulsi bili miroljubivi (nije bilo šverca, opijuma, ratova, osvajanja teritorija). Taj zapanjujući paradoks jedino se može objasniti razlikama u tradicionalnim društvima, pa se u tom kontekstu ističu razlike u uslovima razvoja. Tako se Moulderova poziva na tri vrste uzroka: neophodni

(latentni su i ne pokreću razvoj); početni (političke i ekonomske institucije); dovoljni (aktiviraju potencijale dva navedena niza uslova). Ukoliko postoje neophodni i početni uslovi, tada nisu potrebni i spoljni podsticaji kao dovoljni. Unutar teorije tradicionalnog društva izdvajaju se dve grupe teorija:

- 1) teorija faktora razvoja i
- 2) idealnih tipova.

Teorija faktora ističe isuviše partikularističke i osobene faktore da bi oni mogli biti korišćeni kao merna jedinica razvijenosti/nerazvijenosti. Za Japan takvi faktori mogli bi biti ostrvski položaj, militarizam, pragmatizam, lojalnost, religija, nacionalizam, napredak tradicionalne privrede. Pored nedostataka opšteg pristupa ona pretpostavlja da su isti faktori u nekim zemljama pokretač razvoja, a u nekim izazivaju nerazvijenost (primer prostrane teritorije koja uzrokuje razvijenost SAD, a u Kini nerazvijenost).

Teorija tradicionalnog društva ima sledeće nedostatke:

- a) nema jednoznačne veze između autonomije gradova - uspona trgovine, industrijalizacije (engleski gradovi bili su zavisniji od feudalne vlasti u odnosu na Nemačku, pa ipak se Engleska pre razvila);
- b) trgovačka buržoazija se pokazala nesposobnom da bez državnih podsticaja generira razvoj;
- c) nema podudarnosti između buržoaske kontrole nad državom i državnog podsticanja razvoja, jer je država i u feudalno doba podsticala razvoj;
- d) to što je Japan bio feudalno društvo (u duhu teorije tradicionalnog društva) ne može da objasni zašto do prolaska u kapitalizam u Zapadnoj Evropi dolazi delovanjem unutrašnjih faktora, a u Japanu tek uz mešanje spolja.

Ključna su sledeća pitanja: Da li se Japan i Kina međusobno razlikuju? Da li se razlikuju odnosi Japana i Kine prema spoljnom svetu?

Analizirajući prvo pitanje (teza teorije tradicionalnog društva) F. Moulder zaključuje da je teorija tradicionalnog društva preneglasila razlike Čing Kine i Tokugava Japana, s jedne strane i sličnosti Tokugava Japana i tadašnje Zapadne Evrope, s druge strane. Obe zemlje bile su agrarne, koristile su istu tehnologiju, proizvodile iste proizvode, a udeo stanovništva zaposlenog u poljoprivredi, kao i udeo poljoprivrede u nacionalnom dohotku bio je sličan. U obe zemlje bila značajna tekstilna industrija na zanatskom nivou. I promene koje su otpočele u Kini pre, a u Japanu trajale kraće, bile su slične (porast produktivnosti u poljoprivredi, rast stanovništva, usavršavanje transporta, ekstenzivna komercijalizacija, rast trgovine). Najznačajniji indikator promene je komercijalizacija koja od ekstenzivne (širenje) postaje intezivna (produbljavanje). Ekstenzivna se vezuje za trgovinu, a intezivna sve više za proizvodnju, a u obe zemlje nije se prešlo iz ekstenzivne u intezivnu

komercijalizaciju, što potvrđuje i sličan udeo proizvoda kojima se trgovalo u ukupnom proizvodu svake zemlje (negde oko 30 procenata).

F. Moulder ističe da su sa Kinom razvijene veze, da je udeo stranih investicija mnogo povećan, dok to nije bio slučaj u Japanu; pored ekonomskog za Kinu je značajan i politički i vojni prodor koji je rezultirao u uklanjanju slabe države, dok je u Japanu ta slaba feudalna država pretvorena u birokratsku ili nacionalnu državu, što je bilo značajno za proces državnog podsticanja industrijalizacije. A. K. Bagči izdvaja tri perioda eksploatacije: 1757-1813. godina (merkantilistička eksploatacija; monopol engleske Istočnoindijske kompanije u trgovini sa Indijom ukinut je 1813, sa Kinom 1834, a 1858. upravljanje Indijom definitivno je podčinjeno Britanskom Parlamentu); u periodu 1858-1914. godina cvetala je slobodna trgovina, a period 1914-1947. Godina označava kraj kolonijalizma i uspostavljanje neokolonijalizma.

2. O „geografskoj devijaciji”

Tumačenje uloge prirodne svojine vrhunac dostiže sa industrijskim kapitalizmom i pitanjem u kojoj meri prirodna sredina odlučujuće opredeljuje brzinu privrednog rasta i razvoja i da li političke institucije mogu taj razvoj da ubrzaju ili uspore.

Najveće potiskivanje uloge geografskog faktora vezano je za petočlanu jednolinijsku shemu društvenog i ekonomskog razvoja, koja je institucionalizovana pod Staljinom. Marijan Sejver je pisala: „Marksova celokupna analiza razvoja istoka i Zapada u potpunosti se zasnivala na korišćenju geografskog faktora kao izvora tih razlika.” (Sawer, 1977, str. 167)²

Pored plodnosti tla, Marks je isticao i bliskost teritorija i prostranost celina: bliskost je uslovljavala razmenu dobara a prostranstvo je uticalo na nastanak despotskih sistema (Sawer, 1977, str. 167; Marks, 1977, str.160). Razlika u odnosu na prethodne mislioce ističe Sejver je u tome što se sa razvojem proizvodnih snaga uticaj prirodne sredine smanjuje. U početku se proizvodnja odvijala pod neposrednim uticajem prirodne sredine (Marks, 1971, str. 185).

Taj uticaj kasnije slabi: „Otuda veliki civilizacijski utjecaj kapitala njegova proizvodnja društvenog stupnja prema kojem svi raniji izgledaju samo kao lokalni razvoji čovječanstva kao idolatrija prirode. Priroda tek sada postaje puki predmet za čovjeka puka stvar korisnosti; ona prestaje da bude priznavana kao moć za sebe; a sama teorijska spoznaja njenih samostalnih zakona pojavljuje se kao lukavstvo da bi se ona podčinila ljudskim potrebama bilo kao predmet potrošnje bilo kao sredstvo za proizvodnju.” Ovo ističe Sejver potvrđuje opšti

² Sawer, M. (1977) *Marxism and the question of the asiatic mode of production*, Martinus Nijhoff, Hag, str. 167; *Marksizam i pitanje azijskog načina proizvodnje*, prevedeno, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985. U daljem tekstu navodi prema engleskom izdanju.

Marksov pristup istoriji kao “podčinjavanju prirodni sila čoveku” (Marks, Engels, 1948, str. 26).

Drugi marksisti bili su manje ubedeni u taj skoro beznačajan uticaj prirodne sredine, posebno Georgij Valentinovič Plehanov čiji su stavovi dugo označavani kao „geografska devijacija” (Jakšić). Sovjetska nauka za koju je ovo pitanje vrlo značajno imajući u vidu zavisnost prirodna sredina-proizvodne snage-društveni razvoj, tumači Plehanovljevu teoriju ovako: prirodna sredina ima ubrzavajuće ili usporavajuće dejstvo a sa razvojem taj se uticaj smanjuje. Plehanovljevi stavovi variraju između teze o ubrzavajućem ili usporavajućem dejstvu i teze o determinirajućoj ulozi i da otuda Plehanov nije uspeo da razreši ova dva potpuno različita pristupa.

U prilog prvog stava može se navesti Plehanovljev stav: „Savremeni dijalektički materijalizam pokazuje da geografsko okruženje pruža veće ili manje mogućnosti razvoja proizvodnih snaga i stoga gura čoveka više ili manje snažno napred na put istorijskog progresa.” A na drugom mestu on piše: “svojstva geografskog faktora determinišu razvoj proizvodnih snaga koje sa svoje strane determinišu razvoj ekonomskih snaga i sve druge društvene odnose” (Plehanov, 1964, str. 165).

Osnovni zaključak o ulozi prirodne sredine kod najistaknutijih aktera diskusije o azijskog načina proizvodnje je da je Plehanov ojačao elemente geografskog determinizma koje je Marks nasledio od Hegela i Monteskeja a da je sam bio pod uticajem Mečnikova i Racela. Plehanov je pisao: „Celo pitanje razvitka ekonomije svodi se dakle na to da se nađu uzroci koji uslovljavaju razvitak proizvodnih snaga što društvu stoje na raspoloženju u toj svojoj poslednjoj formi; to se rešava pre svega ukazivanjem na svojstva geografske sredine.”

Ovaj različiti uticaj prirodne sredine Plehanov ilustruje primerima evropskog i orijentalnog razvoja kao bilinearnih modela: „A što se ta dva tipa znatno razlikuju jedan od drugog to dolazi otud što su se njihove glavne karakteristike razvile pod uticajem prirodne sredine ... Ovo je u jednom slučaju nalagalo društvu koje je dostiglo izvestan stepen razvoja produktivnih snaga jedan kompleks produkcionih odnosa a u drugom slučaju drugi - veoma različit od prvog.”

Plehanov je u tom pogledu više determinista od Marksa. što se vidi i iz njegove kritike Mečnikovljeve knjige koji je sa svoje strane bio pod uticajem „posibilizma” Elize Reklóa: geografski faktori reke Nil ostavljaju otvorenim izbor između despotizma i jednakosti sviju. Mečnikov je isticao ulogu plodnih rečnih dolina koje su uslovile centralizovanu organizaciju organizaciju proizvodnje i rast produktivnosti rada. Najpogodnija sredina za razvoj u tom pogledu bio je Mediteran. što je odgovaralo i Hegelovom viđenju istorijskog razvoja i ulozi „plodnih orijentalnih rečnih dolina”.

Ruski historičar Solovjov je napisao: „Za zapadnu Evropu i tamošnje narode priroda je bila majka; Istoku i narodima kojima je bilo suđeno da stvaraju istoriju ona je bila „maćeha” Istoka. O ovom sukobu onih koji naglašavaju osobeni karakter ruske istorije i onih koji ističu univerzalnost zakona razviće se i Plehanovljeva koncepcija: nedavno je E. Hobsbaum formulisao ovako: ako postoje opšti zakoni razvoja onda su narodi Istoka koji se nisu razvili izuzetak a ako takvi zakoni ne postoje onda je Zapadana Evropa izuzetak jer se razvila.

Analizirajući Rusiju Marks se koristio prilagođenom varijantom azijskog načina proizvodnje i azijskog despotizma a njegovo interesovanje za Rusiju bilo je plod uverenja da će uništenje ruske aristokratije biti ključ uspeha revolucije na Zapadu; njihovi opšti stavovi zasnivali su se na uverenju da je za razvoj socijalizma potrebna „materijalna osnovica zapadnog društva”. M. Sejver zaključuje: „Marks i Engels su sledili velike tradicije zapadno-evropske političke teorije i državu u Rusiji opisivali kao orijentalni ili polu-orijentalni despotizam.”

Do 1858. godine, kao što je to istakao Maksimilijan Rubel, oni su Rusiju posmatrali kao nepokretnog poluazijskog kolosa i bastion evropske reakcije. Posebno je to naglašeno u Istoriji tajne diplomatije XVIII. veka gde je Marks istoriju Rusije sagledavao kao podvige velikih ljudi-seljaka koji lukavstvima i zanatima Rusiju pretvaraju u veliko carstvo što je potpuno drugačije objašnjenje od onog koje važi za Zapadnu Evropu (Sawer, 1977, str. 222).

Iako je pridavao značajnu ulogu političkim faktorima na Istoku Marks se ogradio od istorijske škole po kojoj je ruska država “država koja izvršava zadatke” ako što to ističe B. N. Čičerin po kome su i „obščina i mir” produkti delatnosti državnica a ne kao što je to isticao Marks posledica prvobitne zajednice. Rusija se ipak razlikovala od Istoka utoliko što je blizina Zapada nametala autokratiji da preduzme programe modernizacije kako bi mogla da održi vojnu nadmoć sa zapadnim susedima što Marks u Istoriji tajne diplomatije ilustruje primerom Petra Velikog koji je pozvao zapadne stručnjake da u Rusiju uvedu Zapadna dostignuća a istovremeno je učvrstio i azijski (moskovski sistem).

Marksov model isključivao je mogućnost ekonomske modernizacije i industrijalizacije. I pored razlika u pogledu tumačenja prirode „mira” i „obščine” Marksovo viđenje ruske istorije blisko je tumačenjima o državi koja izvršava zadatke koju je ponudio Solovjov a najistaknutiji predstavnik bio V. O. Ključevski. Ova škola je spoj elemenata zapadne historiografije geografskog determinizma Hegela i Bakla ekonomskog determinizma i neohegelijanske teorije o državi kao kreativnom entitetu.

Solovjov piše o tri elementa koji su imali naročit uticaj na zemlju:

- priroda zemlje koju su naseljavali narodi;
- priroda plemena;
- tok spoljašnjih događaja.

Ove elemente preuzima Plehanov koji će u potrebi odbrane od nomada (tatarskih) a ne potrebi preduzimanja vodoprivrednih radova kao na Istoku videti suštinu azijskog despotizma. Solovjov ističe da su planinski lanci u Zapadnoj Evropi i pomorski putevi uzrokovali raznolikost razvoja odvojili države dok je na Istoku nizija svuda jednaka i nije podsticala specijalizaciju niti su se mogli razviti originalni centri pojedinih zanata i trgovine.

Plehanov ističe i to da nije bilo planina građevinskog materijala za podizanje zankova pa su plemići živeli zajedno sa narodom u zajednicama (družina). Ključevski je u svom predavanju „Istorija poseda u Rusiji” 1886. godine na moskovskom univerzitetu istakao da je najvažniji elemenat primat države u ekonomskom i društvenom životu za razliku od Evrope gde je primat pripadao ekonomiji. Ovo je kritikovao Plehanov ističući da u Rusiji postoje „mešani procesi”. Po Ključevskom to je uslovljeno prirodom istočno-evropske nizije izloženošću napadima nomada i državnom strukturom države koja je imala izuzetnu ulogu za razliku od Zapadne Evrope. Država je pored odbrambenih zadataka stvorila i vojno-feudalnu klasu kojoj je davana zemlja za održavanje a zauzvrat ova je služila državi. Moskovske klase razlikovale su se od zapadnih jer su „bile podeljene na stupnjeve koji su u zvaničnom moskovskom žargonu nazivani činovi” ; ili „položaj pojedinca ili klase u državi bio je u stvari određen njegovim ili njihovim dužnostima prema državi” (Sawer, 1977, str. 228).

Tako je država sprečila da se bilo koji deo zemlje izuzme iz državne blagajne i da prestane da je puni. Najsistematičnije je pored Solovjova i Ključevskog teoriju o služućoj državi razradio P. Miljukov: spoljni zahtevi prema državi na određenom stupnju razvoja došli u sukob sa ekonomskim i društvenim razvojem a pošto robna privreda nije bila razvijena država je bila prisiljena da se obraća služućoj klasi; tako se razvio sistem “služće klase”, a ne nezavisne feudalne klase.

Ruski marksisti su potpuno zanemarili Marksov model azijskog načina proizvodnje i velike istorijske teorije istoričara poput Pokrovskog Solovjova Miljukova. Zato se razvio drugi pristup koji je rusku istoriju “zaodenuo u evropsko ruho” i to u obličju tradicionalne petočlane sheme uz isticanje da nije bilo osobenog azijskog već zapadno-evropskog razvoja. Rodonačelnik ove ortodoksne interpretacije je Pavlov-Siljvanski koji je dokazivao sličnost ruskog i zapadno-evropskog feudalizma i isticao da se taj sistem razvio iz istih razloga - sukoba zemljoposjednika i seljaka a ne zbog dominacije ne-ekonomskih faktora-države odozgo; i ovde je razvoj podstaknut odozdo ekonomski borbom klasa. Njegovu tezu nastavio je Pokrovski koji je rešenje u slabom razvoju ruskog naspram evropskog feudalizma tražio u izmeni svoje periodizacije utoliko što nije bilo ropstva a uspon buržoazije je vezivan već za XVI. vek pa je i pojava birokratskih struktura vezana za prvobitnu akumulaciju.

Postoje dve varijante: osobena Solovjova Ključevskog Miljukova i ortodokсна Pokrovskog i Pavlov-Siljavanskog. Najznačajniji marksista koji će dosledno primeniti koncepciju višelinijuskog razvoja na rusku istoriju je G. V. Plehanov čija je teorija utemeljena na (a) Marksovoj teoriji azijskog načina proizvodnje i (b) teoriji o služućoj državi ruskih istoričara. To je vezuje za politički sukob narodnjaka i socijal-demokrata; narodnjaci su isticali da Rusija može koristiti iskustva razvoja Zapada i da izbegavajući kapitalizam može direktno preći u socijalizam dok su socijaldemokrate svoje koncepcije temeljili na zapadno-evropskom modelu razvoja. Plehanov je teoriju potpuno osobenog ruskog razvoja - narodnjačku odbacio kao neosnovanu ali i onu koja ističe Zapadnu prirodu i istakao je da je Rusija u različitim periodima bila azijska (Ivan Grozni) odnosno više evropska (Petar Veliki; otuda postoje "mešani procesi" - preplitanje Evrope i Azije ekonomije i politike poput klatna. Postoji "relativna osobenost" Ruske istorije a svetska istorija je podeljena na dva velika toka evropski i azijski, a Rusija se od njih odvaja i oscilira između njih. On odbacuje Solovljeve elemente (geografska sredina priroda plemena i spoljni događaji) i modifikuje ih: nisu plemenski sukobi imali važniju ulogu od ekonomskih sukoba a nastanak klasa je određen i ekonomski i politički. On piše: "Tok događaja kod nas kao i svuda stalno se podčinjavao prirodnim uslovima. Relativna osobenost ruskog istorijskog procesa u stvari objašnjava se relativnom svojevrsnošću one geografske sredine u kojoj je morao da živi i radi ruski narod". On međutim kritikuje Solovjova koji ističe neposredan uticaj prirodne sredine; po Plehanovu taj uticaj je uvek samo posredan i to preko razvoja proizvodnih snaga.

Prelazeći na faktor društvenih odnosa on ističe da se društvo slično biologiji stalno reprodukuje i da se namesto stvaranja različitih proizvodnih organizama stvaraju stalno isti jer su prirodni uslovi proizvodnje za novu jedinicu isti kao i za staru. Pored ovog reprodukovanja istih zajednica obilje obradive zemlje onemogućavalo je razvoj složene društvene podele rada: odsustvo raznovrsnosti sprečavalo je horizontalnu podelu rada a raspolaganje zemljom sprečavalo je vertikalnu klasu podelu.

Prostranost ruske nizije onemogućavala je jačanje nezadovoljnih slojeva stanovništva; na Zapadu nezadovoljni seljaci bežali su u gradove gde su mogli steći ekonomsku i političku slobodu dok ovde gradova nije bilo pa su bežali u stepu gde su ekonomski odnosi bili zaostali u odnosu na centralne regije države. Seljački ustanci nisu izazivali nikakve promene već samo reprodukovali „mandat neba” baš kao i u Kini. Tako je prostranost i jednoličnost istočnoevropske nizije uloga države sprečavala razvoj ruskog feudalizma. Ipak u kijevskom periodu Rusija je trgovala imala veze sa Zapadom ali se kasnije zatvorila posebno usled otvorenosti ravnice prema Jugoistoku i izloženosti napadima nomada čiji su upadi tokom kijevskog perioda postali sve opasniji (ali to opet nije teorija „osvajanja” već prirodno uslovljeni razvoj). Geografska

sredina na Severu bila je za Zapadni razvoj još nepovoljnija nego na Jugu pa je država svoje rashode podmirivala poljoprivrednim proizvodima; od zemljoradnika se oduzimao veći višak nego ranije a država je da bi to i ostvarila povećavala svoju neposrednu vlast.

Tako je u Kijevskoj Rusiji razvijen sistem koji je za razliku od Moskovske bio bliži azijskom s tim da su ovde u prvom planu potreba odbrane od nomada a ne navodnjavanje. Nomadski narodi bili su jači od sedelačkih poljoprivrednih pa su se ovi ujedinili u velike skupine i tako i pored mase seljaka mogli da izdvoje i veći broj ljudi za armiju.

Iako je pod naletima Tatara centar sa Juga premešten od Kijeva ka Moskvi Plehanov poriče da se radilo o tatarizaciji Rusije. Promene su bile odgovor na upade Tatara a ne preuzimanje njihovog društvenog sistema. Tako je sva zemlja namesto kao u kijevskom periodu postala državna vlast je ojačala a to potvrđuju i opisi Flečera i fon Herberštajna; Flečer je pisao: "vladavina kod njih je čisto tiranska; sve njeno delovanje teži koristima i dobitima isključivo cara".

Herberštajn je pisao: „Svi su holopi odnosno sluge kneza.” Ivan Grozni je okončao proces pretvaranja Rusije u „monarhiju istočnog tipa” dok je Petar Veliki istovremeno i menjao ali i učvršćivao azijski sistem: plemstvo je imalo veću vlast nad zemljom bilo je donekle oslobođeno služenja i postalo je nalik plemstvu na Zapadu ali je služenje seljaštva postalo još teže: „Prema tome socijalni položaj „plemenitog“ staleža menjao se u jednom pravcu - u pravcu Zapada - dok se u isto vreme socijalni položaj „nižih ljudi” i nadalje menjao u pravcu direktno suprotnom - u pravcu Istoka".

Plehanov je uvek bio osetljiv na azijsku prošlost Rusije: protivio se opisu Rusije posle 1861. kao „evropske Kine” ali se borio i protiv restauracije „naše političko-ekonomske kitajščine”.

On piše: „Suština kineskih društvenih revolucija je u konfiskaciji zemlje od „držalaca“ i njenom vraćanju Državi-Levijatanu a onda stara istorija počinje iznova pojavljuju se novi „držaoci” izbijaju nove revolucije obnavlja se stara „kitajščina”. Nama nije potrebna kitajščina. Otuda mi podržavamo seljačke pokrete samo u meri u kojoj oni uništavaju stari poredak a ne i kada pokušavaju da obnove sistem prema kome je stari progresivan i napredan. ”

M. Sejver zaključuje: „Značaj Plehanovljevog doprinosa istorijskom materijalizmu nije u popularizaciji teze o ubrzavajućim /usporavajućim posledicama, već u jednom drugačijem pristupu geografskom faktoru koji dominira njegovim radovima: uloga geografskog okruženja uvek je od izuzetnog značaja za određivanje prirode društvenih odnosa". (Sawer, 1977, str. 185).

Karl Vitfogel je u seriji članaka pod nazivom „Geopolitika geografski materijalizam i marksizam” kritikovao dematerijalizaciju istorije pomoću „društvenih uslova” proizvodnje: takvi uslovi postojali su na primer u

Francuskoj pa ipak se iz buržoaske evolucije nije razvio kapitalizam. Vitfogel postavlja pitanje: Zašto? Zbor prirodne sredine i oskudice gvožđa uglja njihove nepovoljne lokacije. Zato je Vitfogel insistirao na razgraničenju i razlikovanju prirodno i društveno determinisanih proizvodnih snaga: prirodne su voda rudno blago a društvene tehnologija organizacija.

J. V. Staljin je u radu **Dijalektički i istorijski materijalizam** ove diskusije „presekao” svojom ocenom: „Geografska sredina je neosporno jedan od stalnih i neophodnih uslova društvenog razvitka ona. . . ubrzava ili usporava tok društvenog razvitka. Ali njen značaj nije određujući uticaj jer se promene i razvitak društva vrše neuporedivo brže nego razvitak geografske sredine.”

Prirodna sredina otuda nema determinišući uticaj ona može samo da usporava ili ubrzava razvitak. Kasnija „destaljinizacija” dovela je do otpora ovakvim stavovima i vraćanja Plehanovu. U to vreme pojedini autori su štaviše istakli da je Staljinov „geografski nihilizam” štetniji od determinizma. Odbacivanje minimiziranja uloge prirodne sredine dovelo je do stava da se prirodna sredina neprekidno menja i da je s obzirom na povezanost prirode čoveka i društva u međusobnoj povratnoj sprezi.

3. Privredni razvoj i uloga geografije i institucija

Geografski faktori imaju značajnu ulogu u određivanju lokacije i stepena interakcija tih drevnih agrarnih civilizacija. O toj temi posebno piše L. Putterman čiji rad u daljem tekstu predstavljamo (Putterman, 2014).

Kakvu i koliku ulogu istorijski faktori imaju u objašnjavanju velikih razlika u nivou ekonomskog razvoja među različitim zemljama i regijama u današnjem svetu? Nivo ekonomskog razvoja i stopa rasta od kraja evropske kolonijalne ere izuzetno mnogo zavisi od prosečnog nivoa tehnologije i političkog položaja područja u kojima su živeli preci današnjih stanovnika daleko pre ili neposredno uoči kolonijalne ere. Međuigra geografije i ljudskog kapitala, široko shvaćenog kao kultura, norme i institucionalni kapaciteti imaju središnju ulogu u objašnjavanju tih razlika (Putterman, 2014).

Početkom 2000. Godine Daron Ačemoğlu je predložio pristup koji se temeljio na isticanju značaja formalnih institucija i svojinskih prava kao alternative ovom geografskom pristupu (Acemoglu et al. 2001; Acemoglu et al. 2002).³

D. Ačemoğlu različite sudbine pojedinih zemalja i nepostojanje garantovanog i osiguranog ekonomskog prosperiteta tumači dvema paradigmatama: geografskom i institucionalnom (Acemoglu 2003). **Geografska** smatra da geografija, klima, ekologija uobličavaju tehnologiju i ponašanje pojedinaca. **Institucionalna**

³ Videti i srpski prevod njegove knjige *Ekonomsko poreklo diktature i demokratije*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2013.

centralnu ulogu pridaje institucijama koje ohrabruju investicije u ljudski, fizički kapital, tehnologije i podstiču sveukupni razvoj.

Dobre institucije poseduju tri obeležja:

prvo, uspostavljaju i štite svojinska prava u društvu;

drugo, ograničavaju sve moguće elite koje nastoje da eksproprišu nečiji dohodak ili imovinu, i

treće, u najvećoj mogućoj meri obezbeđuju jednake šanse za najšire slojeve društva u domenu zapošljavanja, socijalne sigurnosti i ljudskih prava.

Gde tih dobrih institucija nema, dokazuje Ačemoğlu, nema ni ekonomskog i društvenog prosperiteta. Postoji korelacija između geografije i prosperita, ali korelacija nije i uzročnost.

Da bi ocenio relativni značaj geografije i institucija, Ačemoğlu ispituje eksterne uzročnike promene institucija, osim onih geografskih. Kolonizacija je za njega primer takvog mogućeg eksperimenta: u kolonijama ona je uvela i izmenila mnoge domorodačke institucije, bez da je menjala geografiju. Da je geografija presudna bogate zemlje bi to i ostale i posle kolonizacije i dolaska Evropljana, i to bi bile i dan danas. S druge strane, ako su institucije te koje su ključne, uvođenje i razvoj novih – evropskih – institucija bio bi presudan, i te dobre institucije podstakle bi razvoj, za razliku od onih područja u kojima je kolonizacija donela samo prostu pljačku, bez razvoja institucija.

Odgovor na ova pitanja L. Putterman traži u geografskim faktorima u duhu velike diskusije o azijskom načinu proizvodnje i kasnije rasprave o Geografskoj devijaciji u vreme J. V. Staljina u SSSR-u. Neke neevropske oblasti bile su na početku kolonijalne ere relativno razvijene – Ačemoğlu i inka carstvo, da bi krajem te ere zaostajale, dok neke druge (SAD, Kanada, Australija, Novi Zeland) koje su bile zaostale su napredovale. Ovo je Ačemoğlu označio ‘smenom bogatstva’. On je pokazao da u opštem slučaju kolonizovane zemlje koje su 1500. bile razvijenije, mereno udelom urbane populacije i gustinom stanovništva, manje su bile razvijene 1995. Ačemoğlu *et al.* priznaje da su uslovi u kolonizovanim zemljama – smrtonosna životna sredina za Evropljane ili gustina stanovništva – mogu da pomognu u objašnjavanju zašto su se neki razvili, a drugi nisu. Ključni faktor, po njihovom mišljenju je da li su kolonizatori u kolonijama stvorili *ekstraktivne* institucije koje su favorizovale nasilnu eksploataciju rada i prirodnih resursa, ili *inkluzivne* institucije, u prvom redu svojinska prava koja su podsticala investicije u znanje, veštine i fizički kapital.

Zašto se Zapadna i Severna Evropa, a ne ranije razvijena Južna Evropa ili evroazijsko civilizacijsko srce, uključujući Kinu, su bili ti koji su kolonizovali druge kontinente, i otuda bili prvi koji su se industrijalizovali je pitanje kojim se već veoma dugo bave ekonomski istoričari i teoretičari rasta. Priča o velikoj

kineskoj pomorskoj floti predvođenoj admiralom Ženg Heom, koja daleko nadilazi poduhvate Kolumba, da Game i Magelana po svojoj veličini i broju i veličini brodova koja je uplovljavala u luke širom Indijskog okeana da bi potvrdila moć Kine dobila je na poluparnosti upravo zbog svog značaja za ovu diskusiju.

Radovi Dajamonda i Landesa ukazali su na razlike u prirodi vladavine ogromnim područjima Kine od strane moćnog vladara i konkurencije mnoštva malih država u Evropi koje su uvećavale šanse da će različite strategije nalaziti podršku od strane različitih grupa. Oni smatraju da su razlike u prirodi političkog ujedinjenja proistekle iz različite geografije: kineske plodne rečne doline i visoravni u njihovoj blizini uslovljavale su uspon kontinentalno usmerene civilizacije u kojoj i nije bilo mnogo poluostrva i ostrva, dok je evropa obilovala velikim poluostrvima (Iberijsko, Apeninsko, Skandinavija) i ostrvima (Britanija, Irska, Sivilija) (Diamond, 1997, prema: Putterman, 2014).

Moris evropsko, a ne kinesko „otkriće“, Amerike pripisuje manjoj udaljenosti i povoljnijim morskim strujama i vetrovima koji su pogodovali Evropi u odnosu na kineske pomorske puteve preko Pacifika (Morris, 2010, prema: Putterman, 2014). Ačemoglu taj uspon objašnjava povoljnim političkim institucijama, a ne geografijom.

Zaključak

Iskustvo kolonizacije u tom pogledu je poučno, jer su Evropljani koristili različite strategije: negde su - trgovina robljem u Karibima, prisilni rad u Centralnoj Americi - stvarane „loše institucije“ koje su bile instrument pljačke, i cilj im nije bio ustanovljavanje ili zaštita svojinskih prava, onemogućavanje elita i širenje čovekove i narodne dobrobiti. S druge strane, u nekim kolonijama stvarane su kolonijalne naseobine koje su bile replika onih u metropolama - naseobine u Australiji, Novom Zelandu, Kanadi i Sjedinjenim državama - u kojima su teritorije bile prazne, sa malo resursa, u kojima je klima bila nepovoljna. One su počivale na „dobrim institucijama“ i pokretale su razvoj. U prvom slučaju povoljna geografija i loše institucije nisu pokrenule razvoj, a u drugom nepovoljna geografija i dobre institucije jesu, što ukazuje na predominantni značaj institucija za društveni razvoj.

U onim kolonijama u kojima Evropljani nisu marili za dobre institucije koje bi ustanovljavale i štatile svojinska prava, ograničavale samovolju elita, razvoj je bio onemogućen i ta društva su u nepovoljnijem položaju u odnosu na onaj pre pola milenijuma. Ačemogluovi argumenti su eho velike diskusije o azijskom načinu proizvodnje i Geografskom determinizmu, čiji su centralni akteri bili Lenjin i Plehanov: Plehanov je opasnosti despotizma, zaostalosti, azijske vezivao za nepovoljne klimatske uslove i nedostajuće institucije, dok je Lenjin upravo u tome tražio pokretače socijalističkog napretka.

Literatura

- "Azijski način proizvodnje" (1982) *Marksizam u svetu*, Beograd 2.
- Acemoglu, D. (2003) "Institutions and economic development", *Finance and Development*, br. 2.
- Acemoglu, D., Johnson, S. i Robinson, J. (2001) "The colonial origins of comparative development: an empirical investigation", *American Economic Review*, 91(5): 1369–401.
- Acemoglu, D., Johnson, S. i Robinson, J. (2002) "Reversal of fortune: geography and institutions in the making of the modern world income distribution", *Quarterly Journal of Economics*, 117(4): 1231–94.
- Ačemoğlu, D., Robinson, Dž. (2013) *Ekonomsko poreklo diktature i demokratije*, Zavod za udžbenike, Beograd.
- Etiambli, R. (1968) *Poznajemo li Kinu*, Vuk Karadžić.
- Hucker, C. (1975) *China's Imperial Past*, Duckworth.
- Jakšić, M. (1991) *Azijski način proizvodnje*, Naučna knjiga, Beograd.
- Jakšić, M., "Konceptije Lenjina i Plehanova o azijskom načinu proizvodnje", *Ekonomski anali*, br.63-64.
- Marks, K. (1971) *Prilog kritici političke ekonomije*, BIGZ, Beograd.
- Marks, K., F. Engels (1948) *Komunistički manifest*, Kultura.
- Moulder, F., Keyder, C. (1982) *Marksizam u svetu*, Beograd, br. 2.
- O'Leary, B. (1989) *The Asiatic Mode of Production*, Blackwell, Oxford.
- Putterman, L. (2014) "History and comparative development." The New Palgrave Dictionary of Economics. Online Edition. Eds. Steven N. Durlauf i Lawrence E. Blume. Palgrave Macmillan. <http://www.dictionaryofeconomics.com/article?id=pde2014_G000223> doi:10.1057/9780230226203.3921. [22 May 2014]
- Sejver, M. (1985) *Marksizam i pitanje azijskog načina proizvodnje*, Sarajevo: Veselin Masleša.

GEOGRAPHICAL DEVIATION AND HISTORICAL DEVELOPMENT

Abstract: Different destinies of particular countries and not-existence of warranted economic and social prosperity are explained by two paradigms: geographical and institutional one. Geographical paradigm insists upon significance of physical geography, climate, ecology, that shape technology and individual behaviour. Institutional paradigm central role attributes to institutions which promote investment in human, physical capital and technology. Those two approaches have their roots in 1. Traditional society theory (Asiatic mode of production theory): differences in traditional societies of each country explain their different growth rates and level of economic development, and 2. World system theory: only countries that escaped colonial status have chance to develop.

Key words: Asiatic mode of production, Institutions, Geographical deviation, Modern world system

SEKTORSKA DRŽAVNA POMOĆ U EVROPSKOJ UNIJI I NEKIM ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA

Boban Stojanović

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Srbija
✉ dr.boban.stojanovic@gmail.com

Tanja Stanišić

*Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji,
Univerzitet u Kragujevcu, Srbija*
✉ tanja.stanistic@gmail.com

UDK
338.246.027
(4-672EU+4-12)
Pregledni rad

Apstrakt: Državna pomoć namenjena određenim subjektima na tržištu, a posebno pojedine njene kategorije, nosi opasnost narušavanja konkurencije. Zbog toga je neophodna kontrola dodeljivanja državne pomoći i njeno usmeravanje od sektorskih ka opravdanijim horizontalnim ciljevima dodeljivanja. U radu se primenom metoda komparativne i korelacione analize ispituje praksa dodeljivanja sektorske državne pomoći u Evropskoj uniji i odabranim zemljama Zapadnog Balkana. Cilj je identifikovanje odstupanja i ukazivanje na poželjne pravce usmeravanja državne pomoći.

Primljeno:
10.11.2014.
Prihvaćeno:
24.9.2015.

Ključne reči: sektorska državna pomoć, Evropska unija, Zapadni Balkan

Uvod

Na nivou Evropske unije (EU), dodeljivanje državne pomoći adekvatno je regulisana brojnim uredbama i pravilima. Zbog izuzetne važnosti problematike, propisi i pravila se neprekidno usavršavaju. U evropskim zemljama u razvoju, koje još uvek nisu članice EU, zahtevi za razvijanjem funkcionalnog sistema kontrole državne pomoći pojavili su se tokom poslednje decenije (Stojanović, Stanišić, 2011, str. 46). Dugogodišnji razvoj sistema kontrolisanja državne pomoći Evropske unije doveo je do uspostavljanja odgovarajućih zakonitosti i pravila u dodeli svake konkretne vrste državne pomoći. Osnovni cilj uspostavljenih pravila je što veća svrsishodnost upotrebe dodeljene državne

pomoći, uz što manje narušavanje konkurencije na tržištu. EU uspešno odgovara ovom cilju, koji se često promovise sintagmom „manja, a bolje usmerena državna pomoć“ (European Commission, 2005). Srbija i ostale zemlje Zapadnog Balkana svoje sisteme kontrolisanja državne pomoći moraju da koncipiraju i razvijaju na način koji će što više biti usmeren na usklađivanje prakse dodele državne pomoći sa EU kriterijuma.

Tri osnovne kategorije državne pomoći su horizontalna, regionalna i sektorska državna pomoć. S obzirom na to da se sektorska državna pomoć dodeljuje unapred određenim, odnosno poznatim korisnicima u pojedinim sektorima i delatnostima, ovaj vid državne pomoći se smatra najmanje opravdanim i nosi najveću opasnost narušavanja konkurencije (Stojanović, Stanišić, Radivojević, 2014, str. 90). Otuda je cilj institucija za kontrolu državne pomoći što manje njeno učešće u strukturi ukupne pomoći. Svrha istraživanja prezentovanog u ovom radu je sagledavanje obima i trenda dodeljivanja sektorske državne pomoći u Evropskoj uniji i zemljama Zapadnog Balkana. Cilj je identifikovanje odstupanja u zemljama Zapadnog Balkana u odnosu na praksu Evropske unije.

S obzirom na svrhu i cilj, svaki segment istraživanja posebno obrađuje zakonitosti i trendove državne pomoći na nivou Evropske unije, a posebno u odabranim zemljama Zapadnog Balkana. Na taj način je omogućena komparativna analiza i identifikovanje odstupanja. Nedostatak relevantnih podataka za Makedoniju i Bosnu i Hercegovinu (usled nerazvijenosti sistema kontrolisanja državne pomoći), ograničio je grupaciju zemalja Zapadnog Balkana na svega tri zemlje – Srbiju, Hrvatsku i Crnu Goru. Istraživanjem su obuhvaćeni podaci do 2012. godine (poslednji dostupni podaci o dodeljenoj državnoj pomoći su za 2012. godinu), pa Hrvatska iz tog razloga nije uključena u grupaciju zemalja Evropske unije. Hrvatska je postala članica Evropske unije jula 2013. godine.

1. O osnovnim kategorijama državne pomoći

Osnovna podela državne pomoći je podela na horizontalnu, regionalnu i sektorsku državnu pomoć. Svaka od osnovnih kategorija državne pomoći obuhvata širok spektar ciljeva čijoj realizaciji državna pomoć doprinosi.

Horizontalna državna pomoć namenjena je svim preduzećima u jednoj privredi, a ne izabranim i unapred određenim sektorima i regionima. Smatra se vidom državne pomoći koja ima najmanji destruktivni uticaj na uslove konkurencije. Državna pomoć koja se horizontalno dodeljuje svim sektorima manje je selektivna od ostalih oblika državne pomoći. Otuda prevladava mišljenje da su pozitivni efekti horizontalne državne pomoći i njihov doprinos u rešavanju neuspeha na tržištu mnogo veći od njihovog negativnog uticaja na

konkurenciju. Često se ističe da horizontalna državna pomoć efikasno koriguje tržišne nedostatke i doprinosi rastu društvenog blagostanja (Kesner – Škreb, 2011, str. 1). Sve su to razlozi zbog kojih nadležne institucije za kontrolu državne pomoći nastoje da nametnu pravila po kojima će se državna pomoć u što većoj mjeri preusmeravati od sektorske ka horizontalnoj. Svako povećanje procenta učešća horizontalne državne pomoći u ukupnoj strukturi pomoći ocenjuje se kao pozitivan trend.

Horizontalna državna pomoć usmerena je na: istraživanje i razvoj (R&D), zaštitu životne sredine, pomoć malim i srednjim privrednim subjektima (MSP), sanaciju i restrukturiranje privrednih subjekata u teškoćama, zapošljavanje, usavršavanje, kulturu, obezbeđivanje rizičnog kapitala. Regulisanje horizontalne državne pomoći ima za cilj balans između navedenih ciljeva od nesumnjivo velikog značaja i opasnosti da u želji za njihovim ostvarenjem država naruši konkurenciju na tržištu. Horizontalna državna pomoć namenjena je ciljevima kod kojih su uglavnom evidentne jasne koristi od državne intervencije (Wishlade, Michie, 2009, str. 24). I pored toga, kontrola ovog vida državne pomoći detaljno reguliše koji iznos državne pomoći je opravdano odobriti, kojim projektima, pod kojim uslovima i koje vrste razvojnih politika posebno treba podržati kako bi se maksimizirali pozitivni efekti (Flam, 2008, str. 1).

Činjenica da se horizontalna državna pomoć ne dodeljuje unapred odabranim sektorima ili regionima i njena dostupnost većem broju privrednih subjekata čini je manje selektivnom u odnosu na druge dve kategorije državne pomoći. Time je i više opravdana s obzirom na manje mogućnosti narušavanja konkurencije. Horizontalna državna pomoć usmerena je na one ciljeve koji su okosnica privrednog razvoja zemlje, ili je u funkciji podrške i unapređenja često marginalizovanih ciljeva razvoja.

Regionalna državna pomoć se dodeljuje sa ciljem podsticanja privrednog razvoja nerazvijenih, odnosno manje razvijenih regiona. Vodeći motiv za usmeravanje državne pomoći ka određenim regionima jeste nizak životni standard i/ili velika nezaposlenost. Regionalna državna pomoć može da se koristi kako bi se izbegla koncentracija proizvodnje u pojedinim delovima zemlje i na taj način podstakao ekonomski razvoj siromašnih regiona. Dodeljuje se privrednim subjektima u regionima gde se ulaganja smatraju opravdanim zbog postojanja niza ekonomskih, prirodnih, socijalnih, demografskih i/ili drugih nedostataka. Ova kategorija državne pomoći podrazumeva mere koje podstiču ekonomsku aktivnost i na taj način doprinose smanjenju ili eliminisanju regionalnih neravnomernosti i u mnogim zemljama beleži značajne iznose (Wishlade, 2008, str. 754). Regionalna državna pomoć je usmerena na nedostatke manje razvijenih regiona. Ova geografska specifičnost pravi razliku između regionalne pomoći i drugih oblika horizontalne pomoći, kao što je pomoć za istraživanje, razvoj, inovacije, zapošljavanje, zaštitu životne sredine (European Commission, 2006, str. 13).

Regionalna državna pomoć obuhvata tri osnovne kategorije: regionalnu investicionu državnu pomoć, regionalnu državnu pomoć novoosnovanim malim privrednim subjektima i operativnu regionalnu državnu pomoć. Ovde treba napomenuti da prvi vid regionalne državne pomoći zahteva posebnu opreznost i kontrolu. Velike investicije nose rizik da iznos pomoći pređe neophodni minimum kako bi se nadoknadili regionalni nedostaci. Postoji i opasnost da bi državna pomoć za ove projekte dovela do distorzivnih efekata, poput neefikasnog izbora lokacije i većeg narušavanja konkurencije. Takođe, pomoć predstavlja skup transfer sredstava od poreskih obveznika u korist primaoca pomoći. Može doći do neto gubitka blagostanja, odnosno situacije u kojoj troškovi pomoći prevazilaze korist za potrošače i proizvođače (European Commission, 2009, str. 3). Otuda je neophodna dublja i sveobuhvatna analiza državne pomoći za velike investicione projekte.

U većini evropskih zemalja regionalna državna pomoć se dodeljuje u okviru sektorski opredeljenih budžeta, uz uzimanje u obzir kriterijuma regionalne razvijenosti prilikom dodeljivanja pomoći, a na osnovu regionalnih razvojnih programa. Tako, na primer, pored sredstava iz budžeta Republike Srbije i budžeta lokalnih vlasti, značajan izvor regionalne pomoći u Srbiji predstavljale su donacije međunarodnih institucija i država donatora (Vlada Republike Srbije, 2006, str. 106). U narednom periodu, najvažniji izvor međunarodne pomoći za regionalni razvoj predstavljaju fondovi EU.

Sektorska državna pomoć je namenjena unapred određenim, odnosno poznatim privrednim subjektima u pojedinim delatnostima, odnosno sektorima. Sektorska državna pomoć nosi veću potencijalnu opasnost narušavanja konkurencije u odnosu na horizontalnu usled izrazito selektivnog karaktera. Takođe, ovaj vid državne pomoći nije usmeren na ispravljanje neuspeha na tržištu. Veoma često, ovaj vid pomoći samo odlaže neophodne radikalne promene i strukturna prilagođavanja u pojedinim sektorima i industrijama. Zbog toga je privremeni karakter sektorske državne pomoći neophodan da bi ona imala pozitivne efekte. Međutim, ne ohrabruje činjenica da se ovaj vid državne pomoći veoma često pod pritiskom korisnika transformiše iz privremene u stalnu. Posebnu opasnost predstavlja lociranje i koncentrisanje sektorske državne pomoći na mali broj preduzeća. Ovakav način njenog lociranja lako može dovesti do pojave moralnog hazarda i do situacije u kojoj preduzeća očekuju pomoć od strane države svaki put kad se nađu u poteškoćama. Takva vrsta pomoći može kreirati veštačku konkurentsku prednost i stavljati niskoproduktivne sektore u povlašćeni položaj na štetu ostalih sektora u privredi.

Sve napred navedeno može, pored izrazitog destruktivnog uticaja na konkurenciju, imati jako negativan uticaj na efikasnost ukupne privrede. Postoje mišljenja da ovaj vid pomoći favorizovanjem jednog, obično manje efikasnog preduzeća, redukuje društveno blagostanje (Kesner – Škreb, 2011, str. 1).

Svaka vrsta državne pomoći (horizontalna, regionalna ili sektorska) može biti dodeljena na jedan od tri načina: kao šema državne pomoći, kao individualna državna pomoć ili na *ad hoc* osnovi.

2. Metodološki okvir istraživanja

Svrha istraživanja je uočavanje zakonitosti i trendova u dodeljenoj sektorskoj državnoj pomoći na nivou Evropske unije, u Srbiji i odabranim zemljama Zapadnog Balkana. Cilj je identifikovanje odstupanja u dodeljenoj sektorskoj državnoj pomoći u odnosu na praksu EU. Osnovna pretpostavka istraživanja je postojanje značajnih odstupanja u praksi dodeljivanja državne pomoći u zemljama Zapadnog Balkana u odnosu na pozitivnu praksu zemalja Evropske unije.

U istraživanju su korišćene sledeće metode: komparativna analiza (uz upotrebu grafičke metode za prezentovanje rezultata komparativne analize), deskriptivna statistika i korelaciona analiza. Komparativna analiza i deskriptivna statistika korišćene su u cilju identifikovanja odstupanja sektorske državne pomoći u Srbiji i odabranim zemljama u regionu u odnosu na zemlje članice EU. Korelacionom analizom ispitana je međuzavisnost dodeljene sektorske državne pomoći i bruto domaćeg (BDP) proizvoda u analiziranim grupacijama zemalja.

Informacionu osnovu istraživanja čini set baza podataka. Za podatke o sektorskoj državnoj pomoći u zemljama članicama EU informacionu osnovu predstavlja baza Evropske komisije. Informacionu osnovu o dodeljenoj sektorskoj državnoj pomoći u zemljama u regionu čine izveštaji merodavnih tela: Komisije za kontrolu državne pomoći Srbije (*Izveštaji o dodeljenoj državnoj pomoći u Republici Srbiji 2006 – 2012*), Komisije za kontrolu državne pomoći Crne Gore (*Godišnji izveštaji o dodijeljenoj državnoj pomoći u Crnoj Gori 2007 – 2012*) i Agencije za zaštitu tržišnog natjecanja Hrvatske (*Godišnje izvješće o državnim potporama 2006 – 2012*). Za podatke o BDP bazu predstavlja *Eurostat*.

Istraživanjem je obuhvaćen vremenski period od 2006. do 2012. godine. Razlog za odabir ovog vremenskog perioda je omogućavanje komparativne analize između zemalja Evropske unije i odabranih zemalja u regionu. Izveštaji o dodeljenoj državnoj pomoći u Srbiji i Crnoj Gori dostupni su počev od 2006. godine.

3. Rezultati istraživanja

Sektorska državna pomoć je namenjena tačno utvrđenim aktivnostima i sektorima, narušavajući ili preteći da naruši konkurenciju na tržištu u većem obimu. Upravo zbog selektivnosti kod dodele ove vrste pomoći, a naročito kada se radi o tzv. sektorima čelika, uglja, sintetičkih vlakana i brodogradnje, EU

primenjuje posebna pravila. Imajući u vidu navedeno, ova pravila su ugrađena u posebne protokole Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju (Stojanović, Stanišić, Radivojević, 2013, p. 168). Otuda bi bilo logično očekivati da analizirane zemlje u regionu slede nastojanja Evropske unije ka što manjem učešću sektorske državne pomoći u ukupnoj strukturi pomoći.

Tabela 1. Sektorska državna pomoć kao % ukupne državne pomoći u zemljama članicama EU (2006 – 2012)¹

	Sektorska državna pomoć kao % ukupne državne pomoći								BDP per capita (prosek 2006 – 2012)
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Prosek 2006 - 2012	
Austrija	49.64	16.49	12.75	30.28	9.60	11.71	10.48	20.13	33,943
Belgija	26.92	24.80	23.06	20.12	14.60	22.24	15.34	21.01	32,300
Bugarska	20.61	86.89	93.95	84.03	49.65	45.68	59.58	62.91	4,586
Kipar	20.55	46.95	32.89	64.72	27.50	20.72	27.12	34.35	20,771
Republika Češka	27.89	21.37	25.65	34.47	35.50	20.48	18.19	26.22	13,771
Danska	17.95	18.66	15.10	12.45	11.02	9.91	12.69	13.97	42,129
Estonija	68.63	71.71	66.02	72.48	65.80	61.99	47.67	64.90	11,471
Finska	72.16	71.37	63.27	61.75	62.04	43.80	47.03	60.20	33,786
Francuska	76.63	23.28	34.98	30.52	29.63	14.80	30.75	34.37	29,871
Nemačka	21.24	22.90	19.49	16.50	19.82	21.79	22.12	20.55	30,243
Grčka	49.72	46.61	40.24	41.34	12.06	16.21	17.27	31.92	19,457
Mađarska	62.50	67.68	36.02	30.95	61.04	43.06	26.23	46.78	9,671
Irska	33.68	44.86	63.20	55.07	48.38	43.81	33.29	46.04	38,071
Italija	38.03	37.62	34.58	28.59	26.47	28.08	29.01	31.77	25,771
Letonija	87.89	35.37	65.74	83.11	58.25	66.89	17.00	59.18	9,314
Litvanija	59.27	74.28	64.84	51.58	47.22	41.83	43.12	54.59	9,271
Luksemburg	42.09	35.11	24.69	16.46	20.89	20.75	23.30	26.19	76,557
Malta	97.04	96.07	97.19	77.24	76.39	61.51	71.12	82.37	14,800
Holandija	31.92	40.56	38.01	34.46	31.04	28.79	30.05	33.55	35,129
Poljska	55.06	41.06	52.13	46.56	39.03	46.57	40.17	45.80	8,800
Portugalija	87.36	88.82	81.92	80.90	65.42	73.46	43.37	74.46	15,900
Rumunija	79.53	92.38	81.84	88.96	53.73	41.19	32.43	67.15	6,043
Slovačka	28.17	37.75	33.26	35.58	22.05	9.86	23.34	27.14	11,443
Slovenija	42.79	47.57	37.75	28.48	27.69	20.87	14.68	31.40	17,200
Španija	43.34	44.60	34.10	29.85	32.23	37.64	35.86	36.80	22,900
Švedska	12.63	11.85	10.29	15.35	8.92	8.04	7.74	10.69	37,200
Ujedinjeno kraljevstvo	28.81	23.29	25.11	20.08	18.24	21.18	17.06	21.97	29,814
EU 27	49.81	34.22	32.74	29.81	27.85	25.05	26.10	32.23	24,743

Izvor: European Commission,

http://ec.europa.eu/competition/state_aid/studies_reports/studies_reports.html, Eurostat,

<http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

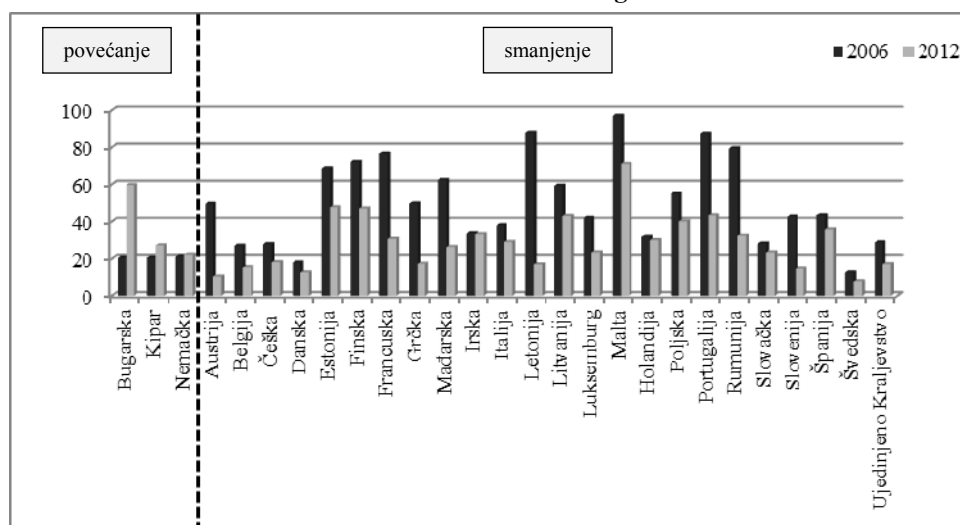
¹ Podaci o sektorskoj državnoj pomoći uključuju i državnu pomoć sektoru poljoprivrede i ribarstva.

U tabeli 1. je prikazano procentualno učešće sektorske državne pomoći u strukturi ukupne pomoći u zemljama članicama EU u sedmogodišnjem periodu (2006 – 2012. godina), kao i učešće sektorske državne pomoći na nivou EU kao celine.

Na nivou EU kao celine je u posmatranom periodu došlo do smanjenja sektorske državne pomoći za 17,5%, tako da 2012. godine učešće sektorske državne pomoći (uključujući i pomoć namenjenu poljoprivredi i ribarstvu) u ukupnoj iznosi svega 26.10%. Među pojedinim zemljama EU, najveće smanjenje 2012. u odnosu na 2006. godinu beleže: Rumunija (-47%), Francuska (-45%), i Portugalija (-44%).

Sa slike 1. se može uočiti da su jedine tri zemlje u kojima je došlo do povećanja učešća sektorske državne pomoći Bugarska, Kipar i Nemačka. Pri tome, povećanje u dve zemlje nije alarmantno (Kipar beleži povećanje od oko 6,5%, a Nemačka od svega 0,88% u posmatranom periodu).

Slika 1. Sektorska državna pomoć kao % ukupne državne pomoći u zemljama članicama EU u 2006. i 2012. godini

Izvor: European Commission,

http://ec.europa.eu/competition/state_aid/studies_reports/studies_reports.html

U tabeli 2. dat je pregled učešća sektorske državne pomoći u strukturi ukupne pomoći u Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori u periodu 2006 – 2012. godina. U Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori državna pomoć namenjenu poljoprivredi se u zvaničnim izveštajima o državnoj pomoći prikazuje odvojeno od sektorske državne pomoći, a zbog toga što ne nosi opasnost od značajnijeg narušavanja konkurencije. U cilju uporedivosti podataka prezentovanih u tabeli 2. sa

podacima za zemlje Evropske unije, u sektorsku državnu pomoć uključili smo i podatke o državnoj pomoći namenjenoj poljoprivredi (i ribarstvu). Takođe, postoje podeljena mišljenja o tome da li državnu pomoć za sanaciju i restrukturiranje treba klasifikovati kao sektorsku ili horizontalnu državnu pomoć. Na nivou Evropske unije ovaj vid državne pomoći je deo sektorske državne pomoći, a u analiziranim zemljama Zapadnog Balkana deo horizontalne državne pomoći. U cilju omogućavanja komparativne analize, u podatke o sektorskoj državnoj pomoći u tabeli 2. uključili smo i državnu pomoć za sanaciju i restrukturiranje.

Tabela 2. Sektorska državna pomoć kao % ukupne državne pomoći u Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori (2006 – 2012)

	Sektorska državna pomoć kao % ukupne državne pomoći								BDP per capita (prosek 2006 – 2012)
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Prosek 2006 - 2012 ²	
<i>Srbija</i>	-	-	-	-	56.4	48.9	60.5	55.27	3,957
<i>Hrvatska</i>	85.81	84.73	79.86	86.79	87.6	85.91	81.98	84.67	10,214
<i>Crna Gora</i>	48.07	43,22	46.60	95.83	98.01	92.52	86.00	77.84	4,725

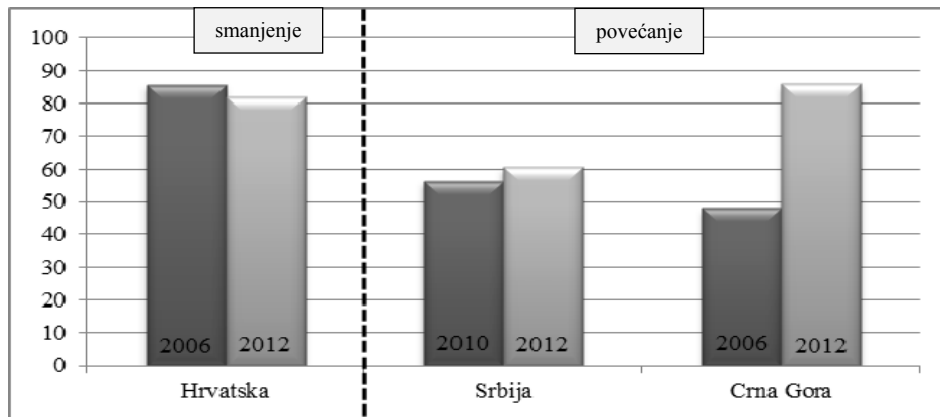
Izvor: <http://www.mfp.gov.rs/>, <http://www.kkdp.me/>, <http://www.aztn.hr/>, <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

S obzirom na činjenicu da je prosečno učešće sektorske državne pomoći na nivou EU za period 2006 – 2012. godina iznosilo 32,23%, može se primetiti da je učešće u zemljama u regionu znatno iznad tog proseka. Najniže učešće u 2012. godini beleži Srbija (60,5%), dok je učešće sektorske državne pomoći u ukupnoj i u Hrvatskoj i u Crnoj Gori na veoma visokom nivou, 85,91% i 92,52%, respektivno.

Sa slike 2. se može uočiti da je jedino u Hrvatskoj došlo do neznatnog smanjenja učešća sektorske državne pomoći 2012. godine u odnosu na 2006, dok Crna Gora beleži povećanje. Izveštaji za Srbiju do 2010. godine ne obuhvataju podatke o dodeljenoj državnoj pomoći u sektoru poljoprivrede, lova i šumarstva i sektoru ribarstva. Iz ovog razloga smo za Srbiju pratili promenu učešća sektorske državne pomoći 2012. u odnosu na 2010. godinu. Takođe, dolazi do povećanja. Dakle, analizirane zemlje u regionu nisu ispratile preporuke i tendencije Evropske unije ka što manjem učešću sektorske državne pomoći u ukupnoj strukturi, a na račun porasta učešća horizontalne pomoći.

² Izveštaji za Srbiju do 2010. godine ne obuhvataju podatke o dodeljenoj državnoj pomoći u sektoru poljoprivrede, lova i šumarstva i sektoru ribarstva. Zbog toga je prosečna vrednost sektorske državne pomoći u Srbiji izračunata na osnovu raspoloživih podataka iz trogodišnjeg perioda (2010 – 2012. godina).

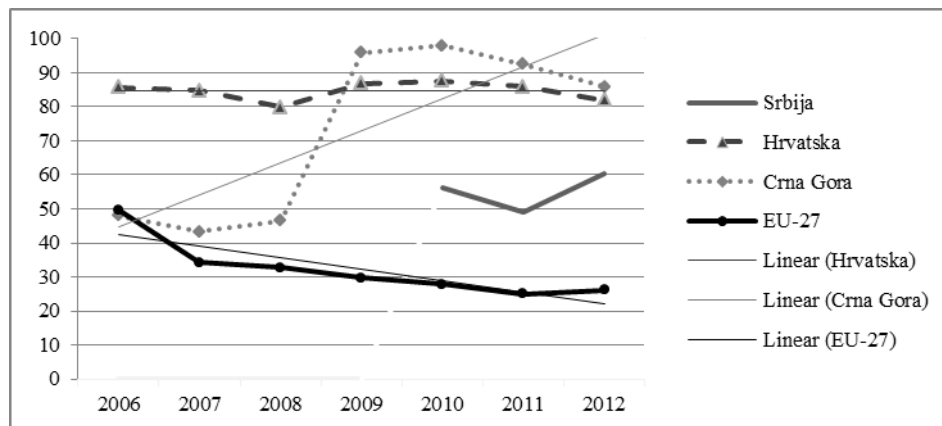
Slika 2. Sektorska državna pomoć kao % ukupne državne pomoći u Srbiji (2010. i 2012), Hrvatskoj i Crnoj Gori (2006. i 2012)³

Izvor: <http://www.mfp.gov.rs/>, <http://www.kkdp.me/>, <http://www.aztn.hr/>

Na slici 3. prikazan je trend sektorske državne pomoći u Evropskoj uniji, Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori.

Slika 3. Trend sektorske državne pomoći kao % ukupne državne pomoći u EU i analiziranim zemljama u regionu (2006 – 2012)

Izvor: <http://ec.europa.eu/>, <http://www.mfp.gov.rs/>, <http://www.kkdp.me/>, <http://www.aztn.hr/>

Opadajuća linija trenda karakteriše dodelu sektorske državne pomoći na nivou EU. Crnu Goru karakteriše rastuća linija trenda učešća sektorske državne pomoći. Ravna linija linearnog trenda sektorske državne pomoći u posmatranom periodu karakteriše Hrvatsku. Međutim, učešće sektorske državne pomoći u ukupnoj u Hrvatskoj je na izuzetno visokom nivou u čitavom

³ Za Srbiju su podaci dostupni počev od 2010. godine.

posmatranom periodu (između 80 i 90 procenata). U Srbiji se takođe uočava rastući trend učešća sektorske državne pomoći.

Rezultati deskriptivne statistike prezentovani u tabeli 3. ukazuju na značajno odstupanje analiziranih zemalja u regionu u odnosu na praksu zemalja članica EU, posebno kada su u pitanju minimalne i srednje vrednosti procentualnog učešća sektorske državne pomoći. Najniže zabeleženo učešće sektorske državne pomoći u zemljama EU je 10,69%, a u analiziranim zemljama u regionu 55,27%. Srednja vrednost procentualnog učešća sektorske državne pomoći u zemljama EU iznosi 40,23, a u grupaciji analiziranih zemalja u regionu 70,94%. Izračunata vrednost koeficijenta varijacije ukazuje na veću heterogenost EU zemalja prema ovom kriterijumu (delom i zbog činjenice da postoje određene zemlje koje imaju izuzetno niska izdvajanja na ime sektorske državne pomoći) u odnosu na zemlje u regionu.

Tabela 3. Rezultati deskriptivne statistike za zemlje članice EU i grupaciju analiziranih zemalja u regionu (prema sektorskoj državnoj pomoći kao % ukupne pomoći – prosečna vrednost za period 2006 – 2012. godina)

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation	Variation Coefficient
Zemlje članice EU	27	10.69	82.37	40.2374	19.44612	48.32
Zemlje u regionu	3	55.27	84.67	70.9433	14.79636	20.85

U tabeli 4. data je vrednost Pirsonovog koeficijenta korelacije između procentualnog učešća sektorske državne pomoći u ukupnoj i BDP po glavi stanovnika u zemljama članicama EU i analiziranim zemljama u regionu.

Tabela 4. Vrednost Pirsonovog koeficijenta korelacije između setorske državne pomoći i BDP po glavi stanovnika u EU i zemljama u regionu (prosečne vrednosti za period 2006 – 2012. godina)

		BDP (EU)	BDP (zemlje u regionu)
Sek. državna pomoć (EU)	Pearson Correlation	-0.536(**)	
	Sig. (2-tailed)	0.004	
	N	27	
Sek. državna pomoć (zemlje u regionu)	Pearson Correlation		0.865
	Sig. (2-tailed)		0.334
	N		3

**Korelacija je značajna na nivou 0.01.

Postojanje umerene negativne korelacije između posmatranih varijabli u zemljama članicama EU (vrednost koeficijenta od -0,536), ukazuje na činjenicu da razvijenije zemlje EU (zemlje sa većim nivoom BDP po glavi stanovnika) preorjentišu svoju državnu pomoć od podrške specifičnim sektorima ka ciljevima dodele horizontalne državne pomoći koji su determinisani kao okosnica održivog rasta i razvoja. Izračunata vrednost koeficijenta korelacije je statistički značajna. Obrnuta tendencija zabeležena je u zemljama u regionu. Zemlja sa najvećim nivoom BDP po glavi stanovnika (Hrvatska) najviše izdvaja na ime sektorske državne pomoći, zatim sledi Crna Gora (koja je i druga po veličini BDP po glavi stanovnika) i na kraju Srbija. Otuda postoji visoka pozitivna korelacija između posmatranih veličina (koeficijent korelacije od 0,865).

Zaključak

Cilj uspostavljanja nacionalnih sistema kontrolisanja državne pomoći je usklađivanje sa evropskim standardima i praksom. Osnovna ideja evropskog sistema kontrole državne pomoći je „manja, a bolje usmerena državna pomoć“. Ovo, između ostalog, podrazumeva i što manje učešće sektorske državne pomoći, kao najdistorzivnijeg oblika, u strukturi ukupne pomoći. Međutim, analiza trenda u nivou sektorske državne pomoći pokazala je da u Srbiji (kao i u Hrvatskoj i Crnoj Gori) uspostavljanje sistema kontrolisanja nije dovelo do redukcije nivoa sektorske državne pomoći. Procentualno učešće sektorske državne pomoći u u strukturi ukupne pomoći znatno je iznad EU proseka. Značajna odstupanja u odnosu na praksu EU zabeležena su i prilikom analize korelacije između sektorske državne pomoći i BDP u grupaciji zemalja Evropske unije u odnosu na grupaciju zemalja Zapadnog Balkana.

Sektorska državna pomoć je namenjena unapred određenim privrednim subjektima u pojedinim delatnostima, odnosno sektorima i nosi veću potencijalnu opasnost narušavanja konkurencije u odnosu na horizontalnu usled izrazito selektivnog karaktera. Na nivou EU zabeleženo je opadanje njenog učešća u strukturi ukupne pomoći, kao i postojanje umerene negativne korelacije između sektorske državne pomoći i BDP. Potpuno obrnuta tendencija zabeležena je Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori. Ovo upućuje na zaključak da državna pomoć u Srbiji, kao i u analiziranim zemljama u regionu, nema ulogu u ostvarivanju ciljeva koji mogu biti okosnica održivog rasta i razvoja. Državna pomoć je i dalje instrument veštačkog održavanja neefikasnih preduzeća u pojedinim sektorima.

U zemljama Zapadnog Balkana neophodne su promene politike i sistema kontrolisanja državne pomoći u skladu sa pravilima i politikom EU koja promovise „manju, a bolje usmerenu državnu pomoć“. U skladu sa tim, neophodno je redukovanje sektorske državne pomoći i njeno usmeravanje ka

horizontalnim ciljevima. S obzirom na još uvek veliki iznos sektorske državne pomoći i državne pomoći za sanaciju i restrukturiranje, kojima se neopravdano održavaju u životu neefikasna preduzeća, efektivnost upotrebe državne pomoći je još uvek upitna. Državna pomoć u zemljama Zapadnog Balkana je neiskorišćeni instrument koji u budućnosti može biti angažovan u ostvarivanju važnih ciljeva ekonomskog prosperiteta. Koordiniranom i planskom upotrebom sredstava državne pomoći, potrebno je ostvariti dinamičan razvoj u narednom periodu.

Literatura

- Agencija za zaštitu tržišnog natjecanja Republike Hrvatske, <http://www.aztn.hr/o-nama/23/godisnja-izvjesca>. Pristup 21. septembar 2014.
- European Commission, http://ec.europa.eu/competition/state_aid/studies_reports/studies_reports.htm. Pristup 18. oktobar 2014.
- European Commission. (2005) "State Aid Action Plan: Less and better targeted state aid: a roadmap for state aid reform 2005-2009", *Consultation document*.
- European Commission. (2006) "Guidelines on National Regional Aid for 2007-2013", *Official Journal of the European Union (2006/C 54/08)*.
- European Commission. (2009) "Communication from the Commission concerning the criteria for an in-depth assessment of regional aid to large investment projects", *Official Journal of the European Union (2009/C 223/02)*.
- Eurostat, <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>. Pristup 23. oktobar 2014.
- Flam, K. (2008) "EU Environmental State Aid Policy - Wide Implications, Narrow Participation?", *CANES Working Paper*, Fridtjof Nansen Institute, <http://www.fni.no/doc&pdf/FNI-R1308.pdf>. Pristup 13. septembar 2014.
- Kesner – Škreb, M. (2011) „Industrial Policy and State Aid in Croatia“, *Newsletter, An Occasional Publication of Institute of Public Finance*, 55: 1–7.
- Komisija za kontrolu državne pomoći Republike Crne Gore, <http://www.kkdp.me/index.php?IDSP=217&jezik>. Pristup 21. avgust 2014.
- Stojanović, B., Stanišić, T. (2011) „Sistem kontrole državne pomoći u Srbiji – ekonomski izazovi i ograničenja“, *Kontrola državne pomoći u Srbiji i Evropskoj uniji*, Beograd: Pravni fakultet, str. 46 – 62.
- Stojanović, B., Stanišić, T., Radivojević, V. (2014) „Efekti institucionalizacije državne pomoći u Republici Srbiji“, *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije*, Kragujevac: Ekonomski fakultet, str. 85 – 104.
- Stojanović, B., Stanišić, T., Radivojević, V. (2013) "State Aid Control: Theoretical Aspects and Empirical Evidences", *Facta Universitatis, Series: Economics and Organization*, 10 (2): 165 – 177.
- Wishlade F.G. (2008) "Competition and Cohesion – Coherence or Conflict? European Union Regional State Aid Reform Post-2006", *Regional Studies*, 42 (5): 753–765.

Wishlade, G. F., Michie, M. (2009) "Pandora's Box and the Delphic Oracle: EU Cohesion Policy and State Aid Compliance", *IQ-Net Thematic paper 24(2)*, European Policies Research Centre.

Влада Републике Србије, *Стратегија регионалног развоја Републике Србије за период од 2007. до 2012. године*, http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678. Pristup 29. septembar 2014.

Ministarstvo finansija i privrede Republike Srbije, <http://www.mfp.gov.rs/pages/issue.php?id=7322>. Pristup 21. septembar 2014.

SECTORAL STATE AID IN THE EUROPEAN UNION AND THE WESTERN BALKAN COUNTRIES

Abstract: State aid aimed to certain market participants, especially some of its categories, carries a risk of distortion of competition. Therefore, it is necessary to control allocation of state aid and its direction from the sectoral objectives towards more justified horizontal objectives of allocating. This paper examines the practice of assigning sectoral state aid in the European Union and in the selected Western Balkan countries by using the methods of comparative and correlation analysis. The aim is to identify deviations and point out to the preferred ways of state aid allocation.

Keywords: sectoral state aid, European Union, Western Balkan

POLITIKA KORIŠĆENJA OBNOVLJIVIH IZVORA ENERGIJE U FUNKCIJI ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE U EU

Dejan Ž. Đorđević

Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu, Srbija
✉ 565geo@gmail.com

Milan Veselinović

Visoka ekonomska škola strukovnih studija Peć, Leposavić, Srbija

UDK
620.9:502
(4-672EU)
Pregledni rad

Apstrakt: Politika korišćenja obnovljivih izvora energije, poslednjih godina, dobija sve više na značaju. Evropska unija se suočava sa ozbiljnim izazovima oko emisije gasova staklene bašte i energetske održivosti, zatim sigurnosti snabdevanja, uvozne zavisnosti i konkurentnosti, kao i efikasne implementacije unutrašnjeg energetskeg tržišta. Kao najefikasniji odgovor na novonastalu situaciju, sa kojom se suočavaju zemlje članice Evropske unije, jeste njena energetska politika. Energetska politika Evropske unije ima za cilj da dođe do nove industrijske revolucije i rasta energetske efikasnosti privrede sa niskom emisijom ugljen-dioksida. Kako bi se to postiglo, postavljeni su ciljevi koje u budućnosti treba u velikoj meri realizovati. Među njima je i povećanje udela proizvodnje i potrošnje obnovljivih izvora energije u ukupnom energetskeg bilansu.

Primljeno:
01.4.2015.
Prihvaćeno:
24.9.2015.

Ključne reči: obnovljivi izvori energije, energetska politika EU, zaštita životne sredine, energetska efikasnost

Uvod

Pitanje energetske stabilnosti i sigurnosti, svakako je važno pitanje čitavog društveno-ekonomskog sistema, a obnovljivi izvori energije, sa svojim karakteristikama, su logična alternativa ka racionalnom rešenju. U prilog tome, navodimo zagađenje životne sredine i efekat staklene bašte, koji su uzrokovani emisijom štetnih gasova, tokom poslednjih decenija, koje uzimaju danak u vidu drastičnih promena vremenskih prilika širom sveta. Danas se Evropska unija suočava sa ozbiljnim izazovima oko emisije gasova staklene bašte i energetske održivosti, zatim sigurnosti snabdevanja, uvozne zavisnosti i konkurentnosti,

kao i efikasne implementacije unutrašnjeg energetskeg tržišta. Najbolji aktuelan odgovor na novonastalu situaciju sa kojom se suočavaju zemlje članice Evropske unije daje njena energetska politika.

Energetska politika Evropske unije stremi ka novoj industrijskoj revoluciji i rastu energetske efikasnosti privrede sa niskom emisijom ugljen-dioksida. EU čvrsto obavezuje svoje institucije da sprovode racionalnu energetska potrošnju, na bazi sigurnijeg i konkurentnijeg energetskeg tržišta, a koje bi bilo u funkciji održive energije. Glavni ciljevi energetske politike Evropske unije obuhvataju obezbeđenje nesmetanog funkcionisanja unutrašnjeg tržišta u oblasti energetike, sigurnost strateškog snabdevanja, radikalno smanjenje emisije gasova staklene bašte izazvane proizvodnjom i potrošnjom energije i omogućavanje njenim institucijama da zajedno nastupaju na međunarodnoj sceni.

Strateški pristup zaštiti životne sredine

Obezbeđenje funkcionisanja unutrašnjeg energetskeg tržišta jeste prioritet jer potrošači treba da imaju izbor u snabdevanju energentima po fer i konkurentnim cenama. U tom kontekstu jasno je da treba postojati stroga odvojenost u upravljanju između proizvodnog i distributivnog sektora na energetskeg tržištu.¹

Unutrašnje energetske tržište, u suštini, zavisi od međugranične saradnje i trgovine energijom. Međutim, kako bi se izbegao nesklad između regulativa nacionalnih tehničkih standarda i razlike u kapacitetima mreže, potrebna je efikasnija regulativa na nivou Evropske unije. Nadležnost i nezavisnost regulatornih institucija treba da budu usklađeni, njihova saradnja ojačana, a njihovi naponi efikasniji na polju usklađivanja zajedničkih tehničkih standarda, kvaliteta, razvoja infrastrukture i kapaciteta mreža, sistema bezbednosti, zaštite potrošača i unapređenja programa namenjenih prekograničnoj saradnji.

Nova energetska politika Evropske unije stavlja akcenat na mere koje osiguravaju solidarnost između država članica i diverzifikaciju izvora snabdevanja i transportnih puteva. Tako će se obezbediti sigurnije snabdevanje energijom, odnosno smanjiti neizvesnost u pogledu snabdevanja energentima iz uvoza, pad u snabdevanju i pojave energetske krize.

Danas su mnoge zemlje u Svetu, pored Evropske unije, pre svega Japan, SAD i Australija, svojim direktivama odredile smerove svojih energetskeg politika, koje podrazumevaju i povećanu upotrebu obnovljivih izvora energije u narednih 20 do 30 godina, kako radi diverzifikacije rizika zavisnosti od uvoza energenata, tako i radi zaštite životne sredine.

¹ Ako kompanija kontroliše upravljanje mrežama kao i proizvodnjom ili prodajom, postoji ozbiljan rizik od diskriminacije. Vertikalno integrisana kompanija ima malo interesovanja za povećanje kapaciteta mreže i time se izlaže povećanoj konkurenciji na tržištu i padu cena.

Energetska politika Evropske unije je posvećena i smanjenju emisije gasova za najmanje 20% do 2020. Takođe, poziva se na zaključivanje međunarodnog ugovora, koji će obavezati razvijene zemlje da smanje emisiju gasova sa efektom staklene bašte za 30% do 2020. godine. U okviru ovog sporazuma, EU je sebi postavila novi cilj za smanjenje emisije gasova za 30% u odnosu na nivo iz 1990. Ovi ciljevi su u srcu strategije EU za ograničavanje klimatskih promena. Naravno, smanjenje emisije gasova staklene bašte podrazumeva štednju u potrošnji energije i korišćenje više „čiste“ energije.

„Suočena sa problemima uticaja na životnu sredinu i pitanjima energetske stabilnosti, Evropska unija je prihvatila obaveze iz Kjoto protokola i obuhvatila ih svojom energetsom politikom. Tako, strategija EU ima za cilj da do 2050. godine smanji emisiju gasova staklene bašte za 80-95% u odnosu na stanje iz 1990. godine. Ovo je u skladu sa stavom koji podržavaju lideri u sporazumima iz Kopenhagena i Kankuna. Očekuje se da će se energetsom efikasnošću i prelaskom na domaće izvore energije sa niskim sadržajem ugljenika smanjiti i prosečni troškovi EU za gorivo između 175 i 320 milijardi evra na godišnjem nivou. U susret ublažavanju klimatskih promena, biće manje potreba za uvozom fosilnih goriva, a troškovi goriva koja će se i dalje uvoziti biće smanjeni“ (White Paper, 2011).

Obnovljivi izvori energije, ušteda energije i zaštita životne sredine

Trenutno stanje na međunarodnom tržištu nafte i sve veća aktuelnost obnovljivih izvora energije (eolske, solarne, geotermalne, hidroenergije itd.), nedvosmisleno su blisko povezani. Zato politika korišćenja obnovljivih izvora energije poslednjih godina dobija sve više na značaju. Iako se u poslednje tri decenije poklanjala pažnja politici korišćenja alternativnih izvora energije, od nastupa ekonomske i energetske krize 2008. godine, alternativni izvori energije, posebno obnovljivi, sve više dobijaju na značaju.

Kako je EU danas zavisna od uvoza energenata, posebno nafte, ali je i veliki producent gasova staklene bašte, njena politika ide u dva smera: ušteda pri racionalnom korišćenju energije primenom mera energetske efikasnosti i zamena fosilnih goriva obnovljivim izvorima energije (u daljem tekstu OIE).

„Štednja i racionalno korišćenje energije primenom mera energetske efikasnosti usmerene su na mnoge industrijske sektore kao što su: transport (26%), građevinarstvo (27%), industrijska i komunalna energetika (25%) itd. Procenjeno je da ukupna ušteda finalne energije može dostići 30 % do 2020. godine. Na taj način se može uštedeti i do 390 mten/godišnje², odnosno oko 100 milijardi evra godišnje do 2020. godine. Takođe, procenjuje se da bi se usled

² mten - milioni tona ekvivalentne nafte

ovih ušteda smanjila emisija ugljen-dioksida od 780 miliona tona godišnje“ (Djereg i dr., 2008).

U skladu nove energetske politike Evropska unija je u svom Akcionom planu za energetska efikasnost (2007-2012) sebi postavila cilj smanjenja svoje potrošnje energije za 20% do 2020. godine. Očekuju se značajna ulaganja i naponi kako bi se postigao taj cilj, naročito u pogledu uštede energije u sektoru transporta, razvoj minimalnih uslova efikasnosti pri korišćenju električnih aparata, podizanje nivoa svesti među potrošačima o razumnom i ekonomskom korišćenju energije, poboljšanje efikasnosti procesa proizvodnje, prenos i distribuciju električne energije i grejanja i razvoju energetske tehnologije koje poboljšavaju energetske karakteristike zgrada. Među njima je i povećanje udela proizvodnje i potrošnje obnovljivih izvora energije u ukupnom energetskom bilansu. Takođe, postavljen je i cilj povećanja udela obnovljivih izvora energije za 20% do 2020. godine. Ovaj cilj bi trebao da se ostvari u tri sektora (Smarter, greener more inclusive, 2015):

1. preko povećanja proizvodnje električne energije iz obnovljivih izvora energije, što ujedno podržava politiku održive proizvodnje električne energije iz fosilnih goriva;
2. povećanja proizvodnje biogoriva koje bi koristilo bar 10% vozila voznog parka EU;
3. putem uštede u grejnim i rashladnim sistemima građevinskih objekata širom EUi korišćenjem električne energije koja se iz OIE .

Kako je Evropska unija u svoj Akcioni plan za energetska efikasnost (2007-2012) uvrstila i cilj o smanjenju potrošnje energije u proseku za 20% do 2020. godine istog momenta su razmatrane opcije za postizanje postavljenog cilja. Ovim planom bio je predviđen niz kratkoročnih i srednjoročnih mera (podizanje svesti o štednji energije, primene određenih standarda za efikasnost energetske uređaja, razvoj novih tehnologija, finansijski i fiskalni podsticaji). Mada postavljeni ciljevi i investicije za posmatrani period nisu u potpunosti realizovani, ono što je do danas učinjeno nije beznačajno. Postavljeni su regulativni okviri u vezi potrošnje, investicija, oporezivanja i razvoja sveti potrošača. Njihova primena, uzimajući u obzir kompleksnost problema, nije jednostavna i zahteva vreme.

Najveći potrošač energije je sektor saobraćaja (20%). Sa najvećom stopom rasta u potrošnji, saobraćaj predstavlja veliki rizik za životnu sredinu i jedan je od glavnih faktora uvozne zavisnosti od fosilnih goriva. Komisija EU je u cilju smanjenja emisije zagađujućih materija iz automobila postavila prag od 130 g/km SO₂ (umesto planiranih 120 g/km). Preduzeti su koraci u cilju promovisanja „čistih“ alternativnih prevoza kako bi se uticalo na svest građana o čistoj i štedljivoj energiji. Mnoge članice EU se i danas uveliko trude oko nabavke prevoznih sredstava za javni prevoz koja troše „čistu“ energiju, usvajanja i

primene zakonskih regulativa koje promovisu „eko“ vozila, kao i regulaciju pritiska i otpora u pneumaticima vozila (Mihajlović, Veselinović, 2013).

U poslednjoj dekadi značajno je intenzivirana proizvodnja i upotreba alternativnih, ekoloških pogonskih goriva. U svim regionima sveta se prouzvodnji bioalkohola i biodizela, kao i drugih alternativnih pogonskih goriva, poklanja sve veća pažnja. Povećanje proizvodnje etanola u Svetu vezano je za upotrebu etanola kao alternativnog, odnosno „čistog“ goriva. Prema podacima iz 2011. godine, broj zemalja koje proizvode etanol, povećao se na 13, a prema predviđanjima, očekuju se značajne investicije i nova postrojenja u Evropskoj uniji, SAD, Brazilu, Indiji, Tajlandu, Kini, Australiji i Japanu. Razlog za svetski trend povećanja korišćenja goriva na bazi etanola je između ostalog i taj što etanol ima pozitivan neto energetske bilans, što znači da je energija koja je sadržana u toni etanola veća od energije potrebne da se ona proizvede.³ Prema Akcionom planu planirana je izgradnja rafinerija koje će proizvoditi količine biogoriva dovoljne da značajno povećaju ušedu u potrošnji goriva u saobraćaju (od 10 %). Smanjenje potrošnje energije u EU je okrenuto i ka drugim vidovima transporta, kao što su: železnički, avio i vodeni transport.

Proizvodnjom kvalitetnog građevinskog materijala u industriji i njegovom upotrebom u građevinarstvu, po propisanim standardima, ostvariće se ušteda energije od 45% do 2020. godine. Ekološke zgrade predstavljaju građevinske objekte budućnosti u Evropskoj uniji. Realizacija ovakvih projekata zahteva velike investicije, visoku stručnost i razvijenu tehnologiju. Danas je u modernom građevinarstvu poželjna realizacija projekata, koji za svoje energetske potrebe koriste obnovljive izvore energije (slika 1).

S druge strane, u ceo proces uključeni su domaći i strani finansijski faktori koji svojim finansijskim aranžmanima izlaze u susret mnogim projektima. Privatni bankarski sektor, MMF, Evropska banka za obnovu i razvoj, Evropska investiciona banka i druge finansijske institucije mogu olakšati dostizanje tako postavljenih ciljeva. Bankarski sektor širom EU već nudi povoljne finansijske pakete malim i srednjim preduzećima u cilju povećanja energetske efikasnosti i uštede energije. Koristi od ovakvog vida poslovanja imaju svi: preduzeća manje poreze i povoljne kredite, banke manje poreze, država uštedu energije i manju zavisnost od uvoza.

³ Prema londonskom naučniku dr Mae Njon Hou, brazilski bioetanolni program započet je u vreme velike naftne krize sedamdesetih i predstavlja najznačajnije tržište biogoriva na svetu već decenijama. U Brazilu radi 300 rafinerija bioetanola, 60 i više ih je u izgradnji, a proizvodi se i biodizel iz soje. Oko 50% ukupnih prinosa šećerne trske prerađuje se u etanol, a otvoreno je više od 30 hiljada bioetanolnih pumpi. Brazil trenutno proizvodi oko 15.9 milijardi litara bioetanola.

Slika 1. Kula "Lighthouse" u Dubajju, poseduje 4000 solarnih panela na južnoj strani i tri vetroturbine, čime zadovoljava sopstvene potrebe za energijom

(Izvor: www.inhabitat.com)

Drugi pravac ka kome je energetska politika EU okrenuta jeste smanjenje upotrebe fosilnih goriva i zamena istih OIE, a koji su raspoloživi na prostoru EU. Ovaj pristup doprinosi smanjenju uvozne zavisnosti, zaštiti životne sredine i smanjenju emisije gasova, primeni i izvozu novih tehnologija, investicijama i otvaranju novih radnih mesta, odnosno tzv. „efekat 3E“ na planu energetike, ekologije i ekonomije. U planu je da se korišćenjem OIE do 2020. godine ostvari pozitivan efekat u iznosu od 3x20% u sva tri segmenta. Celokupan pristup se bazira na određenim direktivama.⁴ Na bazi njih Evropska regulativa usmerena je na promociju OIE i energetske efikasnosti, sigurnosti snabdevanja, zaštiti životne sredine i jačanja zajedničkog tržišta. Svaka članica EU je u obavezi da poveća udeo OIE u sopstvenoj proizvodnji električne energije do 2020. godine i da postavi cilj u kojoj meri želi da OIE učestvuju u ukupnoj potrošnji. Proizvodnjom energije iz OIE Nemačka i ostale članice EU (Belgija, Austrija itd.) polako okreću leđa nuklearnim elektranama, jer su usvojene mere članica (npr. povlašćene tarife) vremenom počele da daju zavidne rezultate, posebno kada je u pitanju proizvodnja električne energije iz energije vetra i sunca.

⁴ Direktiva 2001/77/EC - o promociji proizvodnje električne energije iz OIE na međunarodnom elektroenergetskom tržištu; Direktiva 2003/30/EC-o promociji upotrebe biogoriva ili drugih obnovljivih goriva za transport; Direktiva 2001/80/EC- o ograničenju emisija u vazduh iz velikih postrojenja sa sagorevanje; Direktiva 1999/32/ECD – o smanjenju sadržaja sumpora u tečnom gorivu; i Direktiva 96/61/EC- o integrisanom sprečavanju i kontroli zagađenja tzv. „aj-pi-pi-si direktiva“ (IPPC) (Smarter, greener more inclusive, 2015)

Nezaobilazan put ka brzom postizanju postavljenih ciljeva kod zemalja članica EU je uvođenje ekonomskih instrumenata u cilju podsticanja investicija u OIE. Neki od takvih instrumenata su sistem privilegovanih cena (poznate kao „feed in“ tarife) i sistem trgovine zelenim sertifikatima u kombinaciji sa obaveznim kvotama.

U sistemu trgovine zelenim sertifikatima, svakom proizvođaču se za svaki proizvedeni MWh iz OIE izdaje zeleni sertifikat sa kojim može trgovati na tržištu, tako da svaki proizvođač može ispuniti zacrtanu kvotu od strane države. Ovakav pristup primenjuju Velika Britanija, Rumunija i Češka. Zasniva se na izboru i realizaciji obaveza da se jedan minimalni deo električne energije proizvede iz OI. „U slučaju neispunjenja obaveza mogu se primeniti novčane kazne, a radi efikasnijeg korišćenja sistema kvota primenjuju se programi izdavanja zelenih sertifikata kojima se može trgovati. Ovakav pristup se može dopuniti i drugim merama ukoliko se očekuje pozitivan efekat. Tako je u Češkoj usvojen dvostruki sistem podrške, gde proizvođači električne energije iz OI mogu birati između klasične fiksne povlašćene cene, ili tržišne cene koju dopunjuju fiksne ekološke (zelene) dotacije po osnovu Kjoto protokola. Ekološke dotacije su fiksne za narednu godinu u zavisnosti od OI (utvrđuju se jednom godišnje), tako da ukupni iznos naknade do iznosa očekivane prosečne prodajne cene bude viši od fiksne prodajne cene, što je u skladu sa povećanim rizikom“ (Djereg i dr., 2008).

Kod sistema privilegovanih cena utvrđuju se otkupne cene za električnu energiju, dobijenu iz svakog od obnovljivog izvora. Sistem privilegovanih cena se češće primenjuje, što ne znači da je ekonomski efikasniji u pristupu, ali je zato prepoznat od strane investitora kao znak sigurnosti jer je transparentan, jednostavan za administraciju i fleksibilan. Kao efikasnog instrumenta za brzo postizanje održivih ciljeva ilustruje ga primer Nemačke, na polju proizvodnje eolske energije. Nemačka je primenom zakona o povlašćenim cenama 2007. godine proizvela 14,2 % električne energije iz OIE, a vlada Nemačke je izračunala da je iste godine uštedela 57 miliona tona SO₂.

Cilj je bio da se podstaknu investicije i ostvare uštede od tehničkog progressa. Nemačka je postigla veliki uspeh u razvoju proizvodnje struje korišćenjem OEI, pre svega energije vetra i sunca, ne samo uvođenjem povlašćenih tarifa, već i voljom potrošača da prihvate takav trošak, kao i putem postupnog izjednačavanja cene struje iz različitih izvora preraspodele, a čiji teret snose sami proizvođači. Nemački sistem povlašćenih tarifa je dobar primer obračuna troškova. Cena struje po KWh je fiksna za preduzeća koja pripadaju sistemu, ali se određuje prema godini početka rada. Kako je preduzeće duže priključeno na sistem, tako je i cena niža u skladu sa prikazanom stopom opadanja. Tarife se dobijaju na osnovu procene troškova.

Cena varira u zavisnosti od stepena opterećenja i visini naknade za proizvođače struje (vetar, solarna energija, hidroenergija itd.). Što je lokacija manje atraktivna, cena je viša, i obrnuto. Ovakav odnos obračuna cena je zakonski uveden u cilju ujednačavanja uslova za ravnomerni razvoj proizvodnje energije iz OIE na čitavoj teritoriji (Mihajlović, Veselinović, 2013).

Energetska politika Evropske unije je, kao i energetske politike vodećih ekonomija u Svetu, bez ikakvih predrasuda u skladu sa međunarodnom energetsom politikom, politikom UN o zaštiti životne sredine i globalnim tendencijama i trendovima.⁵ Na Konferenciji UN o zaštiti životne sredine i razvoju („UNCED“), održanoj 1992. godine u Brazilu, na kojoj je učestvovalo 10.000 predstavnika iz 150 zemalja donet je Akcioni plan održivog razvoja za XXI (Agenda 21) koji sadrži 27 principa.⁶

Table 1: Share of RES in the EU (2005-2009)

eu-27	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.
Share of RES	8.6%	8.8%	9.7%	10.3%	11%
Final Energy Consumption (Mtoe)	1,182	1,186	1,164.8	1,168.6	1,074
RES Final Energy Consumption (Mtoe)	101.6	104.3	112.9	120.4	118.1

Source: EREC based on Eurostat

U navedenim podacima jasno se vidi da se učešće OIE u ukupnoj potrošnji energije Evropske unije postepeno povećavalo. Učešće OIE tokom 2005. godine u ukupnoj potrošnji energije EU je iznosilo 8,6 % . Pet godina kasnije je učešće povećano za jednu trećinu, pa je 2010. godine iznosilo 12 % . Prema izveštaju EUROSTAT-a, učešće već naredne dve godine raslo je za po 1,1 % i ukupno

⁵ U organizaciji Konvencije UN za Klimatske promene („UNFCC“) u japanskom gradu Kjotu, 11.12.1997. godine, otvoren je protokol za potpisivanje. Kako bi stupio na snagu, bilo je potrebno da ga potpišu 55 država, i da države koje ga potpišu čine 55 % zagađivača u Svetu. Cilj Okvirne Konvencije UN je stabilizacija koncentracije gasova staklene bašte na nivou koji ne bi uticao na klimatski sistem. Protokol je ustanovljen Konvencijom UN o Klimatskim promenama („UNFCC“), koji uključuje većinu zemalja u Svetu, osim SAD i Australije. To je zvanično prvi legalni ugovor, a do sada ga je potpisalo 170 država i vladinih organizacija. Protokol je stupio na snagu 16.2.2005. godine, kada ga je ratifikovala Rusija. Države koje su ga ratifikovale čine 61 % zagađivača. Iako je broj zemalja koje su ratifikovale Kjoto protokol uvećan, klimatske promene su u porastu, a globalno zagrevanje sve veće. Zemlje van protokola, takođe teže ka smanjenju koncentracije gasova staklene bašte (Mihajlović, Veselinović, 2013)

⁶ U kontekstu multilateralnih ugovora u oblasti životne sredine važne su i Konvencija o pristupu informacijama, učešću javnosti i procesu odlučivanja i pristupu pravosudnim organima iz oblasti životne sredine („Arhus“) i Konvencija o proceni prekograničnog uticaja na životnu sredinu („Espoo“, „IEA“)

učešće 2012. godine je iznosilo 14,2 %. Pojedine zemlje EU su već postigle ciljeve u vezi učešća za 2020. godinu.

Posmatrano u apsolutnim ciframa 2005. godine potrošnja OIE je iznosila 103 mten i postepeno se godišnje povećavala u proseku od 10 do 20 mten godišnje do danas. U planu je da ukupna potrošnja OIE ima učešće u bruto finalnoj energetskej potrošnji od 217 mten.

Zaključak

Potreba za premošćavanjem problema iscrpljivanja neobnovljivih prirodnih resursa, posebno kada su u pitanju fosilna goriva je evidentna, i pogonski materijali, koji ne iziskuju rekonstrukciju postojećih pogonskih mašina, dobijaju sve više na značaju. Ovo se posebno odnosi na period kada se na tržištu fosilnih tečnih goriva javljaju značajni udari, kao oni zabeleženi 2008. i 2014. godine. U poslednjoj dekadi, pored energije sunca i vetra, značajno je intenzivirana proizvodnja i upotreba alternativnih, ekoloških pogonskih goriva.⁷

U svim regionima sveta se proizvodnja bioalkohola i biodizela, kao i drugih alternativnih pogonskih goriva, poklanja sve veća pažnja. Izbor sirovina je proširen na sve materije koje u sebi sadrže ugljene hidrate ili masnoće bilo biljnog ili životinjskog porekla. Reciklaža otpadnih masnoća posebno dobija na značaju imajući u vidu potencijalne opasnosti od njihovog nekontrolisanog izlivanja u vodotokove ili pak od njihove upotrebe u ishrani domaćih životinja, što je u mnogim zemljama i zabranjeno. Za razliku od fosilnih izvora energije, kod ovakvog izvora energije ne treba čekati milion godina da nastane ugalj ili nafta. Organski materijal koji nastane tokom vegetacionog perioda, odmah se može pretvoriti u energiju i tako neprestano. Gorenjem biomase oslobađa se u ugljen - dioksid, tačno onoliko koliko je tokom vegetacije apsorbovan u organski materijal. S druge strane, na pojavu supstituta nafte i sve veću njihovu eksploataciju, u velikoj meri je uticala nestabilna i sve veća cena sirove nafte na tržištu. Tako, možemo reći da postoji uzajamni uticaj između cene nafte i pojave njenih supstituta. Važnost obnovljivih izvora energije, o ovom kontekstu, leži u tome da oni utiču na cene fosilnih goriva, a pre svega na cenu nafte, menjanjem odnosa ponude i tražnje na duži rok. Kako će se OIE vremenom sve više koristiti, tako će i tražnja za naftom padati, što će u krajnjoj liniji uticati na njenu nižu cenu. Drugačije rečeno, cena nafte bi danas bila znatno viša u slučaju da OIE ne postoje, tj. da se ne koriste.

⁷ Goriva na bazi etanola ispunjavaju sve najbitnije uslove za neograničenu primenu: mogu da se koriste za pogon motora sa unutrašnjim sagorevanjem; njihovim sagorevanjem ne nastaju štetni produkti pa je ekološki potpuno bezbedno; hemijskim putem mogu se dobiti široke palete proizvoda koji se danas isključivo dobijaju iz nafte; naročito su značajna za proizvodnju ekološki prihvatljivog antide-tonatora tzv. ETBE (etilercijarni butiletar); imaju sve širu primenu u farmaceutskoj industriji

Iako su zemlje Evropske unije imale povoljne uslove i vremena za implementaciju regulative koja se odnosi na korišćenje OIE u energetske svrhe, od stabilnog ekonomsko-političkog sistema, investicija, tehnološke prednosti, do višeg nivoa svesti o prednostima OIE u odnosu na neobnovljive, mnoge članice nisu uspele da u potpunosti realizuju postavljene ciljeve. Svakako nije za kritiku i ne iznenađuje, s obzirom na složenost problematike i nivoa postavljenih ciljeva.

Literatura

- Recap budget renewable energy potential Republic of Serbia (2007), Faculty of Technical Science, Institute for Energy and Process Engineering, Novi Sad
- Organization of Petroleum Exporting Countries (2010), Annual raport, preuzeto sawww.opec.org/annualraport
- White Paper (2011), Public Enterprise "Electric Power Industry of Serbia", Department of Public Relations, preuzeto sa www.eps.rs
- Djereg N., Jović K. K. Z., Ionut A. (2008), Renewable Energy – referrals, resources and criteria, Centre for Ecology and Sustaniable Development, The project "Towards sustianable energy in South East Europe", CEE Bankwatch Network in Serbia, Subotica
- Interbational Energy Agency (2009), Annual raport, preuzeto sawww.iea.doe.gov.site
- Stosić-Mihajlović Lj. (2008), The Possibility of Improving the Energy Efficiency of Buildings Through the Certification Process, Management, Innovation and Development, Institute if Serbian invent the Institute for Solar Energy, Vrnjačka Banja
- Stošić-Mihajlović Lj. (2008), Energy Efficiency and use Renewable Energy Sources as Environmental Imperative in the Development of Modern Urban Village, Institute for Solar Energy, Vrnjacka Banja
- Stošić-Mihajlović Lj. (2010), Sustianable Economic Development and Green Energy, International Conference Environment and Biodiversity, Science Journal Ecologica, Belgrade
- Zdravković D., Radukić S., Veselinovic M. (2011), Impact of economic and energy crisis on the problem of indebtedness, Science gatering, Kosovska Mitrovica
- Mihajlović Lj., Veselinović M. (2013), Utilization of renewable energy sources in EU, Science gatering, Belgrade
- Veselinović M. (2011), Cena nafte i njen uticaj na privredu Republike Srbije, Magistarski rad, Ekonomski fakultet, Niš
- Smarter, greener more inclusive? (2015), Indicators to support the Europe 2020 strategy, Eurostat statistical books, preuzeto sa www.ec.europa.eu
- www.europa.eu, sajt pregledan 03. 01. 2015.
- www.inhabitat.com, sajt pregledan 03. 01. 2015.

**THE POLICY OF RENEWABLE ENERGY SOURCES
IN THE FUNCTION OF THE ENVIRONMENTAL PROTECTION
IN THE EU**

Abstract: The policy of renewable energy sources has gained more importance over recent years. The European Union is facing serious challenges regarding greenhouse gas emissions and energy sustainability, followed by the supply security, import dependence and competitiveness as well as the effective implementation of the internal energy market. The energy policy of the European Union is the most effective response to the new situation the member states of the European Union are facing. The EU energy policy aims to cause a new industrial revolution and the growth of the economic energy efficiency with low emissions of carbon dioxide. In order to achieve this, targets have been set for the future. Among them is the increase in the share of production and consumption of renewable energy in the total energy balance.

Keywords: renewable energy sources, energy policy of the EU, environmental protection, energy efficiency

FUNKCIONALNA ZAVISNOST KATEGORIJA KORISNIKA PENZIJA U ODNOSU NA UKUPAN BROJ ZAPOSLENIH

Jelena Birovljev

Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet Subotica, Srbija

✉ birovljevj@ef.uns.ac.rs

Željko Vojinović

INB

✉ zv@inbajmok.com

Vera Mirović

Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet Subotica, Srbija

✉ vera.mirovic@ef.uns.ac.rs

UDK
364.35
Originalni
naučni rad

Apstrakt: Stabilnost životnog standarda građana u velikoj meri zavisi od delatnosti osiguranja, posebno penzijskog osiguranja bez obzira da li je obaveznog ili dobrovoljnog karaktera. Penzijska politika je deo ekonomske politike svake zemlje. Penzijski sistem međugeneracijske solidarnosti već desetina godinama funkcioniše u svim evropskim zemljama, bez obzira na njihovo političko i ekonomsko uređenje i nivo razvijenosti. Broj zaposlenih u okviru jednog penzionog sistema zavisao je od velikog broja faktora ali isto tako je nezavisan u odnosu na kategorije penzionera i mogućnosti funkcionisanja penzionog sistema. Ukupan broj korisnika penzija direktno proizilazi iz broja zaposlenih u nekom ranijem periodu, dok mogućnost isplate penzija zavisi od trenutnog broja radnika. Pojedine kategorije mogu da se ponašaju različito u odnosu na ukupno zaposlene u jednom privrednom sistemu ali je funkcionisanje penzionog sistema zavisno od tog pokazatelja. U zemlji Srbiji već godinama broj umrlih je veći od broja novorođenih, velike migracije građana, napredak medicinske nauke kao faktor produženja životnog veka ljudi, veće stope nezaposlenih, duži radni staž do penzionisanja i neki drugi manje značajni faktori uticali su na disproporciju broja zaposlenih u odnosu na broj penzionera. To je rezultiralo veoma lošim stanjem penzionog sistema i izazvalo pitanje njegovog budućeg funkcionisanja.

Primljeno:
05.6.2015.
Prihvaćeno:
24.9.2015.

Ključne reči: penzioni sistem, zaposleni, korisnici, osiguranje, funkcija.

Uvod

Svaki čovek ima težnju da osigura svoju egzistenciju i život u poznim godinama životnog veka, kada se smanjuje sposobnost za rad, usled veće mogućnosti nastanka bolesti ili druge sprečenosti da obezbedi život sebi i svojoj porodici. To se može ostvariti samo kroz određene vidove akumulacije sredstava i njihovom očuvanju u realnoj vrednosti kroz različite vidove ulaganja.

Postoje brojne institucije koje se bave ovom problematikom. Sve te institucije u okviru državnog sistema čine socijalni sistem koji ima za ulogu obezbeđenje ekonomske sigurnosti građana. Socijalno osiguranje obuhvata penzijsko, zdravstveno i osiguranje od nezaposlenosti. Cilj sistema socijalne sigurnosti jeste da pokrije rizike starosti, nesposobnosti, bolesti, invalidnosti i smrti. Time se obezbeđuje određena ekonomska i socijalna sigurnost svih građana koji imaju legalna primanja i članova njihovih porodica.

Sistem penzijskog osiguranja

Penzijsko osiguranje može biti obavezno, zakonom propisano, ili dobrovoljno, u zavisnosti od slobodne volje građana za ovim vidom socijalne zaštite. Država u cilju zaštite interesa svojih građana može postaviti kao zakonsku obavezu da se osiguraju od pojedinih rizika. Najčešći vidovi obavezne zaštite građana se odnose na osiguranje autoodgovornosti, zdravstve i penzione zaštite.

Sistemi penzijskog osiguranja dele se na one koji su zasnovani na utvrđenim doprinosima i one koji su zasnovani na utvrđenim naknadama (Davids 1995, str. 231).

Potreba za kombinovanjem obaveznog i dobrovoljnog penzijskog osiguranja rodila se iz potrebe opstanka tog sistema i nastavka tekućeg finansiranja usled raznih nepovoljnih faktora a sve u cilju održaja penzionog sistema koji treba da zadovolji sledeće uslove:

- Adekvatnost, da se osiguraju penzije koje će pokriti svakodnevne egzistencijalne potrebe penzionera i sprečiti širenje siromaštva na ove grupe građana.
- Otporan, penzioni sistem treba da ostane otporan na sve demografske i ekonomske promene.
- Podnošljiv, za radno aktivne sistem ne sme biti opterećujući na njihova primanja.
- Održiv, ovako zasnovan da bi ispunio ciljeve treba da je finansijski čvrst i dugoročno stabilan.
- Podsticajan, za pojedinca koji izdvaja iz svojih primanja i pored svojih potreba i sklonosti, dovoljno motivirajuća da štedi odgovorno za budućnost.

- Nezavisan, od uticaja države i nenamenskog trošenja a ujedno održiv bez dodatnog finansiranja iz budžeta.

Prikupljanjem sredstava u fondove, kroz doprinose osiguranika ili iz drugih izvora prihoda, investicionih ili budžetskog priliva, formira se masa koja služi za obezbeđenje isplate penzija tekućih korisnika. U nekim sistemima penzijskog osiguranja isplata nadoknade može biti vremenski oročena ili doživotna (Hansel 1999, str. 45).

Reforme su pokušaji prevazilaženja problema u koje zapadaju pojedini penzioni sistemi. Jačim povezivanjem doprinosa i penzija, jačanjem dugoročne štednje i stvaranjem fondova koji su najveći institucionalni investitori stvara se klima ekonomskog rasta i razvoja nacionalne ekonomije.

Reforme penzijskog sistema mogu se sprovoditi na tri načina: parametarski, sistemski i funkcionalno. Parametarska reforma podrazumeva podizanje starosne granice za odlazak u penziju, pooštavanje uslova za odlazak u penziju, prevremenu ili invalidsku, smanjenje iznosa penzija, povećanje doprinosa za penzioni sistem, povećanje efikasnosti nadležnih institucija i njihove administracije. Cilj ove reforme je poboljšanja finansijske situacije sistema tekućeg finansiranja.

Sistemskom reformom se pokušava dati akcenat na stvaranje sveopšteg podsticaja bržeg ekonomskog rasta i razvoja, ubrzanom razvoju finansijskog tržišta i kapitalizovanom sistemu finansiranja.

Funkcionalna reforma ima za cilj jače povezivanje doprinosa i penzija, smanjenje nepotrebnog odliva penzija, povećanju produktivnosti i efikasnosti rada. Time se nastoji smanjiti neformalno tržište rada i sive zone.

Za sprovođenje reforme u pozitivnom pravcu mora postojati makroekonomska stabilnost, niska stopa inflacije i dugoročna finansijska stabilnost. Neophodno je učešće jakih finansijskih institucija, banka i osiguranje, čvrsta zakonska regulativa i veoma strog nadzor od strane države. Sve ovo uz poštovanje ekonomskih principa, pravila finansijske struke i bez mešanja drugih faktora može dati pozitivan rezultat.

Najčešće se reforme sprovode u tri stuba penzijskog osiguranja, kombinovanjem obaveznog i dobrovoljnog. Prvi korak jeste uvođenje dobrovoljnog penzijskog stuba, u kojem država prenosi održivost finansijske sigurnosti sa sebe na pojedinca i poslodavca. Uvode se privatni računi pojedinaca u sistem, time se osnov za penziju i visinu penzije formira prema motivima pojedinca. Tako se rizik sa veoma uzdrmanog državnog, tj. obaveznog sistema, prebacuje jednim delom na privatni, odnosno dobrovoljni penzioni sistem. Prvu ovakvu reformu tri stuba, tri samostalne a ipak međusobno usklađene ustanove, sprovela je 1984. Švajcarska, da bi se danas uspešno primenjivala i u drugim državama (Georgen 2000, str. 208-209).

Drugi stub koji je u planu da se uvede posle trećeg, predstavlja kombinaciju obaveznog i dobrovoljnog penzijskog sistema i on je trebalo da nastupi kao alternativa veoma nestabilnog postojećeg državnog sistema i nedovoljno formiranog privatnog penzijskog osiguranja. To je pokušaj reformi koju sprovodi penzioni fond u Srbiji.

Sve reforme su dobrodošle ukoliko postojeće stanje ne vodi nigde, samo se nije postavilo pitanje na koji način sprovesti te reforme, tj. koje ciljeve treba zadovoljiti i da li je moguće sprovođenje tih reformi u postojećem ekonomskom i finansijskom sistemu.

Državni penzijski sistemi već decenijama se suočavaju sa problemima, što je slučaj u velikom broju zemalja. Ti problemi proizilaze iz opštih kretanja stanovnika u razvijenim zemljama, produženju životnog veka stanovnika i manjim stopama rađanja. Prema procenama Ujedinjenih nacija, u 2050. godini učešće stanovništva Evrope starijeg od šezdeset četiri godine narašće na 28% sa 16% koliko je iznosilo 2000, odnosno 8% 1950. godine. slična kretanja mogu se očekivati u Sjevernoj Americi pa čak i u Aziji (Swiss Re, 2008, str. 7).

Funkcionisanje penzijskog sistema Srbije

Penzijskim osiguranjem obuhvaćeni su svi građani koji imaju legalna primanja, na osnovu čega se vrši njihovo evidentiranje i izdvajanje doprinosa a time ostvaruje pravo na penzijsko primanje. To su sva zaposlena lica ili lica koja samostalno obavljaju delatnost i poljoprivrednici. Prema važećoj regulativi u obavezno socijalno osiguranje ubrajamo:

1. Penzijsko-invalidsko osiguranje;
2. Zdravstveno osiguranje i
3. Osiguranje nezaposlenosti.

Prava koja proističu iz ovih osiguranja jesu:

1. Pravo na starosnu penziju, u slučaju doživljenja starosti;
2. Pravo na invalidsku penziju, u slučaju invalidnosti;
3. Pravo na porodičnu penziju, u slučaju smrti;
4. Pravo na naknadu troškova sahrane;
5. Pravo na naknadu za telesno oštećenje, u slučaju povrede na radu ili profesionalnog boljevanja.

Putem obaveznih doprinosa na primanja akumuliraju se sredstva u fondove kojima upravlja država ili je nadzorni organ putem svojih institucija. Te institucije delimo na: državne i privatne penzione fondove. U slučajevima kontrole i nadzora obično se država pojavljuje preko centralne banke ili agencije za nadzor. U Srbiji kontrolu i nadzor nad radom privatnih penzionih fondova država ostvaruje preko Narodne banke.

U većini zemalja penzijski sistemi su funkcionisali po sistemu tekućeg finansiranja, što znači PAYG (engl. pay as you go) i dotacijama od strane države. Privatni penzioni fondovi se formiraju putem akumulacije kapitala. Postoje tri načina ostvarivanja prava na penzijsku naknadu, kroz tri stuba penzijskog osiguranja. Prvi stub je obaveznog socijalnog karaktera. Drugi stub se formira obavezno kao dopunsko osiguranje penzijskom osiguranju, na principu ličnih računa. Treći stub je rezultat dobrovoljnosti građana, ukoliko se stvore strogi zakonski propisi za njegovo funkcionisanje uz strogu kontrolu i nadzor od strane države.

Slika 1. Način akumulacije i isplate

Prvi stub je rezultat tekućeg finansiranja i međugeneracijske povezanosti i solidarnosti. Ekvivalentnost uplata i isplata, tj. doprinosa i penzija se prati na godišnjem nivou i više funkcionise po sistemu srazmere a ne izjednačavanja. Doprinosi su najčešće u procentu od plata radno aktivnih a visina penzije zavisi od dužine i visine ulaganja. Može da se određuje na osnovu visine zarade u kraćem ili dužem vremenskom periodu izdvajanja doprinosa.

U svakom slučaju, da bi ovaj mehanizam srazmere mogao da opstaje u dužem vremenskom periodu, a namenski je neprekidan, potrebno je da se zadovolje određena načela funkcionisanja:

- obaveznost izdvajanja doprinosa,
- neprenosivost prava na penziju,
- solidarno učešće svih radno aktivnih,
- izjednačavanje ulaganja i primanja penzije,
- generacijska povezanost i uzajamnost,
- otpornost na razne demografske i ekonomske poremećaje,
- dospelosti rizika i ispunjavanju obaveza.

Po principu funkcionisanja ovog sistema na bazi srazmere, a ne jednakosti, očigledno su moguće oscilacije u dovoljnosti finansijskih rezervi za pokriće obaveza. Zato je ostavljena mogućnost dotiranja od strane države.

Slika 2. Organizacija državnog penzionog fonda, PIO

Državni penzioni fond je radi racionalnog i uspešnog obavljanja poslova, kao i lakše dostupnosti ostvarivanju prava na penziju, po funkcionalnom i teritorijalnom principu organizovan u Direkciju fonda, Pokrajinski fond u Novom Sadu, Službu Direkcije u Prištini, 35 filijala, 13 službi filijala i 121 ispostavu. Organi fonda su:

- Upravni odbor, (UO)
- Nadzorni odbor (NO) i
- Direktor fonda.

Upravni odbor imao je 21 člana a po novom broji 7 članova, bira se iz predstavnika osiguranika, poslodavaca i korisnika prava, na period četiri godine. Predsednika i zamenika bira Upravni odbor uz saglasnot Vlade Republike Srbije, na dve godine.

Upravni odbor bira i direktora fonda na četiri godine, uz saglasnost Vlade RS.

Nadzorni odbor se bira na četiri godine od predstavnika osiguranika i korisnika prava. Predsednika i zamenika bira Nadzorni odbor. Uloga NO je da vrši nadzor nad finansijskim poslovanjem fonda, vrši uvid u sprovođenje zakona i drugih propisa u vezi sa finansijskim poslovanjem, kontroliše sprovođenje odluka UO, podnosi izveštaje najmanje jednom godišnje Vladi RS, a svako tri meseca UO fonda.

Ovo jeste zdrav princip penzijskog osiguranja u stabilnim ekonomijama, sa velikim brojem radno sposobnih, malim brojem penzionisanih tj. sa mlađom starosnom strukturom stanovništva i većim natalitetom zajednice.

Princip akumulacije kapitala je najčešće dobrovoljnog karaktera i rezultat je finansiranja poslodavca ili pojedinaca motivisanih na štednju. Koliko je ovaj sistem interesantan za evropske zemlje od momenta formiranja zajedničke valute, eura, ne bih mogao u ovom radu da podkrepim relevantnim podacima. Činjenica je da evropska zajednička valuta jeste doživela pad vrednosti u odnosu na ostale valute, pa stoga izražavam sumnje u mogućnost ostvarivanja prihoda tih fondova koji mogu pokriti valutni gubitak.

Osnovni ciljevi ulaganja u ove fondove jesu sigurnost, likvidnost i očekivani prihod. Investiciona aktivnost penzijskih fondova je strogo regulisana investicionom politikom i zakonom kako bi se zaštitili članovi fonda.

Prema međunarodnoj praksi i načinu utvrđivanja penzija imamo dve vrste kapitalizovanih fondova kako ih još zovemo:

1. Fondovi sa planovima definisanih doprinosa;
2. Fondovi sa planovima definisanih naknada.

U Srbiji je Zakonom o dobrovoljnim penzionim fondovima omogućeno ugovaranje penzijskih planova sa definisanim doprinosima. Načela funkcionisanja ovih fondova su:

- dobrovoljnost članova,
- raspodela rizika ulaganja,
- ravnopravnost članstva,
- javnost rada i
- akumulacija sredstava.

Upravljanje fondovima povereno je Društvima za upravljanje fondom. Svi doprinosi i prilivi po raznim osnovama se vode na računima kastodi banke. Tako formirana imovina fondova je zakonski odvojena od troškova koje ima Društvo za upravljanje fondom.

Sredstva penzionih fondova se vode kao anuiteti a pošto imamo period akumulacije i period isplate tako postoje i dva anuiteta. Sredstva se vode na individualnim računima, čime je omogućeno praćenje svake pojedinačne uplate i investicionih efekata. U toku akumulacije nije uključeno ugovaranje penzionih anuiteta.

Isplata penzionih anuiteta funkcioniše po opštim principima osiguranja, što podrazumeva i preuzimanje rizika od strane osiguravača. Obično osiguravajuća preduzeća preuzimaju oba rizika, rizik investiranja i rizik smrti. Nakon penzionisanja sredstva sa ličnih računa se prenose u društva za životno osiguranje gde se određuje visina anuiteta. U suprotnom, ako član fonda preuzima rizik na

sebe, sredstva ostaju na njegovom računu i putem različitih formula se izračunava visina penzije, a isplate su moguće do visine sredstava na računu.

U Srbiji penzioni fond nema svojstvo pravnog lica nego se osniva kao fond posebne namene. Dozvolu za osnivanje fonda izdaje Narodna banka. Kontrolu i nadzor nad radom fonda vrlo strogo sprovodi Narodna banka Srbije a toj instituciji je povereno i izdavanje rešenja za upravljanje fondom. Imovina Društva za upravljanje i imovina fonda su strogo odvojeni. Imovina fonda ne može biti predmet prinudne naplate, zaloge, hipoteke, ne može ući u stečajnu ili likvidacionu masu Društva, kastodi banke ili člana fonda niti poslužiti za imirenje obaveze bilo kojeg od nabrojanih lica prema trećim licima.

Iz ugla ove konferencije i budućnosti penzionih fondova značajno je dotaći se mogućnosti investiranja sredstava ovih fondova. Pre svega potrebno je istaći da postoje ograničenja koja se odnose na:

- do 10% imovine, moguće je investirati u hartije od vrednosti jednog izdavaoca, ili više njih ako su povezana lica, osim HV koje izdaje Republika ili Narodna banka,
- do 5% imovine u HV organizatora penzionog dobrovoljnog fonda koji je pristupio tom fondu.

Zabranjeno je ulaganje u HV koje izdaje Društvo za upravljanje, kastodi banka, brokeri ili dileri koji rade za fond, akcionari Društva za upravljanje ili druga povezana lica svih nabrojanih lica.

Rezultati penzionih fondova Srbije

Stopa za određivanje doprinosa za penziono i invalidsko osiguranje je 26%. Za osiguranike u redovnom radnom odnosu osnovica je njihovo lično primanje do maksimalnog iznosa od 3.685.560,00 rsd na godišnjem nivou.

Tabela 1. Odnos broja osiguranika i broja korisnika

godina	Broj osiguranika	Broj korisnika	odnos
2005	2422338	1508976	1:1,6
2006	2358165	1544048	1:1,5
2007	2317270	1569555	1:1,5
2008	2232861	1580339	1:1,4
2009	2116174	1603668	1:1,3
2010	2024020	1626581	1:1,2
2011	1963842	1638645	1:1,2
2012	1899557	1703140	1:1,1
2013	1875964	1722649	1:1,1
2014	1850000*	1739162	1:1,1*

Izvor: www.pio.rs Godišnji bilten, osiguranici i korisnici penzija, 2005-2014, str.9-12, pregledano 02.04.2015.

Za one koji samostalno uplaćuju doprinose najniža osnovica iznosi 35% prosečne republičke zarade za predhodno tromesečje a najviša pet takvih proseka. Osnovice se usklađuju svaka tri meseca, prema kretanju zarada a na raspolaganju je 13 osnovica koje se ne mogu menjati.

Godine 2006. na spisku Fonda PIO bilo je 1.508.976 penzionera, a na kraju prošle godine 1.739.162. Da sve bude još teže i gore, kako je rastao broj penzionera tako se smanjivao broj zaposlenih. Prema podacima Fonda PIO, objavljenih u Statističkom biltenu, te 2007.godine odnos penzionera i zaposlenih bio je 1,5 a na kraju prošle godine on je iznosio 1 prema 1,1, odnosno već je tu svaki zaposleni imao svog penzionera. Na kraju 2013. godine bilo je 1.722.649 penzionera i 1.875.964 osiguranika- zaposlenih. U zaposlene su se pri tom ubrojali ne samo radnici, već i samostalci, odnosno zanatlije, poljoprivrednici i vojna lica. No kada se uzme samo odnos penzionera koji su do penzije došli iz radnog odnosa i zaposlenih onda je odnos još manji: 1 prema 1.

Pravo na početak isplate penzija iz državnog fonda stiče se po osnovu ispunjenja uslova a to je tzv. puna penzija kada se dožive zakonom predviđene godine života i radnog staža. Reforme u Zakonu o penzijskom i invalidskom osiguranju išle su u pravcu podizanja visine godina života i godina radnog staža, tako što bi se svake godine pravo na starosnu penziju pomerilo za četiri meseca naviše, sve do 2023 godine.

U periodu 2007-2013. godinaiznos penzije u Srbiji je uvećan za 6.745,00 rsd što procentualno i nije malo u odnosu na najniži doprinos a računajući na 1,7 miliona penzionera predstavlja veliki udar na fond a samim tim i na budžet.

Tabela 2. Pregled korisnika penzija po godinama i po kategorijama

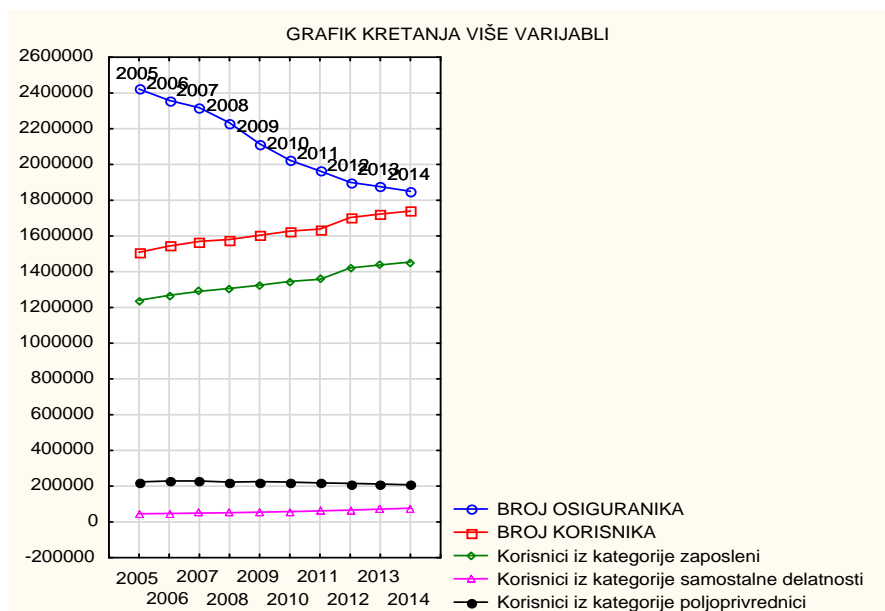
godina	Korisnici iz kategorije zaposleni	Korisnici iz kategorije samostalne delatnosti	Korisnici iz kategorije poljoprivrednici
2005	1239573	45225	224178
2006	1267574	47181	229293
2007	1290611	49872	229072
2008	1306394	50959	222986
2009	1324338	54450	224880
2010	1345733	58368	222480
2011	1357846	61851	218948
2012	1420892	66718	215530
2013	1438016	72036	212597
2014	1454332	77047	207783

Izvor: www.pio.rs. Godišnji bilten, broj korisnika penzija po kategorijama osiguranika, 2005-2014, str 3, pregledano 07.04.2015

Problem Srbije nije samo uvećanje penzije nego i sve veći broj korisnika u odnosu na broj osiguranika. Broj novih penzionera povećao se za 153.454 a to je u proseku svakog dana skoro 60 penzionera više na kasi PIO fonda. Broj ljudi koji su odlazili u penziju je naravno bio i veći jer se u brojcima od 60 dnevno, radi o razlici između onih koji su odlazili u penziju i onih koji su umrli.

U sledećem grafikonu prikazano je kretanje broja osiguranika i svih kategorija korisnika u posmatranom periodu od 10 godina. Po krivolinijskim kretanjima vidimo da se osiguranici približavaju ukupnom broju korisnika i skoro izjednačavaju. Kategorija zaposlenih i samostalne delatnosti ima isti trend dok korisnici iz kategorije poljoprivrednici ima suprotno kretanje i u smislu osiguranika i korisnika to kretanje je pozitivno.

Grafikon 1.

Izvor: Autori

Sledećim analizama povrdićemo međuzavisnost svih kategorija korisnika od broja osiguranika, naravno u različitim trendovima kretanja.

Jedan od osnovnih zadataka metoda uzorka jeste da se na osnovu izračunatih statistika uzorka ocenjuju nepoznate vrednosti parametara osnovnog skupa, aritmetička sredina, varijansa, standardna devijacija, proporcija parametara. Drugi deo zadatka metoda uzorka jeste da se vrši provera ispravnosti neke hipoteze, tj. pretpostavke, koja se unapred formuliše, odnosno zadaje, o nepoznatim vrednostima parametara osnovnog skupa. Pod hipotezom se podrazumeva naučna pretpostavka zasnovana na poznatim činjenicama radi

izvođenja nekog zaključka. Kada je formulisana hipoteza o nepoznatoj vrednosti parametara osnovnog skupa onda se na osnovu informacija iz slučajno odabranog uzorka vrši provera, tj. testiranje istinitosti formulisane hipoteze. Postupak kojim se vrši proveravanje formulisanih hipoteza naziva se testiranje statističkih hipoteza.

Postupak testiranja statističke hipoteze o pretpostavljenoj vrednosti parametara osnovnog skupa sprovodi se u nekoliko koraka:

1. Formulise se nulta i alternativna hipoteza;
2. Vršiti se izbor modela teorijskog rasporeda na osnovu koga će se vršiti testiranje,
3. Vršiti se izbor statistike testa;
4. Određuje se nivo značajnosti testa;
5. Utvrđivanje kriterijuma za prihvatanje ili odbacivanje hipoteza;
6. Određivanje tipa i optimalne veličine uzorka;
7. Izračunavanje statistike testa na osnovu uzorka;
8. Upoređivanje tabličnih (referentnih) vrednosti sa rezultatima testa (t,F);
9. Donošenje odluke o prihvatanju ili odbacivanju hipoteze.

U zavisnosti od vrste postavljenih hipoteza, tj. da li je ona prosta ili složena moguća su dva tipa testa:

1. Dvosmerni, dvostrani ili simetrični test;
2. Jednosmerni, jednostran ili asimetričan test.

Tabela 3. Uporedno testiranje varijabli

		Poređenje razlika					t	ss	Signifikantnost (značajnost)
		Aritmetička sredina	Std. Devijacija	Std. greška arit. sredina	95% interval poverenja				
					Donja granica	Gornja granica			
Pair1	Br.osiguranika - Br.korisnika	482342.80	289842.29	91656.18	275002.11	689683.48	5.263	9	.001
Pair2	Br.osiguranika - korisn_iz_kateg_za_posleni	761488.20	285546.11	90297.60	557220.81	965755.58	8.433	9	.000
Pair3	Br.osiguranika - korisn_iz_kateg.sam.delatnosti	2047648.40	224436.17	70972.94	1887096.43	2208200.36	28.851	9	.000
Pair4	Br.osiguranika - korisn_iz_kateg.pol.joprivrednici	1885244.40	208037.15	65787.12	1736423.58	2034065.21	28.657	9	.000

Izvor: Autori

Ako se vrši testiranje vrednosti aritmetičke sredine osnovnog skupa na osnovu normalnog rasporeda pri čemu je formulisana nulta hipoteza H_0 , oblika $H_0: \mu = \mu_0$, onda se govori o dvosmernom testu, pri čemu se rizik greške α podjednako deli na oba kraja normalne krive.

Ako nulta hipoteza H_0 glasi $H_0: \mu \leq \mu_0$, onda se govori o jednosmernom ili asimetričnom testu pri čemu se ukupan rizik greške α ide na desnu stranu normalne krive.

Ovde je vršeno testiranje hipoteza na razlike aritmetičkih sredina na dva jednaka uzorka, gde je vršeno poređenje varijable broj osiguranika sa varijablama:

1. ukupan broj korisnika,
2. korisnici kategorija zaposleni,
3. kategorija samostalne delatnosti,
4. kategorija poljoprivredne delatnosti.

Testovi su dvosmerni. Na osnovu testiranih hipoteza o jednakosti aritmetičkih sredina dvaju jednakih uzoraka dolazi se do zaključka da postoji statistička značajnost kod svih testiranih parova, jer njihova značajnost nije veća od 0,05. Deskriptivnom statističkom analizom prikazujemo kretanje zaposlenih i svih kategorija korisnika. Vidimo u tabelarnom pregledu sve relevantne parametre svake kategorije a u grafičkim prikazima najbolje će biti prikazan njihovo međusobno zavisno kretanje u odnosu na ukupno zaposlene.

Tabela 4.

	Br.osiguranika	Br.korisnika	Korisn. iz kateg. zaposleni	Koris. iz kateg.sam. delatnosti	Korisn. iz kateg. poljoprivrednici
Aritmetička sredina	2106019.10	1623676.30	1344530.90	58370.70	220774.70
Mediana	2070097.00	1615124.50	1335035.50	56409.00	222733.00
Modus	1850000.00	1508976.00	1239573.00	45225.00	207783.00
Std. Devijacija	214084.62	77734.53	73419.31	10841.72	7024.90
Mera asimetrije	.254	.223	.265	.538	-.632
Mera spljoštenosti	-1.672	-1.116	-1.162	-.934	-.380

Izvor: Autori

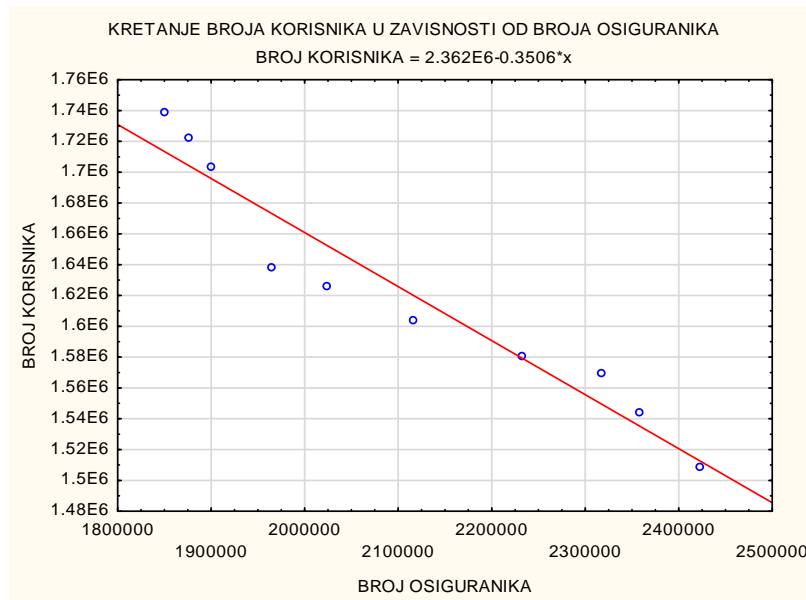
Regresiona analiza uzorka

Na osnovu dijagrama rasturanja zaključuje se da se tačke grupišu od gornjeg levog ka donjem desnom uglu koordinantnog sistema što ukazuje na postojanje negativne regresione linearne veze između kretanja ukupnog broja korisnika i broja osiguranika. Korelaciona veza je jaka.

$$\text{Jednačina regresione prave glasi } Y = 2,362000 - 0,3506X$$

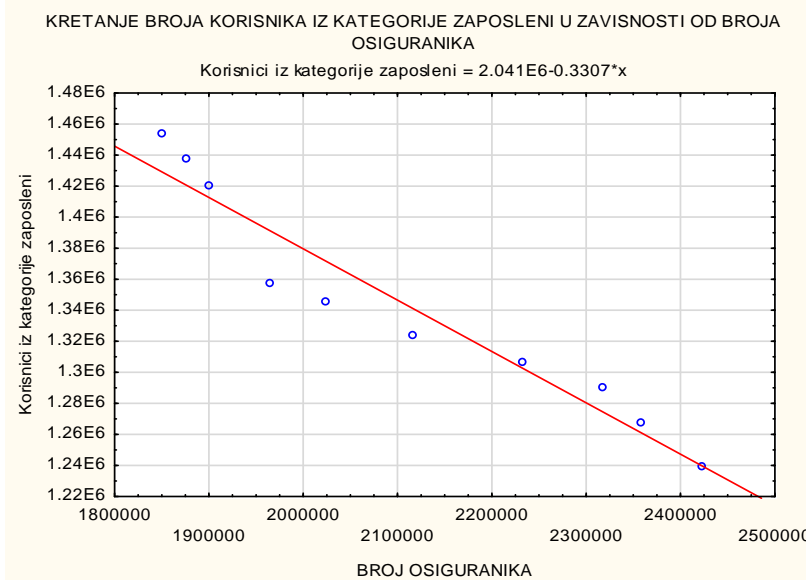
Na osnovu dijagrama rasturanja zaključuje se da se tačke grupišu od gornjeg levog ka donjem desnom uglu koordinantnog sistema, što ukazuje na postojanje negativne regresione linearne veze između kretanja broja korisnika iz kategorije zaposleni i broja osiguranika. Korelaciona veza je jaka.

Grafikon 2.

Izvor: Autori

Grafikon 3.

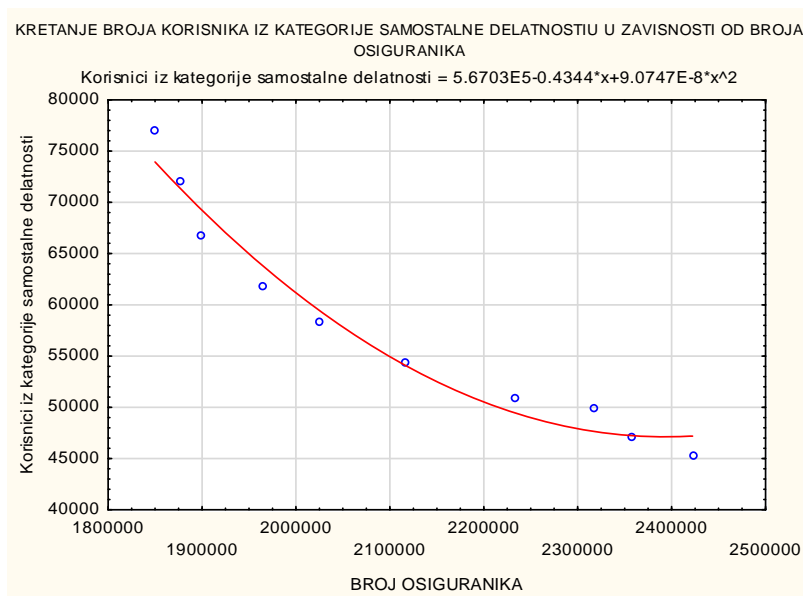

Izvor: Autori

Jednačina regresione prave glasi $Y = 2,041000 - 0,3307X$

Na osnovu dijagrama rasturanja može se zaključiti da postoji krivolinijska korelaciona veza oblika kvadratne parabole jer se originalnim parovima podataka može prilagoditi kriva linija oblika kvadratne parabole. Može se uočiti da je korelaciona veza jaka jer se tačke u dijagramu rasturanja grupišu oko zamišljene parabole koja je interpolisana između tačaka u dijagramu rasturanja.

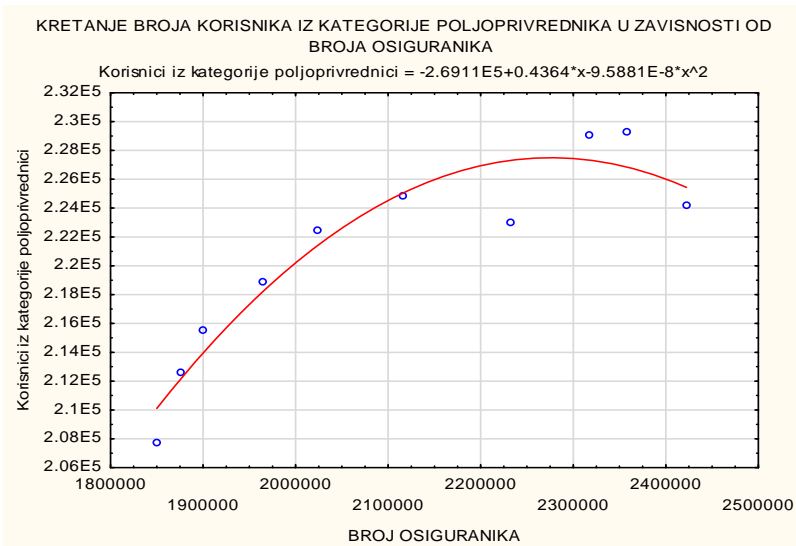
Grafikon 4.

Izvor: Autori

Jednačina regresione prave glasi $Y = 5,670300 - 0,4344X + 0,0090747X^2$

Na osnovu dijagrama rasturanja može se zaključiti da postoji krivolinijska korelaciona veza oblika kvadratne parabole jer se originalnim parovima podataka može prilagoditi kriva linija oblika kvadratne parabole. Može se uočiti da je korelaciona veza jaka jer se tačke u dijagramu rasturanja grupišu oko zamišljene parabole koja je interpolisana između tačaka u dijagramu rasturanja.

Grafikon 5.

Izvor: Autori

Jednačina regresione prave glasi: $Y = -2,69110 + 0,4364X - 0,0095581X^2$

Dinamička analiza

Ako su varijacije vrednosti obeležja u posmatranoj vremenskoj seriji takve da se mogu predstaviti stalnim porastom ili stalnim opadanjem vrednosti obeležja onda se ovakoj vremenskoj seriji može prilagoditi linearni, tj. pravolinijski trend. Opšti oblik jednačine linearnog trenda glasi:

$$Y = a + bx$$

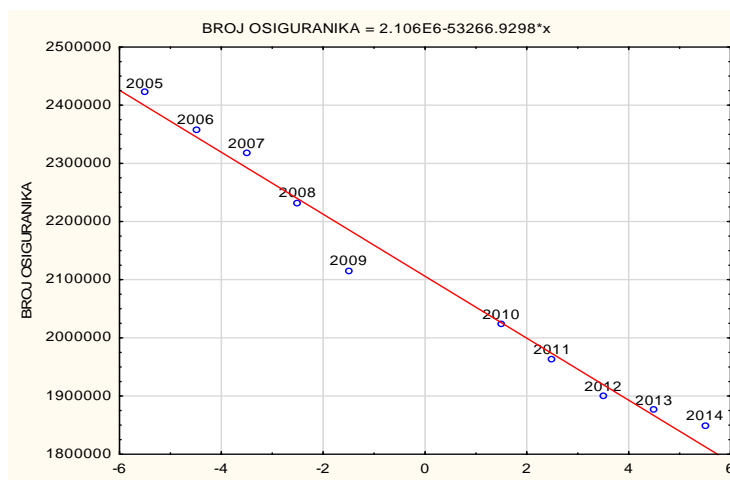
X – označava vreme koje može biti godina, kvartal, mesec, odnosno označava nezavisno promenljivu ili argument.

a – označava parametar koji pokazuje teorijsku vrednost linearnog trenda ako je vrednost nezavisne promenljive $x = 0, 1, 2, \dots$ tj. pokazuje teorijsku vrednost trenda u ishodištu pri čemu ishodište ili nulta godina može biti bilo koja godina u posmatranoj vremenskoj seriji.

b – označava parametar koji se naziva koeficijent smera a u stvari je tangens ugla, što ga funkcija linearnog trenda zaklapa sa pozitivnim smerom apcise ose pravouglog koordinantnog sistema. Parametar b pokazuje apsolutni porast posmatrane pojave, ako je $b > 0$, odnosno apsolutni pad pojave ako je $b < 0$, pod uslovom da se vrednost nezavisne promenljive x poveća za jednu jedinicu vremena.

Jednačina linearnog trenda kretanja broja osiguranika glasi:

$$Y = 2106000 - 53266,9298X$$

Grafikon 6.

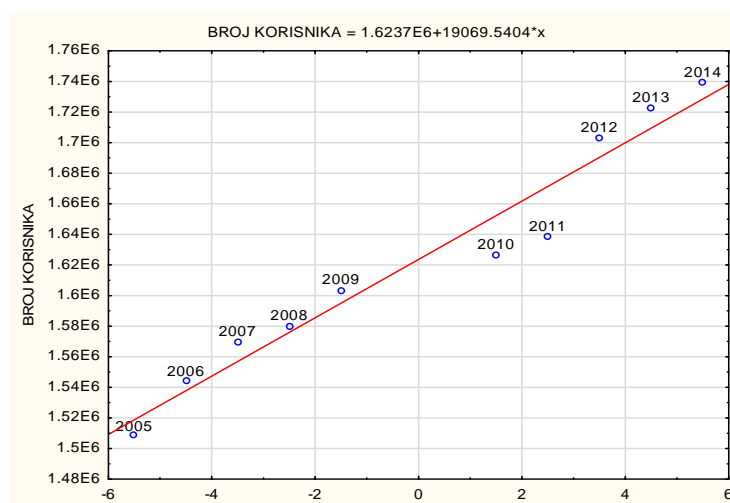
Izvor: autori

Ona pokazuje da će se kretanje korisnika kategorije zaposleni prosečno godišnje smanjivati za 53.267 ljudi.

Jednačina linearnog trenda kretanja broja korisnika glasi:

$$Y = 1623700 + 19069.5404X$$

Ona pokazuje da će se kretanje broja korisnika prosečno godišnje povećavati za 19070 ljudi.

Grafikon 7.

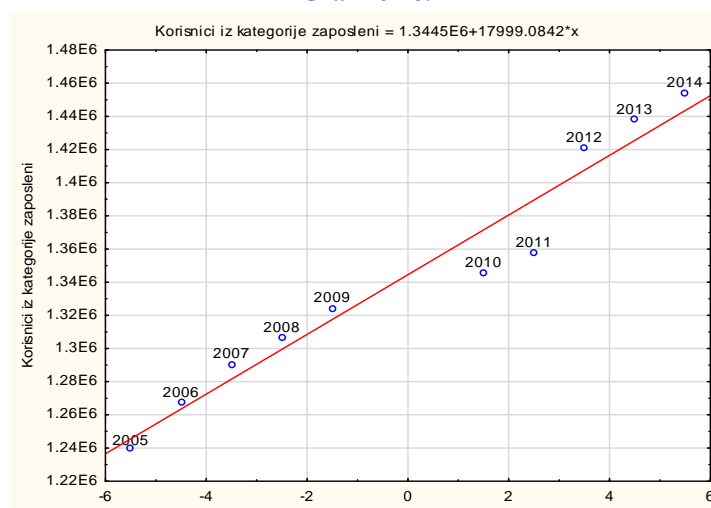
Izvor: autori

Jednačina linearnog trenda kretanja korisnika iz kategorije zaposleni glasi:

$$Y = 1344500 + 17999,0842X$$

Ona pokazuje da će se kretanje korisnika iz kategorije zaposleni prosečno godišnje povećavati za 17.999 ljudi.

Grafikon 8.

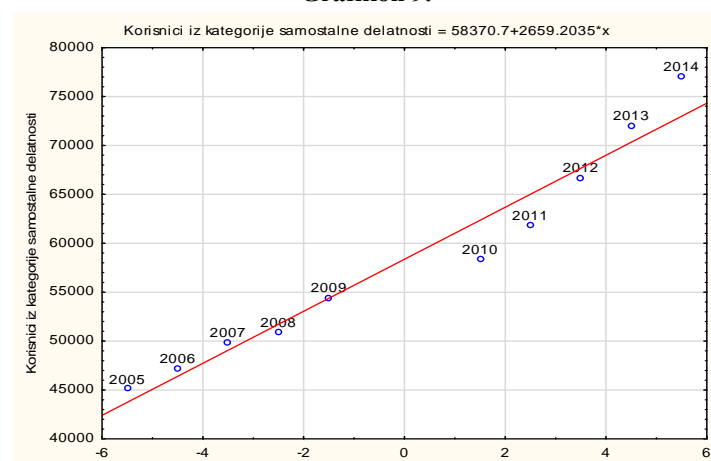
Izvor: Autori

Jednačina linearnog trenda kretanja korisnika kategorije samostalne delatnosti glasi:

$$Y = 58370,7 + 2659,2035X$$

Ona pokazuje da će se kretanje korisnika ove kategorije prosečno godišnje povećavati za za 2.659 ljudi.

Grafikon 9.

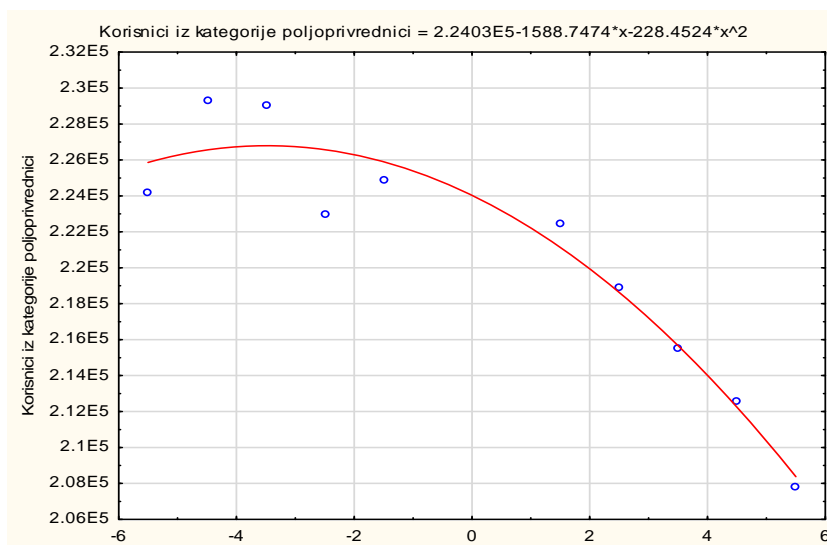
Izvor: Autori

Jednačina kvadratnog trenda kretanja korisnika iz kategorije poljoprivrednici glasi:

$$Y = 224030 - 1588,7474X - 228,4524X^2$$

To znači da će broj korisnika iz ove kategorije godišnje da raste za 228, što ujedno predstavlja najmanje opterećujuću kategoriju penzionog sistema.

Grafikon 10.

Izvor: Autori

Koliko su ubrzano radnici penzionisani, kako bi se sprovela privatizacija i kako se država nije libila da ih sve pošalje na šalter penzionog fonda, najbolje ilustruje podatak da su samostalci i dalje sačuvali izuzetno visok odnos između njihovih penzionera i zaposlenih.

Naime, na kraju prošle godine bilo je 72.036 penzionera samostalnih delatnosti, a za njih je doprinose izdvajalo čak 221.031 zanatlija. Tu je, dakle, odnos između penzionera i zaposlenih 1 prema 3.1. Taj „idealni” odnos koji nedostaje celoj Srbiji da bi penzioni sistem bio održiv, beleži se samo kod zanatlija ali kako oni od pre nekoliko godina dele sudbinu celog penzionog sistema, jer je njihov fond pripojen jedinstvenom penzijskom fondu Srbije, njima to ništa ne znači, jer najavljeno smanjenje penzija odnosi se i na njih (www.pio.rs. Godišnji bilten, broj korisnika penzija po kategorijama osiguranika, 2005-2014, str. 3). Najlošiji odnos u strukturi penzionog fonda imaju poljoprivredni penzioneri. Na svaku penziju poljoprivrednicima manje od jednog doprinosa se uplaćuje u fond, tačnije 1:0,8 a to je i razlog izuzetno malih poljoprivrednih penzija, gde prosek ne dostiže ni 10.000 mesečno.

Pored ovakvih pokazatelja i stanja u penzionom sistemu bilo je neophodno tražiti dopune koje usledile Zakonom o penzijsko invalidskom osiguranju od 01.01.2011. godine. Uslov za penziju jeste 65 godina života i minimum 15 godina radnog staža ili 45 godina radnog staža za muškarce. Time se ostvaruje pravo na punu starosnu penziju. Kod žena je uslov bio 60 godina života uz minimum 15 godina radnog staža. Uslov od 60 godina je promenjen i u periodu 2014-2020. godina se na svaku godinu dodaje 6 meseci tako da je uslov u 2020 godini 63 godine života. Bezuslovan je radni staž od 45 godina za odlazak u punu starosnu penziju. Prosečna starost svih penzionara muškaraca je 63, a žena 59 godina. Muškarcima je prosečan staž 35, a ženama 28 godina.

Kod prevremene starosne penzije za muškarce uslov godina života je sa 55 uvećan na 60 uz radni staž od 40 godina a kod žena sa 54 na 60 godina života uz uvećanje i radnog staža sa 38 na 40 godina u 2015. godini.

Umanjenje za prevremenu penziju može da iznosi najviše do 20,4%, dok je mesečno umanjenje za nedovršene godine života za odlazak u penziju po zakonu 0,34% za svaki mesec.

Prema najnovijoj statistici Fonda PIO najmanju penziju primaju penzioneri u Žabarima u opštini Požarevac gde je prosek 12.124,00 dinara, Osečina 13.185,00, Aleksinac 13.978,00 što je u rasponu od 100 do 115 eura mesečno.

Najveću penziju primaju u Beogradu, prosek 29.120 dinara. Savski Venac 35.483,00, Stari Grad 34.177,00 a Vračar 32.588,00.

U Vojvodini najveću penziju imaju Novi Sad 27.808,00, Pančevo 25.023,00 a najmanju Bačka Topola 22.839,00. Najviše penzije imaju bivši radnici SMUP-a u proseku 41.125 dinara i republičkog MUP-a 40.324 dinara, dok su najniže penzije u iznosu oko 22.474 dinara.

Stalno pomeranje starosne granice za odlazak u penziju muškaraca i žena nije jedini razlog zbog koga je samo u decembru 2014. godine za oko 40.000 više njih podnelo filijali Beograd zahtev za penziju, već u velikoj meri u toj brojci učestvuju i bolesti, pokazuje najnovija statistika PIO fonda.

Među dominantnim oboljenjima su bolesti krvotoka i srca zbog kojih 28,6 odsto njih zatraži penziju, dok su na drugom mestu razni tumori koji učestvuju čak 28,5 procenta u penzionisanju. Dobra stvar je što iz godine u godinu opada broj duševnih bolesnika koji po prirodi stvari moraju u invalidsku penziju, tako da on ne prelazi 10,5 procenata, koliki je i broj onih koji traže penziju zbog bolesti mišića.

Ono što posebno upada u oči jeste da se drastično povećava broj starosnih penzionera pa je na kraju prošle godine njihovo učešće u ukupnoj populaciji bilo 59,3 procenta. Broj invalidskih penzionera pao je s 30 na 19,4, zbog sve oštrijih uslova za penzionisanje, dok se broj porodičnih penzionera ne menja, iako se i tu uslovi iz godine u godinu menjaju.

Pored zabrinjavajućih podataka penzionog sistema Srbije, dodatni problem predstavlja i broj novorođenih u odnosu na broj umrlih koji je godišnje manji za oko 30.000, na ukupan broj stanovnika koji je nešto malo veći od sedam miliona. Predstavnicima penzionog fonda bi trebali uzeti u obzir i stalan odliva radno sposobnog stanovništva što sve utiče na potencijal sistema penzionog osiguranja. U decembru prošle u odnosu na decembar 2013. godine Srbija je dobila 75.443 nova penzionera što je broj nešto manji od ukupnog broja stanovnika Užica.

Neke od reformi koje su sprovedene odnose se opet na opterećivanje izuzetno opterećenje privrede. Reformskim zakonom iz 2004. godine predviđeno je da sve povrede na radu idu na teret poslodavca a ne fonda. Čak se išlo u toj meri da je Skupština glasala o predlogu koji je usvojen da i put od kuće do posla i nazad predstavlja radno mesto, kako bi bilo koja povreda u tom vremenu i prostoru išla na teret poslodavca a ne fonda. To podrazumeva da u slučaju povrede na radu poslodavac za sve vreme bolovanja radnika plaća doprinose i platu zaposlenom, a ne da je povređeni na teretu državnog fonda.

Ta procedura je još imala zakonsku osnovu i pravni okvir koji su privrednici morali da poštuju. Ono što je negativno a nije imalo pravni okvir, gde je fond za zdravstveno osiguranje radnika izgubio sve sporove koji su vođeni sudskim putem jeste nastojanje fonda da lečenje povreda na radu takođe prebaci na teret poslodavaca. Posebno se mogu istaći fakture za lečenje koje su zdravstveni centri ispostavljali fondu a fond dalje pravnim licima u kojima je najveći deo fakturisane za kako u opisu stoji: *priprema pacijenta za dalje lečenje*.

Reforme iz 2014. predviđaju dalje smanjenje penzija ali ne svih. Korisnicima čije penzije premašuju iznos 25.000 se ne umanjuje. Takvih korisnika, sa primanjima iznad 25.000 dinara trenutno ima oko 600.000. Konkretno, umanjivaće se iznosi penzija od 25.000 dinara pa naviše, i to na sledeći način: penzije od 25.000 do 40.000 dinara, uključujući i penziju od 40.000, biće umanjene za 22 odsto, dok će onim penzionerima čija su primanja iznad ove sume taj deo od 40.000 do ukupnog iznosa biti umanjen za 25 odsto (www.pio.rs).

Zaključak

Posmatrajući sistem penzijskog osiguranja u našim uslovima, ekonomsko privrednog prostora koji imamo i kriza u kojoj se nalazimo kao što je slučaj i kod mnogih drugih, isti faktor (Daykin, 2009, str. 16-17, 27) izuzetno loše utiče na rad penzijskog sistema Srbije.

Perspektive i budućnost penzionog sistema Srbije, samim tim i svih sadašnjih osiguranika a budućih penzionera, kao i sadašnjih penzionera, mogla bi se ukratko opisati kao *nemoguća misija*. Dosadašnje funkcionisanje

penzionog i socijalnog sistema u celosti možemo smatrati srećom ili umećem, na teret budžeta, opterećivanjem spoljnog duga, kada su izvori prihoda sve manji a to su doprinosi na teret radnika kojih je sve manji broj u odnosu na penzionere i plate kao osnovice koje su izuzetno male.

Pored nezahvalne finansijske situacije veliki problem predstavljaju i demografska kretanja, starosna struktura stanovnika i veliki procenat nezaposlenosti kao i dobar deo neevidentiranih radnika.

Velike demografske promene su odlazak mladih, koji tek što završe škole u potrazi za poslom, za boljim sutra traže svoju egzistenciju u inostranstvu. Na taj način radno sposoban građanin odlazi iz zemlje a stvarni razlozi jesu nedostatak radnih mesta, niska lična primanja i opšta sigurnost. Do sada je bio slučaj da uglavnom mladi odlaze ali sada više nije tako. Imamo slučaj grada sa 130000 stanovnika iz kojeg se u zadnje dve godine nedeljno iseljavalo preko 20 građana.

Srbija postaje država sa izuzetno visokom starosnom strukturom stanovništva. Godišnje umre više nego se rodi za 30 hiljada građana što je na ukupan broj stanovnika izuzetno nepovoljan podatak. Obzirom na migracije, a poznato je da se stariji, penzionisani, ne odlučuju na taj korak i uz predhodni podatak jasno je zašto starimo. To se negativno odražava na prihode penzionog sistema.

Veliki broj faktora utiče na broj zaposlenih, na broj obaveznih osiguranika penzionog sistema. Ti faktori su različitog porekla. Oni posredno kroz međuzavisan odnos broja zaposlenih u odnosu na promenjive veličine kao što su ukupni korisnici penzija, korisnici iz kategorija zaposleni, samostalne delatnosti i poljoprivrednici utiču na stabilnost penzionog sistema.

Broj zaposlenih, koji su osigurani, direktno utiču na stanje penzionog sistema. Njihovo kretanja u odnosu na kretanje broja penzionera, po svim kategorijama, ima za direktnu posledicu stabilnost i redovnost isplate penzija.

Uzimajući u obzir broj nezaposlenih i još uvek veliki broj neevidentiranih radnika, jasno je da se tu krije određeni potencijal penzionog sistema ali su neophodne sistemske reforme u društvu, što je u ovom momentu jako teško izvesti.

Neophodno je izvršiti parametarsku, sistemsku, funkcionalnu i svaku drugu reformu penzionog sistema Srbije. Dosadašnje mere koje su preduzimate bile su samo početak nekih promena u funkcionisanju sistema. Uvođenjem trećeg stuba penzionog sistema nije u potpunosti dalo rezultat jer taj sistem u ekonomskim prilikama u kojima je Srbija ne može funkcionisati.

Uvođenje drugog stuba je u potpunosti neophodno što pokazuju iskustva svih zemalja u tranziciji. Sistem tekućeg finansiranja je u problemu dok je

sistem kapitalizacije moguća alternativa. Nemoguće je izvršiti promene ukoliko se ne popravi životni standard ali i onda treba povesti računa o finansijskoj stabilnosti i ravnoteži. Već se kroz istoriju ekonomskog sistema dešavalo potpuno obezvređenje svih fondova, pa je narod sumnjičav prema svim vidovima takve akumulacije kapitala.

Rešenje ovako zamršenog kruga problema je teško videti. Da li štednja koja se nameće od strane EU, kroz povećanje poreza i drugih mera može dati rezultat u uslovima niskog životnog standarda, velikih stopa i velikog broja osnova za oporezivanje i uz to jako veliki broj radnika u administraciji kao što je slučaj kod nas, pitanje je svih nas koji živimo i radimo za budućnost u državi Srbiji.

Literatura

- Avdalović V., Marović B., Kalinić Z., Vojinović Ž. (2009) "Upravljanje rizicima u osiguranju", NUBL.
- Davids, E. P. (1995) "Pension Funds", Oxford.
- Daykin, C. (2009) "The Impact of the Global Financial Crisis on Social Security and Pensions", The Seventh International Symposium on Insurance, Zlatibor.
- Epoid, P. (1967) „Application de la statistique aux Assurances“, Cidition Berger, Paris.
- Georgen, A. (2000) "Akzeptable Konditionen, Wirtschaftswoche", 46.
- Gordon, A. (1992): „Risk financing“, London: Witherby.
- Gordon, C. A. i Dickson, M. (1984) Introduction to insurance, The CII Tuition Service, Cambridge.
- Hansell, A. S. L (1999) „Introduction to insurance“, (second edition), LLP, London.
- Hansell, S. (1999) "Introduction to insurance (Second adition), LLP, London.
- Harold D. Skipper (1998) Georgia State University International risk and insurance, McGraw Hill.
- Kalinić Z., Vojinović Ž., Žarković N. (2012) "Životna osiguranja", NUBL.
- Koch, P. (1998) Versicherungswirtschaft (5. Auflage), V V W, Karlsruhe.
- Monti, A. G. (1995) „Practical: Guide to Finite Risk Insurance and Reinsurance“, Wiley.
- OECD (2001) Insurance and private pensions compendium from emerging market.
- Parker, G. C. (1995) „Risk Managment: Challenges and Solutions“, McGraw Hill.
- Payer, L. (1994) „Disease-Mongers: How Doctors, Drugs Companies, and Insureres Are Making You Feel Sick“, Wiley.
- Službeni Glasnik Republike Srbije (2006) Zakon o investicionim fondovima, No. 46.
- Swiss Re (2008) Innovative Finanzierung der Altersvorsorge, Re, Sigma 4.
- Tesche J. (2003) "Pregled sistema penzionih fondova i reformi", *Finansije* 1-6.
- www.b92.net
- www.nbs.rs
- www.pio.rs

FUNCTIONAL DEPENDENCE OF PENSION USER CATEGORIES IN RELATION TO THE TOTAL NUMBER OF THE EMPLOYED

Abstract: When and how will one country take care of its workers who are left due to their injury, illness, death or old age without ability to care for their existence, and who contributed most of their life as tax payers. The role of the social system is just that. Social systems of intergenerational solidarity operate for decades in all European countries, regardless of their political and economic structure and level of development. Number of employees within a pension system is dependent on many factors, but it is also independent compared to the category of pensioners and possibilities of functioning of the pension system. The total number of beneficiaries directly derived from the number of employees in some earlier period, while the possibility of pension payments vary depending on the current number of workers. Some categories may behave differently in relation to the total number of employed in an economic system, but the functioning of the pension system is depending on this indicator. In Serbia, for years the number of deaths exceeded the number of births, large-scale migration of citizens, the progress of medical science as a factor of increased life expectancy of people, higher rates of unemployment, longer years of service until retirement and some other less significant factors influenced the disproportion in the number of employees in relation to the number of pensioners. This resulted in a very poor state of the pension system and caused the question of its future functioning. A social problem is getting more difficult to resolve, in quality and quantitative terms, because its main source of inflow of funds is in constant decline while expenditures are increased.

Key words: pension system, employees, users, insurance, function.

**USKO BANKARSTVO - BANKARSKI SISTEM
BEZ PRIVATNE EMISIJE KREDITNOG NOVCA
KAO REŠENJE ZA OTPORNIJE BANKE
I STABILNIJI FINANSIJSKI SISTEM**

Jelena Radojičić

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Srbija

✉ jelena.radojicic@eknfak.ni.ac.rs

Predrag Radovanović

Visoka poslovna škola strukovnih studija Leskovac, Srbija

✉ radovanovic.predrag@vpsle.edu.rs

UDK
336.71
Pregledni rad

Apstrakt: Globalna finansijska kriza obnovila je interesovanje za uvođenje uskog bankarstva (engl. Narrow Banking), koje je postalo aktuelna tema, kako u političkim, tako i u akademskim krugovima. Postoje stavovi da su banke maksimizirale prinose putem preterane kreditne ekspanzije, dok su gubici povezani sa preuzimanjem prevelikih rizika u prekriznom periodu pali na teret poreskih obveznika. Na osnovu ideje da savremeni finansijski sistemi imaju strukturalne probleme čije rešavanje zahteva fundamentalnu reformu, pokrenut je novi talas predloga za regulatorno rešavanje problema. U njihovoj osnovi je uklanjanje mogućnosti da banke emituju kreditni novac, koji uživa implicitne i eksplicitne državne garancije. Koncept uskog bankarstva, kao jedna od varijanti bankarstva sa punim rezervama, pruža ex-ante isti nivo zaštite bankarskim depozitima, kao i novcu koji emituje centralna banka. Motivi za primenu ovog koncepta leže u tome da banke postanu otpornije na juriše deponenata, da se izbegne stvaranje spekulativnih „balona” a finansijski sistem učini stabilnijim. U radu je dat pregled istorijskih i novih predloga uskog bankarstva. Pored toga, koncept uskog bankarstva analiziran je iz aspekta osnovnih karakteristika i ciljeva, uz kritički osvrt na probleme i uspešnost moguće implementacije.

Primljeno:
16.07.2015.
Prihvaćeno:
24.9.2015.

Ključne reči: kreditni novac, moralni hazard, finansijska kriza, usko bankarstvo, finansijska stabilnost.

Uvod

Sav savremeni novac je kreditni novac a njegov veći deo je dug banaka, odnosno privatno emitovani novac u procesu kreditno-depozitne multiplikacije u bankarskom sistemu sa delimičnim rezervama. Emitovanjem novca u obliku uveravanja za isplatu gotovine na zahtev, banke postaju osetljive na juriše deponenata. Da bi se očuvala stabilnost bankarskog, a time i monetarnog sistema, bankarski depoziti su zaštićeni državnim sigurnosnom mrežom, koja generiše društvene troškove usled moralnog hazarda u ponašanju banaka.

Novac kao bankarski dug nije nužno problem, jer se on lako stvara, ali lako i nestaje. U sistemu gde bankarski sektor ne snosi posledice rizika koje preuzima, međutim, tržišna disciplina slabi i banke ostvaruju maksimalne koristi od emitovanja novca uz minimiziranje troškova. Banke mogu da koriste novac deponenata za ulaganje u rizičnije plasmane, koji im donose više stope prinosa, dok eventualne gubitke usled loših poslovnih odluka, pored banaka i njihovih akcionara, u krajnoj instanci snose poreski obveznici.

Globalna finansijska kriza započela je 2007. godine na hipotekarnom tržištu u SAD. Prekomerna kreditna ekspanzija i sekjuritizacija loših hipotekarnih kredita bili su u osnovi mehanizma formiranja spekulativnog „balona” čije je pucanje vodilo finansijskoj krizi globalnih razmera, praćenoj ozbiljnim ekonomskim posledicama i globalnom recesijom. Posle bankrotstva banke *Lehman Brothers*, u septembru 2008. godine, države su preduzele brojne aktivnosti da spreče propadanje drugih banaka i obnove poverenje u finansijski sistem: dokapitalizacija banaka, garantovanje ili otkup loše aktive. U vezi sa tim, postavljeno je pitanje šta treba uraditi kako bi se osiguralo da poreski obveznici ubuduće ne budu morali da štite finansijske institucije zbog ugroženosti njihovih depozita.

Kao odgovor na efekte globalne finansijske krize i ulogu kreditnog „buma” u njenom nastajanju, pojavio se novi talas predloga i istraživanja u vezi sa bankarstvom sa punim rezervama. Većina predloga se zasniva na stoprocentnom pokriću depozita gotovinom, depozitima kod centralne banke, državnim obveznicama ili sličnom nerizičnom aktivnom.

Osnovna ideja uskog bankarstva je da se, razdvajanjem monetarne i kreditne funkcije, ukloni mogućnost banaka da koriste državno osigurane depozite po viđenju (novac koji kreiraju) kao izvore za finansiranje funkcije kreditiranja.

1. Kreditni novac kao potencijalni uzročnik finansijske krize

Tokom čitave svoje istorije novac je poprimao različite forme (npr. robni novac, papirni novac) i menjao način svog funkcionisanja. Promene u formi novca obično su bile praćene radikalnom transformacijom u ekonomskoj sferi.

Režim državno-upravljanog kreditnog novca, koji je uspostavljen nakon II svetskog rata, činio je stub globalne ekspanzije u relativno dugom vremenskom periodu. Tokom sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošloga veka, međutim, pomenuti režim doživeo je strukturalnu krizu koja je pokidala njegove ključne komponente. Mnogi ekonomisti povezuju kraj posleratnog uspona sa „naftnim šokom“ iz 1973. Slično tome, postoje i shvatanja koja povezuju usporavanje privrede SAD sa nekim drugim značajnim faktorima kao što su: rastuća konkurencija evropskih i japanskih proizvođača; zasićenost tražnje u ključnim privrednim granama (npr. u automobilskoj industriji); kao i narušavanje ravnoteže između povećanja zarada i rasta produktivnosti. Prema ovim shvatanjima, kraj pomenutog uspona godinama je prikrivan pojačanom kreditnom aktivnošću, koja je pomogla da se održi postojeći nivo agregatne potrošnje, uprkos činjenici da je nivo dohotka počeo da stagnira, pa čak i da opada. Ovakav početni odgovor na usporavanje privrede pripremio je pozornicu za kasniju strukturalnu krizu (Guttman 2003, str. 27).

Kao posledica toga, ubrzan je tempo kreiranja novca kako bi se amortizovalo smanjenje dohotka i potrošnje. Ubrzano kreiranje kreditnog novca uzrokovalo je fundamentalnu promenu u dinamici strukturalne krize: banke su obezbeđivale novac za finansiranje budžetskih deficita i kreditiranje privatnog sektora u cilju sprečavanja smanjenja agregatne tražnje do tačke koja bi izazvala depresiju. Tako je, umesto depresije, započela dugoročna stagnacija, praćena povećanom inflacijom, što takođe predstavlja strukturalnu krizu, ali u nešto blažem obliku. Ova tzv. kriza stagflacije bila je daleko umerenija od depresije, ali po cenu ubrzanog kreiranja novca za podršku postojećem nivou potrošnje, što je dovelo do postepene devalvacije novca, tj. doprocesa monetizacije duga kojim je izvršena socijalizacija privatnih rizika i gubitaka njihovim transferom na sve one koji su koristili nacionalnu valutu (Guttman, 2003, str. 28). U početnoj fazi stagflacije, rastući dug je prikrivan veštački niskim kamatnim stopama, ali kako je kriza odmicala, nivo zaduženosti postao je takav da su prezaduženi zajmoprimci morali da servisiraju svoje dugove putem dodatnog zaduživanja, čime su stvoreni preduslovi za dugoročniju finansijsku krizu (Minsky, 1982).

Svedoci smo, zapravo, jedne serije postepeno intenzivirajućih finansijskih kriza, koje poprimaju oblik povratnih kreditnih kriza kada inflacija, kreditiranje i novčana masa naglo rastu do tačke cikličnog maksimuma.

Pomenuti inflatorni pritisci konstantno urušavaju kvalitet papirnog novca. Primera radi, u periodu od 1971. do 1991. nemačka marka izgubila je više od 52% svoje vrednosti; u toku istog tog perioda američki dolar izgubio je više od 70% svoje vrednosti iz 1971. godine, dok je britanska funta izgubila više od 84% svoje vrednosti iz 1971. godine (Deane i Pringle, 1994, str. 352–353). Neprestana devalvacija papirnog novca dovodi do gubitka poverenja javnosti u novac i do slabljenja svake od njegovih funkcija. Inflacija degradira funkciju novca kao blaga, tj. kao pouzdanog skladišta vrednosti. Budući da se dugovi

otplaćuju devalviranim novcem, funkcija novca kao platežnog sredstva takode je ugrožena. Česte promene cena dovode u pitanje i funkciju novca kao mere vrednosti. Kao rezultat toga, ugrožena je čak i funkcija novca kao sredstva prometa: postoje brojni primeri prelaženja na pouzdanije forme novca¹ pa čak, u ekstremnim slučajevima, povratka na barter.

Dakle, bilo koji standard baziran na papirnom novcu (ili, preciznije rečeno, na kreditnom novcu²) nosi u sebi sklonost ka inflaciji, koja proizlazi iz dualne prirode novca: on služi kao javno dobro — imajući u vidu da njegovo pravilno funkcionisanje (tj. nesmetani opticaj, stabilna vrednost itd.) donosi velike društvene koristi — dok, na drugoj strani, on sadrži elemente privatnog dobra jer institucije koje ga emituju nastoje da maksimizuju profit.³

Novac treba da služi prevashodno kao javno dobro. U posleratnom režimu državno-upravljanog kreditnog novca, države su podržavale vrednost svoje valute i vodile računa o njihovom nesmetanom funkcionisanju. Postoje shvatanja da je upravo zahtev države da banke emituju uniformnu valutu pojačao sposobnost banaka za prekomernu emisiju. Prema ovim shvatanjima, u sistemu međusobno konkurentnih, privatno emitovanih banknota (novčanica), prekomerna emisija je ograničena zbog toga što se takve banknote mogu odmah vratiti banci koja ih je izdala. Istorijski podaci pokazuju da su one banke, koje su uspele da učvrste svoju reputaciju u pogledu promptne isplate zlata u zamenu za svoje banknote, uočile da su se njihove banknote duže nalazile u opticaju i da su se razmenjivale po paritetu. Sa druge strane, u sistemu državno-upravljanog kreditnog novca nemoguće je identifikovati banke koje vrše prekomernu emisiju i vratiti im nazad njihove banknote. U stvari, upravo je ta državna prinuda da se svim banknotama i čekovima trguje po paritetu, smanjila tržišnu disciplinu finansijski manje stabilnih banaka. Po ovom shvatanju, Grešamov zakon⁴ važi samo na tržištima na kojima je država prinudno uvela fiksne kurseve, na kojima je „loš“ novac precenjen u odnosu na „dobar“ novac. Budući da sve banknote moraju da cirkulišu po nominalnoj vrednosti, one koje su emitovane od strane manje stabilnih banaka („loš“ novac) su precenjene u odnosu na one koje su emitovane od strane stabilnih banaka („dobar“ novac) (England, 1997, str. 291–292).

¹Primeri radi, u izvesnom broju ekonomija pogođenih hiperinflacijom došlo je do tzv. „dolarizacije“, kada su ljudi umesto svojih nacionalnih valuta počeli da koriste američki dolar.

²Imajući u vidu činjenicu da je savremeni papirni novac, u stvari, kreditni novac.

³Banke se danas uglavnom osnivaju u formi akcionarskih društava i shodno tome njihova funkcija cilja može se definisati kao maksimizacija profita, tj. obezbeđenje dovoljne stope prinosa po jedinici akcijskog kapitala. Veća stopa prinosa po jedinici akcijskog kapitala na duži rok ima za rezultat povećanje tržišne vrednosti banke, pa je suštinska funkcija cilja banke upravo povećanje njene tržišne vrednosti, dok je maksimizacija stope prinosa po jedinici akcijskog kapitala pojavni oblik ciljne funkcije banke. Za detalje vidi: Krstić (2003), str. 294.

⁴Grešamov zakon se često citira u njegovom uprošćenom obliku: „Loš novac istiskuje dobar“. Britanski ekonomista H. D. MacLeod nazvao je ovaj zakon po Tomasu Grešamu, engleskom trgovcu i finansijeru koji je radio za kralja Edvarda IV i kraljicu Elizabetu I.

Finansijska regulativa do 80-ih godina prošloga veka bila je prilično stroga, naročito u SAD. Banke su, međutim, uglavnom uspevale da izbegnu strogu regulativu uz pomoć brojnih finansijskih inovacija. Finansijske inovacije su postavile pozornicu za nastupajući period finansijske liberalizacije i sekjuritizacije. Sektor finansijskih usluga je naročito pogodan za inovacije zbog relativno malih investicija u „istraživanje i razvoj“. Finansijske inovacije su, generalno, bazirane na razičitim vrstama ugovora kojima se jedna vrsta papira (npr. novac) razmenjuje za drugu vrstu papira (npr. hartije od vrednosti). Previše stroga finansijska regulativa umanjuje sposobnost finansijskih posrednika da prikupe sredstva putem tradicionalnih finansijskih instrumenata. Kako bi opstale u novom regulatornom okruženju, finansijske institucije tragaju za novim proizvodima i uslugama koje će zadovoljiti potrebe njihovih klijenata i u isto vreme biti profitabilne — što je proces koji nazivamo finansijskim inženjeringom. Postoje tri osnovne vrste finansijskih inovacija: reakcija na promenu uslova na strani tražnje, reakcija na promenu uslova na strani ponude i izbegavanje regulative (Mishkin 2004, str. 232).

Dugo vremena države su bile u stanju da obezbede sebi monopol nad novcem putem fiksiranja deviznih kurseva, ograničavanja međunarodnih tokova kapitala, ograničavanja držanja stranih valuta svojim građanima itd. Razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija smanjio je sposobnost država da kontrolišu međunarodne tokove novca, pa državno-sponzorisanе valute sada međusobno konkurišu na međunarodnom nivou. Putem procesa finansijskog inženjeringa banke su uspele da stroge regulativne zahteve učine zastarelim. Na primer, vodeće transnacionalne banke su svojim poslovanjem na evrotržištu efikasno izbegle jurisdikciju svojih centralnih banaka. Kao krajnje privatizovana forma bankarskog novca, evrovalute su doprinele tome da privatni aspekt novca odnese prevagu nad njegovim aspektom javnog dobra. Zbog toga se pokazalo da je evrotržište sklonu prekomernom kreditiranju. Neregulisano evrotržište učinilo je domaće bankarske regulative neefikasnim, primoravši vlade širom sveta na finansijsku deregulaciju. „Već tri decenije posmatramo tržište evrovaluta koje funkcioniše kao motor za naglu multiplikaciju tokova kratkoročnog kapitala u/iz različitih valuta i država. Povezane preko evrotržišta, vodeće svetske multinacionalne kompanije (MNCs) i transnacionalne banke (TNBs) konstantno razmenjuju informacije o stanju različitih valuta. Kada tako kolektivno formirana očekivanja o nekoj pojedinoj valuti postanu dovoljno homogenizovana, ovi učesnici mogu lako da lansiraju masivne napade na datu valutu, pretvarajući svoja zajednička očekivanja u projekcije koje će se same od sebe ispuniti. Krajem šezdesetih godina prošloga veka evrotržište je evoluiralo u poražavajuće efikasnu mrežu za špekulativne napade na dolar i na druge precenjene valute. Upravo je ova plejada igrača, koji posluju na evrotržištu, svojom dirigovanom i učestalom prodajom dolara, primorala Niksona da ukine konvertibilnost dolara u zlato, 15. avgusta 1971, što je bio početak kraja posleratnog monetarnog režima“ (Guttman 2003, str. 32–33).

Mnogi ekonomisti nadali su se da će prelazak na fleksibilne devizne kurseve omogućiti centralnim bankama da fokusiraju svoje monetarne politike na domaće probleme, umesto na odbranu fiksnih deviznih kurseva. Ali, u realnosti, tržišno-determinisani fleksibilni devizni kursevi pretvorili su valute u predmet špekulacije. Obim trgovine na globalnom deviznom tržištu narastao je do neslućenih razmera: ono je postalo jedna vrsta globalnog kazina u kome se valutama trguje u ogromnim količinama, isključivo u svrhu kratkoročnih kapitalnih dobitaka. Državne politike koje nisu po volji najvećim učesnicima na deviznom tržištu bivaju neutralisane udruženim akcijama prodaje odgovarajućih valuta od strane pomenutih učesnika, tako da države gube kontrolu nad deviznim kursovima. Nakon gubitka kontrole nad deviznim kursovima, bilo je samo pitanje vremena kada će države da iskuse isti problem u vezi s kamatnim stopama, kao što je Keynes pravilno predvideo (Keynes 1936).

Sve veća nesposobnost država da kontrolišu devizne kurseve u mnogome je otežala centralnim bankama održavanje kontrole nad kamatnim stopama. Ako bi kamatne stope bile niske, konkretna valuta bila bi izložena napadu koji je terao kamatne stope naviše, čime je postavljena pozornica za ukidanje ograničenja kamatnih stopa u SAD, kao i za dalju deregulaciju finansija. Novouvedene fluktuirajuće stope na depozite primorale su banke da izbegavaju kredite sa fiksnom kamatnom stopom, u korist kredita sa prilagodljivim kamatnim stopama. Upravo je ovaj režim varijabilnih kamatnih stopa otvorio vrata još prekomernijem odobravanju kredita. „Ovaj novi režim varijabilnih kamatnih stopa podario nam je od 1981. i mnogo oštrije kamatne stope korigovane za inflaciju, omogućavajući zajmodavcima da zaračunaju višu premiju za rizik i inflaciju. Ovako visoke 'realne' stope imale su značajne redistributivne efekte, pomerajući udeo zarada u prihodima, preko industrijskog profita, ka prihodima od kamata, pri čemu su korporacije 'cedile' radnu snagu kao vid kompenzacije za svoje sve veće kamatno opterećenje [...] Deregulacija je učinila novac privatnih banaka mnogo skupljim“ (Guttman 2003, str. 35–36).

Prema tome, novac polako izmiče državnoj kontroli. Kontrolu nad njim sve više preuzimaju privatni emitenti, koji su vođeni isključivo privatnim interesima. Privatni aspekt novca odnosi prevagu u odnosu na njegov aspekt javnog dobra.

Privatni interesi vodećih banaka ograničavaju čak i autonomiju centralne banke: pojedini autori zapažaju da centralne banke sve više počinju da se ponašaju poput firmi u privatnom vlasništvu, premda nisu zaista privatizovane (Deane i Pringle, 1994, str. 326).

Zbog permanentnog sukoba između profitno motivisanih privatnih emitenata kreditnog novca i njegove funkcije merila vrednosti, kreditni novac, umesto medijuma razmene, postaje medijum prikrivene preraspodele društvenog bogatstva, preko kojeg se vrši socijalizacija rizika i gubitaka privatnog sektora.

2. Stvaranje kreditnog novca od strane banaka - problem juriša deponenata na banke i socijalizacije njihovih gubitaka

Za razliku od bankarskog sistema sa punim rezervama, u kome je centralna banka dužnik za sav novac u opticaju, u bankarstvu sa delimičnim rezervama (koje karakteriše savremene monetarne sisteme) veći deo novca predstavlja dug pojedinih poslovnih banaka. Gotov novac (kovani i papirni) predstavlja potraživanja prema centralnoj banci, gde se pri plaćanju ili izmirivanju obaveza tim novcem menjaju samo poverioci, dok dužnik ostaje isti. Kako su depoziti po viđenju prihvaćeni kao zamena za gotovinu oni, u stvari, predstavljaju novac. Kod depozitnog novca dužnik je pojedinačna banka, dok plaćanje tim novcem može da znači samo menjanje poverilaca (ukoliko su dužnik i poverilac u istoj banci), ili i menjanje dužnika (ukoliko transaktori imaju račune kod različitih banaka) (Krstić, 2003, str. 239).

Banke su aktivni subjekti stvaranja novca kroz proces multiplikacije državnog novca u bankarske kredite i depozite (sekundarna emisija novca). Banke ne kreiraju gotovinu već novac ni iz čega (*ex nihilo*), odnosno povećavaju broj zahteva na datu količinu primarnog novca (De Soto, 2006, str. 167-263). Zato postoji rizik da će banka biti preplavljena zahtevima deponenata za gotovinom koje neće biti u mogućnosti da ispuni. Prema tome, kreditni novac je sastavljen od dva dela: dela pokrivenog papirnim novcem i nepokrivenog dela. Klijenti deponuju svoj novac u banku sa uverenjem da je novac na sigurnom mestu i da ga mogu podići kad god požele. Prihvatljivost depozitnog novca zavisi od poverenja javnosti u bankarski sistem, pri čemu je poverenje uslovljeno spremnošću ekonomskog sistema da sankcioniše tzv. moralni hazard pojedinačnih banaka (Krstić, 2003, str. 233).

U normalnim okolnostima, dok produkuje društvene koristi i dok postoji poverenje u njihovu sigurnost, banke sa velikim brojem deponenata i adekvatnom sumom rezervi mogu lako da zadovolje zahteve za povlačenjem depozita. U kriznim uslovima, međutim, poverenje zamenjuje panika i može doći do opšteg povlačenja depozita (Krstić, 2003, str. 263).

Pouzdanost sistema u kome bankarski dug funkcioniše kao novac zahteva postojanje odgovarajućih državnih garancija. Uspostavljanje adekvatnog institucionalnog i regulatornog okvira, pri čemu je od posebnog značaja osiguranje depozita, slabi efekat koordinacijske greške deponenata i smanjuje verovatnoću opšteg povlačenja depozita u kriznim uslovima (Diamond i Dybvig, 1983). Šeme osiguranja depozita, međutim, potencijalno⁵ mogu da podstaknu rizičnije ponašanje, kako banaka, tako i deponenata, odnosno prati ih problem moralnog hazarda.

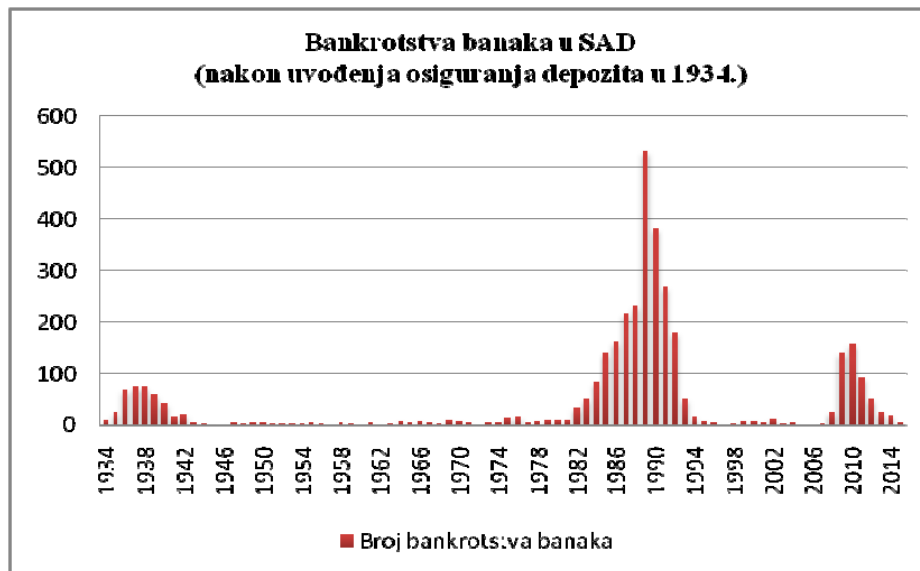
⁵ Pojedina empirijska istraživanja su utvrdila da postojanje sistema osiguranja depozita, samo po sebi, neće povećati verovatnoću nastanka bankarskih problema, osim ako je u pitanju loše dizajniran sistem osiguranja depozita u institucionalno slabom okruženju. Za više detalja vidi: Demirgüç-Kunt i Kane (2002).

Usled zaštite koju im pruža sistem osiguranja depozita deponentima nedostaje podsticaj da prate poslovanje banka, a zbog nedostatka tržišne discipline nametnute od strane deponenata banke se upuštaju u rizičnije plasmane kako bi ostvarile više stope povraćaja, što vodi ka povećanju verovatnoće njihovog bankrotstva. Nastojanje da se banke učine stabilnijim (tako što će se zaštititi od juriša deponenata), u stvari, može da ih oslabi. Banke mogu da ulažu novac deponenata u rizičnije plasmane, koji donose više stope prinosa, i povećavaju kamatne stope na depozite kako bi privukle dodatna sredstva za ulaganje (Dowd, 2009). Ukoliko se rizici pokažu kao poslovni uspesi, koristi pripadaju bankama, dok u suprotnom državne šeme zaštite depozita preuzimaju na sebe isplatu depozita. Osiguranje depozita do određenog iznosa po depozitu, međutim, obezbeđuje potpunu pokrivenost oko 99% štediša ali samo oko 75% ukupnog iznosa depozita, jer veličina određenog broja depozita prevazilazi osigurani iznos. U slučaju postojanja državnog osiguranja depozita, sposobnost banaka da privuče depozite ne zavisi od rizika koji preuzima. To, u slučaju postojanja korelacije rizika u bankarskom sistemu i slabog institucionalnog okvira, može doprineti finansijskoj nestabilnosti i nastanku finansijske krize (Demirgüç -Kunt i Huizinga, 2004).

Pre uvođenja prvog eksplicitnog osiguranja 1933. godine u SAD (kao dela *Glass-Steagall* zakona), bankarska panika i ozbiljna bankrotstva banaka su bili česta pojava u SAD (npr. Panike 1919, 1837, 1907. godine, Velika depresija). U periodu 1929-1933. godina oko 9.000 banaka je propalo (u 1933. godini 4000 banaka) a javnost je izgubila poverenje u bankarski sistem. Nakon što je FDIC (*Federal Deposit Insurance Corporation*) osnovan značajno se smanjio broj banaka koje su propadale (slika 1) a od 60-ih godina dvadesetog veka države širom sveta počele su da osiguravaju depozite (Demirgüç-Kunt i Kane, 2002). Ipak, uporedo sa procesom bankarske deregulacije (*Depository Institutions Deregulation and Monetary Control Act* iz 1980. godine) i tzv. *S&L* krize (*Savings and Loan Crisis*)⁶ 80-ih i 90-ih godina naišao je novi talas bankrotstava, što je jasno uočljivo na slici 1. Federalno osiguranje depozita, koje prošireno na sektor štednih i kreditnih institucija (S&L) 1934. godine (i moralni hazard povezan sa njim), označeno je kao jedan od korena nastalih problema (Ely, 1993).

⁶U 1989. godini vlada SAD se suočila sa obavezom da garantuje sumnjivu aktivu skoro celokupnog sektora štednih i kreditnih institucija, čiji je moralni hazard nastao kao posledica neadekvatnih regulatornih rešenja. Federal Savings and Loans Insurance Corporation (FSLIC) je ukinuta a njenu aktivnost preuzela je nova agencija, jedinica FDIC. Za više detalja vidi: Ely (1993).

Slika 1: Bankrotstva banaka u SAD po godinama u periodu od 1934-2014.

Izvor: FDIC

(<https://www2.fdic.gov/hsob/HSOBSummaryRpt.asp?BegYear=1934&EndYear=2015&State=1&Header=0>, 15.05.2015).

Inicijalna reakcija država širom sveta na paniku koja je započela oktobra 2008. bila je podizanje nivoa osiguranih iznosa, pa čak i uvođenje neograničenog osiguranja depozita, čime je sprečena opšta navala na banke tokom globalne finansijske krize. Pored postojanja eksplicitne državne garancije određenog procenta depozita u svim bankama, kako dobrim tako i lošim (Philips, 1994), prisutna je i spremnost države da štiti sve depozite u svim bankama u kriznim uslovima. Posebno su velike i sistemski značajne institucije dobijale značajnu državnu pomoć tokom finansijske krize.⁷ Može se zaključiti da takva antikrizna strategija ima značajne negativne implikacije: prvo, šeme osiguranja depozita nisu uvek efikasne i mogu da ohrabre rizično ponašanje

⁷ Devetnaest najvećih američkih banaka (svaka sa aktivom od preko 100 milijardi dolara), kao i najveća američka osiguravajuća kompanija, American International Group (AIG), dobile su 290 milijardi dolara pomoći iz TARP programa (Troubled Asset Relief Program). Federalni regulatori su takođe omogućili istim tim bankama i GE Capital-u (velika finansijska kompanija u vlasništvu General Electric-a) da emituju dužničke hartije od vrednosti sa niskom kamatnom stopom, garantovane od strane FDIC-a, u iznosu od 290 milijardi dolara. Sistem federalnih rezervi (Fed) je, takođe, obezbedio ogromnan iznos sredstava za podršku likvidnosti finansijskih institucija kroz seriju hitnih programa kreditiranja. Sve skupa, federalna vlada obezbedila je više od 6 biliona dolara podrške finansijskim institucijama u toku finansijske krize, gde se ova podrška meri putem najvećih iznosa pomoći u okviru TARP programa, Fedovih hitnih programa kreditiranja, izdatih garancija za dugove od strane FDIC-a, kao i ostalih programa za kupovinu i garantovanje aktive. Evropske nacije su, slično tome, obezbedile više od 4 biliona dolara finansijske pomoći svojim finansijskim institucijama do kraja 2009 (Wilmarth, 2012, str. 3).

banaka; i drugo, implicitne garancije države, koje se ogledaju u njenoj spremnosti da spasi banke koje su „suviše velike da bi propale”, generišu socijalizaciju troškova njihovih prekomerno preuzetih rizika.

Jedna od karakteristika bankarstva sa delimičnim rezervama je i velika elastičnost ponude novca – lako dolazi do kreditne ekspanzije ali isto tako lako i do kreditne kontrakcije. Kreditni novac lako nastaje ali lako i nestaje. Ekonomске posledice toga su nastanak prividnog prosperiteta (buma), koji se zatim materijalizuje u obliku recesije. Banke, motivisane ostvarenjem svoje kamatne marže, teže da povećavaju kreditnu ponudu, naročito u uslovima rastućih cena imovine (koja predstavlja kolateral za banke). Kreditna ekspanzija veštački smanjuje tržišnu kamatnu stopu, čime finansiranje dugom postaje nepotrebno atraktivno. Takođe, to vodi ka veštačkom bumu i pogrešno usmerenim investicijama (Mises, 1998). Veštački bum se ne može nastaviti u nedogled. Mises (1998, str. 40) navodi dva moguća scenarija: prvi, da banke ne prekidaju kreditnu ekspanziju uzrokujući rast cena i sve veći obim spekulacija, što se na kraju završava slomom i kolapsom monetarnog i kreditnog sistema; i drugi, da banke same zaustave dalju kreditnu ekspanziju pre nego što se dostigne tačka pucanja, što će dovesti do krize. Pritom oba scenarija vode ka recesiji. U uslovima ekonomskog pada ograničena kontrola centralne banke nad obimom novca i kredita onemogućava dovoljan priliv novca za stimulisanje ekonomskog rasta. U sistemu sa delimičnim rezervama, ponuda kreditnog novca je prociklična (pojačava fluktuacije privrednog ciklusa).

3. Bankarski sistem sa punim rezervama - istorijski kontinuum ideje monetarne reforme

Finansijske krize obnavljaju interesovanje za ograničavanje aktivnosti banaka. Mišljenje da je uzrok finansijske nestabilnosti u samom monetarnom sistemu sa delimičnim bankarskim rezervama dovelo je do zagovaranja ideje uvođenja bankarskog sistema koji uključuje pune rezerve. Svaki tekući depozit bi bio u potpunosti pokriven sigurnom i likvidnom aktivom, što bi onemogućilo privatno kreiranje novca od strane banaka u procesu depozitno-kreditne multiplikacije. To ima za cilj odvajanje platnog prometa od sistema kreditiranja, odnosno odvajanje monetarne od kreditne politike. Ideja o bankarstvu sa punim rezervama bila je u prošlosti, u određenim formama, implementirana kao rešenje za problem finansijske nestabilnosti. U Velikoj Britaniji *Bank Charter Act* iz 1844. godine onemogućio je privatno kreiranje novca putem zahteva da banknote (eng. *banking notes*) budu potpuno pokrivene državnim novcem⁸ (Phillips, 1994). U SAD *The National Currency Act* iz 1863. i *National Banking*

⁸ Za razliku od zahteva da kao rezerva bude prihvaćeno jedino zlato, koji je bio sadržan u Rikardovom *Planu za osnivanje nacionalne banke (Plan for the Establishment of a National Bank)*, a koji je predstavljao osnov za ovu regulativu.

Act iz 1864. uspostavili su obavezu da banknote budu pokrivenе 111,11% (više nego pune rezerve). Puni efekti regulativa, međutim, u oba slučaja nisu u potpunosti ostvareni jer su se one odnosile samo na banknote (koje su bile preovlađujuće sredstvo plaćanja u to vreme) a ne i na bankarske depozite, kojima su vremenom supstituisane (Lainà, 2015). U periodu finansijske nestabilnosti i juriša na banke 30-ih godina XX veka, posle Velike depresije, u SAD je nastao je Čikaški plan (*Chicago Plan*) kao ideja o stoprocentnom novcu popularizovana od strane jednog broja uglednih ekonomista Univerziteta u Čikagu (Knight, Simons, Douglas, Mints i drugi). Plan se zalaže za prelazak na bankarstvo sa punim rezervama na depozite po videnju uz opstajanje centralne banke (prva verzija ovog plana predložena je marta 1933. a druga novembra 1933. godine). Cij ideje je uklanjanje mehanizma kreiranja kredita iz privatnih banaka i smanjenje volatilnosti ekonomskih fluktuacija.⁹

Iz regulatornog aspekta, ideja o bankarstvu sa punim rezervama razvodnjena je donošenjem Glass-Steagallovog zakona¹⁰ (*Glass-Steagall Act*) 1933. godine, koji je, umesto sprečavanja privatnog kreiranja novca, odvojio komercijalno i investiciono bankarstvo, uz uvođenje institucije osiguranja depozita. Čikaški plan je, međutim, privukao široko interesovanje akademske javnosti, pa su u godinama koje slede nastali i drugi slični predlozi (Currie, Angell, Fisher, Hayek, Simons, Friedman) (Lainà, 2015).

Jednu opsežnu studiju o strukturi i implikacijama bankarstva sa punim rezervama dao je Irving Fisher (1935) u knjizi „100% Money”. Prema Fisheru (1935) oduzimanje mogućnosti bankama da kreiraju novac značilo bi kraj juriša na banke, manje bankrotstava banaka, smanjenje javnog duga, pojednostavljenje monetarnog i bankarskog sistema, eliminisanje velikih inflacija i deflacija i ublažavanje cikličnih oscilacija ekonomske aktivnosti. Fisher-ova pažnja je bila usmerena i ka restrukturiranju bankarskih institucija. Iako nije dublje zalazio u pitanje najboljeg načina za institucionalno odvajanje funkcije primanja depozita i odobravanja kredita smatrao je da bi to u praksi značilo podelu komercijalnih banaka na dva dela: na „skladište novca, čekovno odeljenje i na kreditno odeljenje, praktično na štednu i investicionu banku“ (Fisher, (1936) 2009, str.15).

⁹ Slično zagovaraju sledbenici Austrijske škole (Mises, Rothbard, Hulsman, De Soto) koji smatraju da kreditna ekspanzija uzrokuje značajne poremećaje u ekonomiji, čime se opravdava kruti monetarni sistem koji sprečava monetarnu ekspanziju i kontrakciju, koje generiše sistem delimičnih rezervi. Pri tom se zalažu za *Free banking* (sistem bez centralne banke, čija podrška bankama u slučaju problema institucionalizuje kreditnu ekspanziju) i predviđaju povratak zlatnom standardu. Na drugom kraju spektra našli su se teoretičari monetarne neravnoteže, kejnzijanci i većina monetarista, koji vide bankarstvo sa delimičnim rezervama kao oblik finansijske intermedijacije i pridaju značaj ulozi banaka u procesu snabdevanja privrede novcem (Cochran et al., 1999).

¹⁰ Donošenja ovog zakona dovelo je do najpoznatije podele banke *House of Morgan* na komercijalnu banku *JP Morgan* i investicionu banku *Morgan Stanley*. Usko bankarstvo se često određuje kao „novi *Glass-Steagall*” (Kay, 2009).

U periodu nakon II svetskog rata, Maurice Allais je snažno kritikovao bankarstvo sa delimičnim rezervama, dok je Milton Friedman više od decenije kasnije predložio zamenu postojećeg sistema sistemom sa stopostotnim rezervama na depozite po viđenju. Nakon određenog perioda zatišja, kao reakcija na FSLIC (Federal Savings and Loan Insurance Corporation) fijasko i bankrotstva banaka 80-ih i 90-ih godina dvadesetog veka u SAD, razvija se koncept uskog bankarstva, kao varijanta bankarstva sa punim rezervama (Bossone, 2002). Radi se o predlozima za sužavanje funkcije banaka na primanje depozita i njihovo ulaganje u nerizičnu, likvidnu, kratkoročnu aktivu. Prema zagovornicima uskog bankarstva (Litan, Pierce, Bryan) rezultat odvajanja kreditne i depozitne funkcije u posebne institucije bio bi set sigurnih banaka, preko kojih bi se odvijao platni promet, dok bi problemi nebankarskih institucija bili izolovani, bez sistemskih posledica. Ipak, iako su krizne epizode obnavljale interesovanje za ograničavanje funkcija banaka i monetarnu reformu, to nije imalo značajniji uticaj na promenu institucionalnog i regulatornog okvira.

Od 80-ih godina dvadesetog veka nastupa period finansijske liberalizacije, deregulacije i sekjuritizacije. Zakonom o modernizaciji finansijskih usluga, odnosno Gramm-Leach-Bliley zakonom (*Gramm-Leach-Bliley Financial Modernization Act*) iz 1999. ukinute su sve restriktivne odredbe Glass-Steagallovog zakona, čime je komercijalnim bankama u SAD otvoren pristup delatnosti investicionog bankarstva i omogućena transformacija u univerzalne banke, kakve su tradicionalno dominirale u Evropi. Tradicionalne banke postaju finansijski konglomerati, a regulatorna aktivnost je od 1988. godine i prvog Bazelskog sporazuma fokusirana na minimalne kapitalne zahteve i upravljanje rizikom u bankama. U određenoj meri, ovi zahtevi su stimulisali regulatornu arbitražu i korišćenje vanbilansnih entiteta, što je vodilo „skrivanju u senku” prave prirode aktivnosti banaka, koja je postala teško vidljiva čak i njihovom menadžmentu, a kamoli regulatorima. Minimalni zahtevi za kapital nisu uspeali da obuzdaju rizično ponašanje u godinama koje su prethodile poslednjoj finansijskoj krizi, i doprineli su pogoršanju recesije nametanjem kontrakcije kreditiranja kada je kreditna kriza već nastala (Kay, 2010).

Kao odgovor na globalnu finansijsku krizu nastao je novi talas predloga i istraživanja u vezi sa bankarstvom sa punim rezervama, u okviru kojih i koncept uskog bankarstva ponovo dobija na privlačnosti.

4. Koncept i predlozi uskog bankarstva

Koncept uskog bankarstva bazira se na razdvajanju dve osnovne funkcije banaka – uzimanje depozita i kreditiranje. Generalno, banke se smatraju specijalizovanim za uzimanje depozita i plaćanja, odnosno učestvuju u platnom sistemu (gde se vrši prenos depozita, koji su potpuno pokriveni sigurnom i likvidnom aktivom između banaka) ali ne vrše funkciju kreditiranja, kao što je

prikazano u tabeli 1. U ovom sistemu banke ne mogu kreirati novac i vršiti ročnu transformaciju sredstava. Funkcija kreditiranja je delegirana nebankarskim entitetima, koji prikupljaju sredstva za kreditiranje izdavanjem hartija od vrednosti i nemaju pristup platnom sistemu i kreditima u krajnoj instanci centralne banke.

Tabela 1. Uloga banaka u bankarstvu sa delimičnim rezervama i uskom bankarstvu

Uloga	Centralna banka	Bankarstvo sa delimičnim rezervama	Usko bankarstvo	
		Banke	Banke (prema konceptu uskog bankarstva)	Drugi fin. posrednici
Platni promet	DA	DA	DA	NE
Kreiranje kredita	NE	DA	NE	DA
Kreiranje novca	DA	DA	NE	NE

Konkretni predlozi ove ideje razlikuju se u preciznijem određenju aktivnosti banaka i odgovorima na neke ključne tačke implementacije samog koncepta. Varijacije postoje u više aspekata. Značajnije razlike su izražene u određivanju onoga što čini sigurnu aktivu ovih banaka, kao i da li im je dozvoljeno (i u kojoj meri) da odobravaju kredite. Prema konceptu uskog bankarstva, banke bi morale da drže sigurnu, stabilnu i visoko kvalitetnu likvidnu aktivu u iznosu jednakom depozitima koje primaju. Neki predlozi, pored rezervi kod centralne banke i kratkoročnih državnih hartija od vrednosti, prihvataju i druge (npr. dugoročne) oblike aktive, čime se udaljavaju od koncepta bankarstva sa stopostotnim rezervama. U predlozima koji bankama dopuštaju kreditiranje predviđa se finansiranje te aktivnosti iz tržišnih izvora i sopstvenog kapitala. Takođe, prisutna je i razlika u predlozima da li banke, prema ovom konceptu, treba da budu subsidijari ili samostalni entiteti (Dixhoorn, 2013).

Prvi predlog i sam naziv „usko bankarstvo” potekao je od je Litana (1987) tokom S&L krize 80-ih godina XX veka.¹¹ Prema ovom predlogu, finansijske holding kompanije bile bi diverzifikovane tako da uključuju dve vrste subsidijara: banke, koje primaju depozite i drže samo sigurnu aktivu (poput gotovine, državnih obveznica i visokokvalitetnih komercijalnih papira) i kreditne subsidijare, koji obavljaju ulogu kreditiranja a finansiraju se akcionarskim kapitalom, komercijalnim papirima i drugim obligacijama.

¹¹Prethodno su ekonomisti i dobitnici Nobelove nagrade Milton Friedman, James Tobin i Maurice Allais podržali ideju uskog bankarstva. Takođe, tokom 80-tih godina L. William Seidman (koji je bio na čelu FDIC) predložio je „bankarstvo sa dva šaltera“ (“two-window banking”), gde bi štediške mogle da biraju između „osiguranog“ i „neosiguranog“ šaltera kada deponuju svoja sredstva (Philips, Roselli, 2011).

Pierce (1991) razlikuje dve vrste kompanija: *kompanije za monetarne usluge*, koje vode tekuće račune i pružaju usluge plaćanja (pri čemu mogu da plaćaju kamate na depozite, ali moraju da ulažu u sigurnu aktivnu poput kratkoročnih, visoko likvidnih i kvalitetnih hartija od vrednosti) i *kompanije za finansijske usluge*, koje obavljaju preostale aktivnosti, uključujući i osiguranje. Prva vrsta kompanija su banke, koje uživaju federalno osiguranje depozita bez limita. Bryan (1991) predlaže *Core Banking*, odnosno definiše banku kao subsidijara finansijske kompanije, pri čemu je dopušteno da pruža i neke usluge kreditiranja (poput odobravanja hipotekarnih kredita i kreditiranja malih preduzeća). Kobayakawa i Nakamura (2000) takođe smatraju da banci prema konceptu uskog bankarstva treba omogućiti funkciju kreditiranja u cilju njene maksimalne efikasnosti, pri čemu su dozvoljena samo kratkoročna ulaganja.

Prema Kayu (2009), najveći izvor sistemskog rizika u globalnoj finansijskoj krizi bio je skriven u okviru samih pojedinačnih institucija. Zato je najhitniji, i u mnogim aspektima najjednostavniji, mehanizam regulatorne reforme podizanje zida između različitih bankarskih aktivnosti. Banke treba podeliti na uslužne, odnosno novčane banke i investicione entitete. Suženo bankarstvo fokusirano je na sledeće aktivnosti: platni sistem (nacionalni i međunarodni) i uzimanje depozita (od pojedinaca i malih i srednjih preduzeća). Banke se mogu (ali ne moraju) baviti i davanjem kredita (posebno potrošačkih i hipotekarnih), ali bez monopola nad ovim aktivnostima i pod uslovom da one budu finansirane iz tržišnih izvora i sopstvenim kapitalom (Kay, 2009, str. 52). Odvajanje mora biti snažno monitorisano kako bi se osiguralo da investicioni entiteti nemaju pristup platnom sistemu i da ročnost njihovih obaveza bude barem podjednaka ročnosti njihovih plasmana. Banke će morati da obezbede dovoljno sigurnu aktivnu koja će pokriti sve depozite po viđenju, dok će investicioni entiteti morati da oslobode bilanse tekućih računa. Pritom, određivanje šta je sigurna aktiva bi bilo bi u rukama regulatora, a ne rejting agencija (kriza je pokazala da privatizacija te aktivnosti nije bila najbolje rešenje) (Kay, 2010).

U uskom bankarstvu osiguranje depozita bilo bi ograničeno na banke (Kay, 2010; Dixhoorn, 2013). Investicioni entiteti ne uživaju državne garancije na bilo koji način, ali njihovo bankrotstvo ne bi imalo negativne efekte po platni sistem i ekonomsku aktivnost. Postoji i mišljenje da bi se implementacijom uskog bankarstva osiguranje depozita učinilo čak potpuno nepotrebnim (Spong, 1996).

Osiguranje depozita, ili implicitno državno garantovanje svih depozita za velike banke („*Too Big to Fail*” politika), je *ex-post* lek kojim se štite depoziti po viđenju (novac kreiran od strane banaka), a koji se zasniva na pretpostavci da će sistemska nestabilnost (ne samo bankarskog, već i monetarnog sistema), kao posledica nedostatka državne intervencije u krizi, koštati više od troškova spašavanja pojedinačnih institucija. Ideja uskog bankarstva, međutim, radikalno preokreće ovu tačku gledišta: bankarski depoziti moraju imati *ex-ante* isti nivo državne zaštite kao i novac koji emituje centralna banka, skoro bez direktnih

troškova, čime se smanjuje obim državne sigurnosne mreže (Philips i Roselli, 2011). Boot and Greembaum (1992) određuju usko bankarstvo kao oblik neposredne regulacije koja propisuje specifične vrste aktivnosti, za razliku od dosadašnje regulacije, kojom se menja struktura podsticaja institucija kroz niz indirektnih pravila (propisani minimum kapitala i likvidnosti, rezervisanja za kreditne gubitke, pravila za ulaz/izlaz, računovodstveni zahtevi i sl.).

Implikacija uskog bankarstva mogu da se sumiraju ukratko na sledeći način (Philips, Roselli, 2011):

- Banka prema konceptu uskog bankarstva je više poput javnog servisa;
- Uticaj monetarne politike na kreditiranje privatnog sektora će se verovatno smanjiti;
- Kapitalni zahtevi za banke će biti manji;
- Manja će biti potreba za državnim osiguranjem depozita, jer će solventost banaka retko biti ugrožena;
- Uloga centralne banke kao zajmodavca u krajnjoj instanci biće dovedena u pitanje (postoji i mišljenje da će potpuno nestati zbog visoke sigurnosti i likvidnosti aktive banka);
- Regulacija ovih banaka biće prilično jednostavna, ali će supervizija imati značajnu ulogu u cilju očuvanja „zida” između banaka (prema konceptu uskog bankarstva) i drugih entiteta (posebno između filijala istog holdinga). Pritom, ukupan regulatorni teret biće manji;
- Drugi entiteti neće biti predmet obavezne supervizije, već tržišne discipline.

Primena koncepta uskog bankarstva trebalo bi značajno da smanji verovatnoću juriša na banke i učini finasijski sistem stabilnijim. Pritom nije cilj da se potpuno spreči propast banaka (jer to bi imalo mnoge štetne posledice) već da se ograniče posledice njihove propasti kreiranjem otpornijeg finasijskog sistema (Kay, 2010).

5. Problemske tačke i dometi koncepta uskog bankarstva

I pored toga što su se mnogi autori detaljnije bavili pitanjem praktične implementacije svojih ideja, na neka pitanja nisu dati jasni odgovori. Neka od njih su: Koji su dometi koncepta uskog bankarstva u očuvanju finasijske stabilnosti i koja je cena njegove primene?

Izrazit oponent uskog bankarstva, Ely (1991), daje široku argumentaciju za svoju oštru kritiku ovog koncepta. On smatra da je usko bankarstvo rešenje za posledice a ne i za uzrok problema neotpornosti banaka na juriše deponenata. Usko bankarstvo nastoji da natera ekonomske aktere da se ponašaju suprotno svojim ekonomskim podsticajima. Regulatorno uklanjanje mogućnosti da institucije koje drže osigurane depozite preuzimaju prekomerni rizik neće eliminisati ekonomski podsticaj koji leži u samoj osnovi rizičnog ponašanja. Ely

(1991, str. 45-49) smatra da sužavanje banaka neće eliminisati pritisak deponenata da drže svoja sredstva u vidu „hazardne pasive“ banaka (depoziti po viđenju koji se u procesu ročne transformacije sredstava plasiraju u manje likvidne plasmane), kao ni tražnju za pozajmljivanjem sredstava na duži rok. Pritisak bi samo bio preusmeren na druge institucije, koje će se suočiti sa istim rizicima kao sadašnje banke.

Investicioni entiteti u uskom bankarstvu počće da vrše ročnu transformaciju i mogli bi da postanu osetljivi na naglo povlačenje sredstava ukoliko delovi njihove pasive počnu da funkcionišu kao novac. Ako se imaju u vidu slabi dometi implementacije bankarstva sa punim rezervama za banknote u prošlosti, može se pretpostaviti da će primenu istog koncepta za depozite po viđenju pratiti slični problemi i efekti, jer će voditi do pojave novih sredstava plaćanja koja će imati ulogu novca i na kraju zameniti i bankarske depozite, kao što su oni zamenili banknote (Lainà, 2015). U tom slučaju, usko bankarstvo neće rešiti problem juriša na banke već će ga naslediti drugi entiteti, samo sada u uslovima smanjenog obima obuhvata sigurnosne mreže. U takvim okolnostima i dalje može postojati podsticaj da se spašavaju suviše velike institucije ako su potencijalni negativni efekti njihove propasti sistemski značajni (Dixhoorn, 2013).

Kako su kratkoročni izvori finansiranja podložni jurišu i vode ka nestabilnosti, neki autori predlažu i rešenja za njihovo ograničavanje za insitucije angažovane u kreditiranju. Postoje predlozi da se ovim entitetima zabrani upotreba duga i dužničkih hartija od vrednosti, odnosno da kreditiranje mogu da finansiraju jedino akcionarskim kapitalom (Musgrave, 2014). Cochrane (2014, str. 198-199) vidi upotrebu Piguovih poreza¹² kao efikasniji način se demotivise kratkoročno zaduživanje ovih entiteta u sistemu uskog bankarstva.

Otvoreno je i pitanje da li postoji dovoljno sigurne i likvidne aktive (sa odgovarajućim rokovima dospeća) u odnosu na iznos depozita koji treba da se pokrije rezervama. Ako je obim takvih instrumenata ograničen, vršiće se pritisak na smanjenje kvaliteta bankarske aktive. Istovremena prodaja svih „sigurnih“ aktiva takođe može da smanji krajnji efekat na očuvanje finansijske stabilnosti u kriznim uslovima (Dixhoorn, 2013).

Prema Bossone-u (2002), usko bankarstvo podriva ključne prednosti banaka koje proizlaze iz sinergije istovremenog kreiranja depozita i odobravanja kredita. Banke vrše transformaciju likvidnosti i ročnosti sredstava i mogu da odobre kredite sa prosečno dužim rokovima dospeća u odnosu na izvore i da,

¹² Porezi kojima se koriguju efekti negativnih eksternalija zovu se Piguovi porezi, po ekonomisti Arturu Piguu, koji se prvi zalagao za njihovo uvođenje. Piguovom porezima koriguju se podsticaji zbog prisustva eksternalija, čime se alokacija resursa približava društvenom optimumu. Cochrane predlaže da, na primer, za svaki dolar emitovanog kratkoročnog duga banka ili drugi finansijski posrednik mora da plati 5 centi poreza.

pritom, na osnovu nelikvidnih sredstava generišu superlikvidnost deponentima. Takođe, nestaje pozitivni efekti banaka na ekonomski razvoj, jer banke neće kreirati novac ni kredite, što može smanjiti iznos kredita koji je na raspolaganju privredi i podići njihovu cenu (Bossone, 2002). Nepovoljni efekti mogu da budu značajni u zemljama u razvoju, gde bankarski sistem predstavlja motor ekonomskog rasta i razvoja. Zagovornici uskog bankarstva smatraju da dostupnost kredita može biti u nekom obimu ograničena (ali nikako ozbiljno), jer će oni koji ih odobravaju sami snositi posledice preuzetih rizika (a ne poreski obveznici u krajnjoj instanci). To znači i da će trošak finansiranja kredita i investicija malo porasti, pri čemu će to biti samo odraz uklanjanja državnih subvencija (Musgrave, 2014).

Koncept uskog bankarstva vuče bankarstvo na suprotnu stranu od procesa integrisanja bankarskih proizvoda i kanala distribucije, koji je snažno podržan tehnologizacijom bankarskog poslovanja. Aktivnosti uzimanja depozita i kreditiranja su često povezane u jedinstven bankarski proizvod (npr. tekući račun sa dozvoljenim prekoračenjem), pa bi njihovo razdvajanje povećalo operativne troškove i smanjilo efikasnost banaka. Sa druge strane, ograničenje u rasponu investicione aktivnosti banaka vodilo bi do smanjena prihoda. Sve to može uticati na smanjenje kamatnih stopa na depozite a time i na odliv sredstava prema nebankarskim institucijama (Ely, 1991). Postavlja se, zato, pitanje da li će usko bankarstvo biti održivo iz aspekta profitabilnosti. Prema Spongu (1996), prihodi banke (prema konceptu uskog bankarstva) obuhvataju kamatu na hartije od vrednosti i naknadu za transakcione usluge i trebalo bi da pokriju operativne troškove, a zbog minimalnih potreba za kapitalom mogle bi da ostvare zadovoljavajući prinos na kapital uprkos poslovanju sa niskim maržama.

Finansijsko zdravlje banaka određeno je tražnjom: ako javnost želi sigurne banke onda će ih dobiti, ali pritom će to morati i da plati prihvatanjem relativno niskih kamatnih stopa na depozite i plaćanjem relativno viših kamatnih stopa na zajmove (Dowd 1993, 16). Činjenica da bankarstvo sa delimičnim rezervama nastavlja da postoji, uprkos krhkosti, sugeriše da postoji veća tražnja za takvim sistemom u kome se isplaćuju kamate za depozite, od sigurnijih alternativa u kojima se čuva novac po principu štednje. Spong (1996), međutim smatra da će banke, kada jednom budu oslobođene regulatornog tereta, moći da ponude deponentima prinos konkurentan drugim niskorizičnim investicionim alternativama.

U vezi sa praktičnom primenom uskog bankarstva treba imati u vidu i „tranzicione“ troškove i probleme u vezi sa izgradnjom ili redizajniranjem nove institucionalne strukture (organizaciono prekomponovanje institucija, raspoređivanje zaposlenih, informacioni troškovi klijenata i dr.). Iako bi ovi troškovi bili manji kada bi se jednostavno postavio zahtev da institucije koje nude depozitne usluge drže stopostotne rezerve na depozite po viđenju, zagovornici uskog bankarstva smatraju da to ne bi podiglo dovoljno visok zaštitni zid između monetarnih i nemonetarnih finansijskih aktivnosti (Bossone, 2002).

Na kraju, s obzirom na to da je finansijski sistem globalan, unilateralno usvojeno usko bankarstvo može da dovede do toga da banke iz jedne zemlje budu u podređenom položaju u odnosu na strane banke koje nisu prošle proces prelaska na usko bankarstvo. Kako bi postigla puni cilj, reforma bi morala da se realizuje u međunarodnom kontekstu. Pritom se javlja problem postizanja međunarodnog konsenzusa i koordinacije za sprovođenje jedne ovako radikalne reforme.

Brojne nerazrešene dileme koje prate usko bankarstvo (i njemu slične koncepte), doprinele su da i debata o adekvatnoj regulatornoj strategiji, podstaknuta globalnom finansijskom krizom, ne rezultira potpuno novim pristupom, već izvesnim poboljšanjima postojećeg institucionalnog i regulatornog okvira. Regulatorna aktivnost u bankarstvu se od 1988. godine oslanja na Bazelske sporazume, a nova etapa u ovom pristupu je uvođenje fundamentalno novih elemenata kroz Bazel III, koji predstavlja globalni regulatorni okvir za stabilnije banke i bankarske sisteme (BCBS, 2010). Revidirana su regulatorna pravila u pravcu bolje kapitalizacije banaka i ublažavanja procikličnosti bankarskog poslovanja i inkorporirane makroprudencijalne mere u cilju rešavanja problema sistemskog rizika i međupovezanosti sistemski značajnih institucija.

Donošenje sveobuhvatnog Dodd-Frank zakona (Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act (H.R. 4173) u SAD sredinom 2010. godine) označilo je kraj trenda deregulacije finansijskog tržišta u SAD. Nova legislativa čini otežanim spašavanje sistemski značajnih institucija, ali ipak ne zatvara u potpunosti vrata za buduću zaštitu njihovih poverilaca od strane države (Wilmarth, 2012). Jednu od ključnih promena u regulatornom paketu predstavlja tzv. Vokerovo pravilo (engl. *The Volcker Rule*). Pravilo ograničava (ali ne zabranjuje u potpunosti) uključivanje banaka koje primaju depozite sa državnim garancijama u visokorizična ulaganja, kao što su posedovanje, sponzorisavanje ili investiranje u hedž fondove ili fondove rizičnog kapitala i trgovanje za sopstveni račun (Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act (H.R. 4173), Sec 619.). Usvojena verzija Vokerovog pravila je blaža u odnosu na prvobitno predloženu ideju povratka na odredbu Glass-Steagallovog zakona koja je strogo odvajala komercijalne i investicione banke (od 1933. do 1999. godine) i bila korak bliže rešenjima poput uskog bankarstva (Wilmarth, 2012).

Pojedini zagovornici uskog bankarstva (npr. Wilmarth, 2012; Kay, 2010) ističu da se Bazel III, Dodd-Frank zakon i njemu slična legislativa u drugim zemljama oslanjanju na iste mehanizme (minimalni zahtevi za kapitalom i prudencijalna supervizija) koji su se pokazali neuspešnim u sprečavanju ponavljanja kriznih epozoda. Naglašavajući neophodnost strukturnih promena i ozbiljnijeg ograničavanja aktivnosti finansijskih institucija, oni izražavaju sumnju u efikasnost usvojenih regulatornih rešenja u

prevenciji budućih finansijskih kriza. Ipak, iako propisi koji ograničavaju aktivnosti banaka predstavljaju svojevrstan zaokret u načinu regulisanja bankarskog sistema, implementacija koncepta poput uskog bankarstva je malo verovatna u bliskoj budućnosti. Doprinos brojnih istraživanja ovog koncepta, međutim, ostaje uvid u alternativne finansijske reforme.

Zaključak

Sistem uskog bankarstva podrazumeva da su depoziti po viđenju pokriveni visoko kvalitetnom likvidnom aktivom, čime bi se osigurala sigurnost platnog prometa i ograničili negativni efekti propasti finansijskih institucija. Ovaj sistem, uz razdvajanje monetarne i kreditne funkcije, zadržava veliki deo elementa postojećeg finansijskog sistema, što prelazak na sistem uskog bankarstva čini lakšim u odnosu na druge predloge bankarskog sistema sa punim rezervama. Takođe, za razliku od drugih predloga bankarstva sa punim rezervama koji kao dozvoljenu rezervu definišu samo jednu vrstu aktive, usko bankarstvo zadržava određeni nivo fleksibilnosti u određivanju onoga što čini sigurnu aktivu. To bi moglo da učini primenu koncepta prilagodljivom specifičnim okolnostima različitih zemalja.

Regulatorne reforme koje je pokrenula globalna finansijska kriza ipak ne dovode u pitanje postojeći koncept bankarstva sa delimičnim rezervama, kao ni postojanje sigurnosne mreže. Postignut je konsenzus da je moguće popraviti postojeći sistem i da su predlozi poput uskog bankarstva nepotrebno radikalni. U reformisanju globalnog finansijskog sistema od ključnog značaja je Bazel III, kao set regulatornih mera sa kojima je učinjen zaokret ka proaktivnom pristupu u sprečavanju kriznih situacija i makroprudencijalnoj regulativi, uz jak međunarodni fokus. Usvojen je širok dijapazon mera u cilju jačanja regulatorne i supervizijske funkcije države (stroži kapitalni zahtevi i zahtevi za likvidnost, nametljivija supervizija, poboljšane procedure zatvaranja propalih banaka itd.) koje, uz povećanje transparentnosti, poboljšane sisteme osiguranja depozita i ograničavanje prekomerno rizičnih aktivnosti banaka (poput Vokerovog pravila) mogu da učine finansijski sistem otpornijim na šokove. Ostaje samo da se u godinama koje slede vidi da li će „zdravlje pacijenta biti obnovljeno putem dobrih lekova“ (umesto da se izvrši njegova „eutanzija“) (Bossone, 2002, str. 25) ili složenija verzija Bazela predstavlja „trijumf nade nad iskustvom“ (Kay 2010. str. 219).

Literatura

- BCBS (2010) „Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems”, Basel: Bank for International Settlements.
- Boot, A. W. and Greembaum, S. (1992) „Bank Regulation, Reputation and Rents: Theory and Policy Implications”, in C. Mayer and X. Vives (eds.), *Capital Markets and Financial Intermediation*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, pp. 262-285.
- Bossone, B. (2002) “Should Banks Be ‘Narrowed’?, An Evaluation of a Plan to Reduce Financial Instability”, *Public Policy Brief*, No. 69, The Jerome Levy Economics Institute of Bard College, Hudson, NY, July.
- Bryan, L. (1991), Core Banking, *The McKinsey Quarterly*, 1: 61-74.
- Cochran, J. P., Call, S. T. and Glahe, F.R. (1999) Credit creation or financial intermediation?: Fractional-reserve banking in a growing economy, *The Quarterly Journal of Austrian Economics*, 2 (3): 53-64.
- Cochrane, J. H. (2014) Toward a Run-Free Financial System, in Martin Neil Baily and John B. Taylor (eds.), *Across the Great Divide: New Perspectives on the Financial Crisis*, Stanford, California: Hoover Press, pp. 198-249.
- De Soto, J. H. (1998) 2006, *Money, Bank Credit, and Economic Cycles*, (trans.) M. A. Stroup, Auburn, AL: Ludwig von Mises Institut.
- Deane, M. and Pringle, R. (1994) *The Central Banks*, New York: Viking Penguin
- Demirgüç-Kunt, A. and Huizinga, H. (2004) Market discipline and deposit insurance, *Journal of Monetary Economics*, 51(2): 375-399.
- Demirgüç-Kunt, A. and Kane, E. J. (2002) Deposit Insurance around the Globe: Where Does It Work?, *The Journal of Economic Perspectives*, 16 (2): 175-195.
- Diamond, D. W. and Dybvig, P. H. (1983) Bank runs, deposit insurance, and liquidity, *The journal of political economy*, 91(3): 401-419.
- Dixhoorn, C. van (2013) *Full Reserve Banking An Analysis of Four Monetary Reform Plans*, Utrecht: Sustainable Finance Lab.
- Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act (H.R. 4173) <https://www.sec.gov/about/laws/wallstreetreform-cpa.pdf>. Pristupljeno 05.05.2015.
- Dowd, K. (2009) Moral hazard and the financial crisis, *Cato Journal*, 29 (1): 141-166.
- Dyson, B. and Jackson, A. (2012) *Modernising Money*, London: Positive Money.
- Ely, B. (1991) *The Narrow Bank: A Flawed Response to the Failings of Federal Deposit Insurance, Regulation*, 14 (2): 44-52.
- Ely, B. (1993) Savings and Loan Crisis, *Fortune Encyclopedia of Economics*, New York: Time Warner.
- England, C. (1997) The Future of Currency Competition, in J. A. Dorn. (book auth.) *The Future of Money in the Information Age*, Washington D. C.: CATO Institute.
- FDIC, <https://www2.fdic.gov/hsob/HSOBSummaryRpt.asp?BegYear=1934&EndYear=2015&State=1&Header=0>. Pristupljeno: 15.05.2015.
- Fisher, I. (1935) *100% Money*. New York: Adelphi Company.
- Fisher, I. (1936) 2009, *100% Money and the Public Debt*. Pakthongchai, Thailand: ThaiSunset Publication

- Guttman, R. (2003) *Cybercash: The Coming Era of Electronic Money*, New York: Palgrave.
- Kay, J. (2009) *Narrow Banking: the Reform of Banking Regulation*, London: Centre for the Study of Financial Innovation (CSFI).
- Kay, J. (2010) Should we have "narrow banking"?, in Layard, R. (ed.) *The Future of Finance*, London: The London School of Economics and Political Science, pp. 208-226.
- Keynes, J. M. (1936) *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: MacMillan.
- Kobayakawa, S. and H. Nakamura (2000) A Theoretical Analysis of Narrow Banking Proposals, *Monetary and Economic Studies* (Bank of Japan), 18 (1): 105-118.
- Kotlikoff, L. J. (2010) *Jimmy Stewart is Dead: Ending the World's Ongoing Financial Plague with Limited Purpose Banking*, Hoboken, N.J.: John Wiley & Sons.
- Krstić, B. (2003) *Bankarstvo*, Niš: Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Kumhof, M. and Benes, J. (2012) 'The Chicago Plan Revisited', *IMF Working Paper*, No. 12/202, International Monetary Fund, Washington, August.
- Lainà, P. (2015) Proposals for Full-Reserve Banking: A Historical Survey from David Ricardo to Martin Wolf, paper presented at World Politics Post-Graduate Seminar, Helsinki, 5 February, <http://etdiscussion.world-economics-association.org/wp-content/uploads/Laina-30-march-15.pdf>. Pristupljeno: 15.05.2015.
- Litan, R. E. (1987) *What Should Banks Do?*, Washington, DC: The Brookings Institution.
- Minsky, H. (1982) *Can 'It' Happen Again?* Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- Mises, L. von (1941) 1998, *Interventionism: An Economic Analysis* (edited by B.B. Greaves), Irvington-on-Hudson, N.Y.: Foundation for Economic Education.
- Mishkin, F. S. (2004) *The Economics of Money, Banking, and Financial Markets*, New York: Pearson-Addison Wesley.
- Musgrave, R.S. (2014) The Solution is Full Reserve / 100% Reserve Banking, *MPRA Paper*, No. 57955, University Library of Munich, Germany, August.
- Phillips, R. (1994) *The Chicago Plan & New Deal Banking Reform*, Armonk, NY: M.E. Sharpe.
- Phillips, R. J. and Roselli, A. (2011). How to Avoid the Next Taxpayer Bailout of the Financial System: the Narrow Banking Proposal, in J. A. Tatom (Ed.), *Financial Market Regulation: Legislation and Implications*, New York: Springer Publishing, pp. 149-161.
- Pierce, J. L. (1991) *The future of banking*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Spong, K. (1996) Narrow Banks: An Alternative Approach to Banking Reform, in D. B. Papadimitriou (ed), *Stability in the Financial System*, NY: St. Martin's Press.
- Wilmarth, Jr. A. E (2012) Narrow Banking: An Overdue Reform That Could Solve the Too-Big-To-Fail Problem and Align US and UK Financial Regulation of Financial Conglomerates (Part 1), *Banking & Financial Services Policy Report*, 31 (3): 1-24

**NARROW BANKING – BANKING SYSTEM
WITHOUT PRIVATE ISSUANCE OF CREDIT MONEY
AS A SOLUTION FOR MORE RESISTANT BANKS
AND MORE STABLE FINANCIAL SYSTEM**

Abstract: The global financial crisis has revived interest in the introduction of the “*narrow banking*”, which has become a topical issue in both political and academic circles. There are attitudes that banks have maximized yields by excessive credit expansion, while the losses associated with the excessive risks undertaken in pre-crisis period fell at the expense of taxpayers. Based on the idea that modern financial systems have structural problems whose solution requires fundamental reform, a new wave of regulatory proposals is launched for solving the problems. They are generally aimed to eliminate the banks’ ability to issue credit money that enjoys both implicit and explicit government guarantees. The concept of narrow banking, as one of the variants of full-reserve banking, provides ex-ante a level of bank deposits’ protection which is the same as the level of central bank’s money protection. Motives for the application of this concept are the following: to make banks more resistant to bank runs; to avoid creating a speculative “bubbles”; and to make the financial system more stable. The paper gives an overview of historical and new proposals of narrow banking. In addition, the concept of narrow banking is analyzed from the point of view of its basic characteristics and objectives, followed by a discussion on the problems and possible success of its implementation.

Keywords: credit money, moral hazard, financial crisis, narrow banking, financial stability.

PROCESNA ORIJENTACIJA KAO OSNOV POVEĆANJA ZRELOSTI UPRAVLJANJA LANCEM SNABDEVANJA

Marija Radosavljević

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Srbija

✉ marija.andjelkovic@eknfak.ni.ac.rs

UDK
658.7
005
Originalni
naučni rad

Apstrakt: Upravljanje procesima neizostavni je element savremenih upravljačkih modela, na nivou preduzeća, ali i na nivou lanca snabdevanja. Ipak, na značaj upravljanja procesima eksplicitno ukazuju modeli zrelosti upravljanja procesima, kroz analizu nivoa procesne orijentacije, odnosno kroz analizu nivoa kvaliteta komponenata procesne orijentacije. Polazeći od činjenice da se konkurencija u savremenim uslovima sve češće odvija između lanaca snabdevanja, zrelost upravljanja procesima prerasta u zrelost upravljanja lancem snabdevanja. Neki od modela zrelosti upravljanja lancem snabdevanja su SCMAT model, S(CM)² model i SCPM3 model. U radu je formulisan okvir još jednog modela zrelosti upravljanja lancem snabdevanja, oplemenjivanjem SCOR modela procesnom orijentacijom, odnosno SCOR^{BPO} model. Ovaj model podrazumeva analizu zastupljenosti najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja, s jedne strane, i prisustvo komponenata procesne orijentacije, s druge strane. Cilj istraživanja je identifikovanje zrelosti preduzeća u Srbiji u primeni najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja, kao i komponenata procesne orijentacije koje predstavljaju potencijalne izvore konkurentne prednosti ili ograničenja za preduzeća i lance snabdevanja. Testiranje hipoteza izvršeno je primenom korelacione i regresione analize. Generalni zaključak je da između zastupljenosti najbolje prakse i komponenata procesne orijentacije postoji pozitivno slaganje, kao i da najveći broj komponenata procesne orijentacije utiče na primenu najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja.

Primljeno:
12.1.2015.
Prihvaćeno:
24.9.2015.

Ključne reči: procesna orijentacija, lanac snabdevanja, zrelost, SCOR model, korelaciona i regresiona analiza.

1. Uvod

Upravljanje poslovnim procesima je popularna tema i na početku 21. veka, jer je veoma značajna sa praktičnog aspekta, ali u isto vreme i značajan izazov za naučnike i praktičare, pre svega iz oblasti poslovnog upravljanja, ali i drugih društvenih i tehničkih disciplina, s obzirom na izrazitu multidisciplinarnost ovog fenomena.

U prilog prihvatanja procesnog pristupa kao odgovora na dinamično okruženje govori činjenica da u funkcionalnim organizacijama svaka funkcija posmatra poslovanje preduzeća iz svog ugla i fokusira se na ostvarenje lokalnog optimuma. Zaposleni obavljaju zadatke radi ostvarenja ciljeva konkretne funkcije, odnosno radi zadovoljenja kriterijuma definisanih od strane menadžera te funkcije, ne sagledavajući kako njihov rad doprinosi stvaranju nove vrednosti za potrošače.

Usvajanje procesnog pristupa onemogućava suboptimizaciju, koja se inače javlja usled nedovoljne koordinacije i izostanka transparentnosti realizacije procesa. Pri tome, transparentnost treba da omogući zaposlenima da razumeju kako se njihov rad uklapa u ceo proces i kakav je njihov doprinos realizaciji procesa i, u konačnom, zadovoljenju potreba potrošača. Na taj način, zaposleni se osećaju „uključenim“ u ono što rade, ali i odgovornim za uspeh preduzeća kao celine.

Najznačajnijom karakteristikom procesne orijentacije, te najznačajnijim principom smatra se identifikovanje vlasnika procesa, jer se time prevazilazi najveće ograničenje klasične organizacije preduzeća – pitanje kompetencija i odgovornosti (Đuričin, Janošević, 2006). Procesna orijentacija podrazumeva da akcenat nije na vertikalnoj distribuciji moći, već na horizontalnoj saradnji radi ostvarivanja željenih performansi procesa. Zato se procesna orijentacija prikazuje kao jedan od uslova za obebeđenje visokih performansi (Devane, 2004). Upravljanje poslovnim procesima definiše se kao holistički pristup upravljanju, koji je fokusiran na identifikovanje, definisanje, realizaciju, merenje, praćenje, analizu i kontinuirano unapređenje poslovnih procesa preduzeća (De Oliveira et al., 2011). Upravljanje poslovnim procesima zapravo je prihvatanje procesne orijentacije kao načina realizacije svih zadataka u preduzeću.

Transformacija resursa unutar preduzeća obavlja se nizom međusobno povezanih i međusobno delujućih procesa, pri čemu output jednog predstavlja input za drugi proces. Posmatrano sa ovog aspekta, može se reći da je preduzeće skup ili mreža procesa u kojima se vrši transformacija ulaza u izlaze (Spanyi, 2004). S druge strane, polazeći od opšte teorije sistema prema kojoj se svako preduzeće može posmatrati kao otvoreni sistem koji je u stalnoj interakciji sa okruženjem, može se reći da je preduzeće deo nekog većeg sistema, u kome,

zajedno sa drugim povezanim preduzećima, čini poslovnu mrežu, odnosno popularno lanac snabdevanja. Slično nivou preduzeća, na nivou mreže veza između preduzeća uspostavlja se po osnovu poslovnih procesa, koji izlaze iz okvira određenih granicama preduzeća. Širenje procesne orijentacije sa preduzeća na poslovne mreže ili lance snabdevanja javlja se kao posledica sve češćeg uspostavljanja odnosa konkurencije između lanaca snabdevanja, umesto između individualnih preduzeća.

Ovo navodi na potrebu ispitivanja aspekata i mogućnosti uticaja procesne orijentacije na upravljanje lancem snabdevanja, što je korak napred u odnosu na tradicionalno posmatranje efekata procesne orijentacije. Iz tog razloga, u radu se, nakon ukazivanja na značaj takozvanog zrelog upravljanja poslovnim procesima, pojašnjava uloga i značaj zrelog upravljanja lancem snabdevanja, a zatim i metodologija i rezultati istraživanja na osnovu kojih se prihvataju ili odbacuju pretpostavke – hipoteze u vezi zrelosti upravljanja lancem snabdevanja.

2. Zrelost upravljanja poslovnim procesima

Procesna orijentacija u značajnoj meri prisutna je u teoriji i praksi od poslednje decenije prošlog veka, najpre kroz analizu poslovnog toka ili *workflow*-a (Jablonski, Bussler, 1996; Georgakopoulos, Hornick, Sheth, 1995), a zatim i kroz strukturiranje poslovnih procesa i definisanje njihovih inputa, autputa i vlasnika (Davenport, 1993; Johansson, 1993; Knod, Schonberger, 2001; Hammer, 2002; Laguna, Marklund, 2005; Rummler, Brache, 2012). Kako većina autora naglašava, procesna orijentacija ne znači nužno promenu organizacione strukture, ali svakako znači primenu novih principa i pravila ponašanja zaposlenih, posebno menadžera. Uspešnost u implementaciji procesne orijentacije može se posmatrati kroz koncept zrelosti upravljanja procesima.

Zrelost upravljanja procesima, odnosno nivo procesne orijentacije koji je preduzeće dostiglo, privukao je pažnju mnogih autora (Humphrei, 1988; Zairi, Ahmeda, 1999; Maull et al., 2003; Fisher, 2004, Rosemann, de Bruin, 2005; Curtis, Alden, 2007; Hamer, 2007; Van Looy et. al., 2011). Smatra se da je prvi model zrelosti u pravom smislu reči razvijen je na Carnegie univerzitetu, 1990. godine. Godine istraživanja i analize otvorile su nove perspektive zrelosti upravljanja procesima i dovele do pojave različitih modela upravljanja poslovnim procesima.

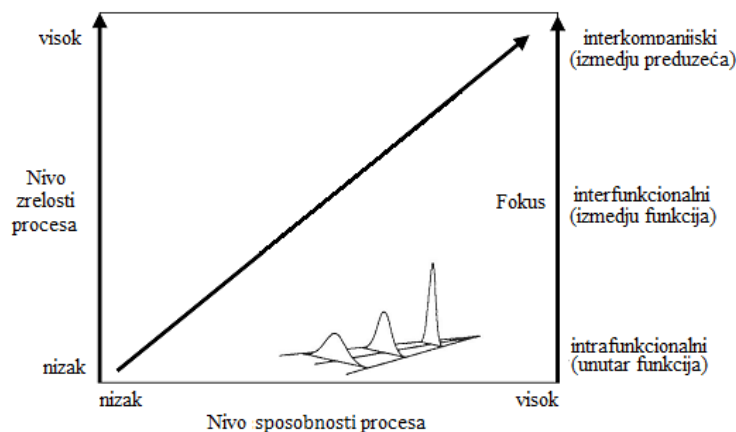
Jedan od najpoznatijih jeste model koji su formulisali Rosemann i de Bruin (2005), a koji je poznat pod nazivom Model zrelosti upravljanja poslovnim procesima (Business process management maturity model). U srcu ovog modela nalazi se šest faktora, izdvojenih na osnovu *Delphi* studije, kritičnih za uspešnu implementaciju upravljanja poslovnim procesima, a to su strategijska usklađenost, upravljanje procesima, zaposleni, metodi, informaciona tehnologija i kultura. Zrelost upravljanja procesima upravo je determinisana kvalitetom i

prisustvom ovih faktora. Kada je reč o zrelosti upravljanja poslovnim procesima, u zavisnosti od toga na kom je nivou većina navedenih faktora, preduzeće može biti na jednom od sledećih nivoa (McCormack et al., 2009): silosi, taktička integracija, procesna orijentacija, optimizirano preduzeće i inteligentna mreža.

Zrelost upravljanja procesima može se predstaviti kao kombinacija pokrivenosti (engl. coverage) i umešnosti (engl. proficiency), što se zapravo svodi na kombinaciju efektivnosti i efikasnosti. U smislu upravljanja procesima, pokrivenost ili efektivnost odnosi se na stepen u kome su principi upravljanja poslovnim procesima implementirani i primenjeni, dok umešnost ili efikasnost pokazuje kvalitet implementacije principa upravljanja poslovnim procesima. Dostizanje viših nivoa zrelosti podrazumeva unapređenje i po pitanju pokrivenosti i umešnosti. Pokrivenost se može „meriti“ na osnovu: broja procesa kojima se upravlja, broja (i strukture) zaposlenih uključenih u upravljanje procesima, povezanost upravljanja procesima sa drugim konceptima i tehnikama. Umešnost se može „meriti“ na osnovu: frekvencije realizacije projekata unapređenja procesa, brzine realizacije projekata unapređenja, pravovremenog odgovora na zahteve upravljanja procesima (Rosemann et al., 2011).

Treći način za demistifikovanje zrelosti upravljanja poslovnim procesima i, što je još važnije, dobar način operacionalizacije identifikovanja nivoa zrelosti samih procesa, jeste analiza sposobnosti procesa. *Sposobnost procesa* pokazuje u kojoj meri proces obezbeđuje rezultate čije su performanse u okvirima kontrolnih ili specifikacionih limita. Za merenje sposobnosti procesa koristi se indeks sposobnosti procesa (C_p). Indeks sposobnosti procesa predstavlja ratio razlike između gornje (GGS) i donje granice specifikacije (DGS), što se označava kao propisana tolerancija, i 6 standardnih devijacija, što se označava kao prirodna tolerancija (Chandra, 2001).

Slika 1. Preko sposobnosti procesa do zrelosti upravljanja

Prilagođeno prema: Lockamy, McCormack, 2004a, p. 274

Na osnovu prethodnog, moguće je zaključiti da postoji razlika između zrelosti upravljanja procesima i zrelosti samih procesa. Preciznije, da bi se dostigao određeni nivo zrelosti upravljanja procesima, potrebno je da sami procesi dostignu određeni nivo zrelosti, pre svega, u smislu kvaliteta realizacije i kvaliteta autputa koje proizvode. Preneto na polje zrelosti upravljanja, unapređenje poslovnih procesa može se prikazati kao kontinuirano kretanje ka višim nivoima zrelosti (slika 2). Zapravo, može se reći da je povećanje sposobnosti procesa faktor zrelosti upravljanja procesom.

Na osnovu prethodnog može se reći da nivoi zrelosti upravljanja pokazuju evoluciju preduzeća iz stanja u kome se nalazi, a u kome procesi nisu jasno definisani, nemaju zadovoljavajući nivo sposobnosti, niti postoje odgovarajuća merila i metodi kao podrška upravljanju procesima, u stanje koje odražava viši nivo zrelosti i ozbiljnost u primeni odgovarajućih principa, merila i metoda. Prelazanje puta od postojećeg do željenog stanja, značajno olakšavaju modeli zrelosti, kao svojevrsne evolucione mape ili kontrolne table za praćenje odgovarajućih parametara i umeravanje procesa unapređenja. Ovi modeli omogućavaju ocenjivanje nivoa zrelosti preduzeća u implementaciji procesne orijentacije, a onda i identifikovanje potencijalnih načina za povećanje nivoa zrelosti.

3. Zrelost upravljanja lancem snabdevanja: pregled prethodnih istraživanja

Premda se zrelost upravljanja kao fenomen najčešće dovodi u vezu sa upravljanjem procesima na nivou preduzeća, sve više autora govori i o zrelosti upravljanja lancem snabdevanja. Naime, prema mišljenju određenih autora „glavne prednosti procesne ili otvorene organizacije poslovanja ogledaju se u omogućavanju efikasnije integracije i koordinacije ne samo između delova jedne organizacije, nego i sa eksternim stejkholderima“ (Petković et al., 2006, str. 223). Ovakvo mišljenje pokazuje da procesna orijentacija i upravljanje procesima treba da omoguće nesmetan protok informacija i materijala kroz preduzeće, ali i između preduzeća i njegovih partnera, pre svega dobavljača i kupaca. To znači da je uz zrelost procesa, kao i zrelost upravljanja procesima na nivou preduzeća, potrebno razvijati i zrelost upravljanja procesima na nivou lanca snabdevanja, čime se otvara novo područje istraživanja u 21. veku – zrelost upravljanja lancem snabdevanja.

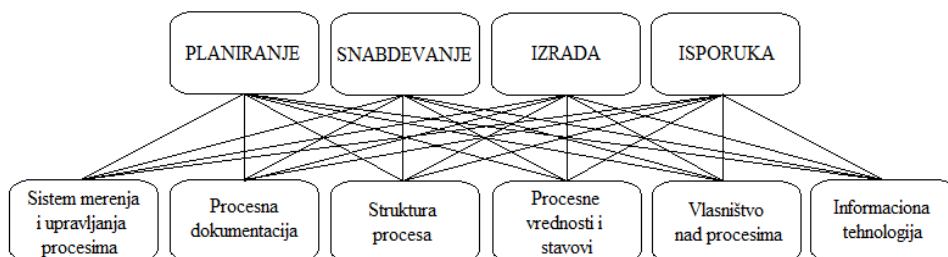
Zrelost upravljanja lancem snabdevanja predmet je proučavanja ne tako velikog broja autora, ali ipak dovoljno da su se već pojavili izvesni modeli zrelosti upravljanja lancem snabdevanja (Lockamy, McCormack, 2004a; Jaklic et al., 2006; Vaidyanathan, Howell, 2007; Netland et al., 2007; McCormack et al., 2008). Najpoznatiji modeli kada je reč o proceni zrelosti upravljanja lancem snabdevanja su: SCMAT model (Netland et al., 2007), S(CM)² model (Garcia,

2008) i SCPM3 model (De Oliveira et al., 2011). Slično modelima zrelosti upravljanja poslovnim procesima, ovi modeli sastoje se iz velikog broja elemenata, svrstanih u određene kategorije (7-13 kategorija). Elementi koji su prikazani u modelima zapravo predstavljaju najbolje prakse u oblasti upravljanja lancem snabdevanja, te je suština modela u procesni zastupljenosti i primene najbolje prakse, odnosno identifikovanju slabih strana konkretnog lanca snabdevanja u odnosu na svetsku klasu.

Pored navedenih modela, veoma interesantnim čini se i model, na kome se zasniva i metodologija istraživanja prikazanog u ovom radu, koji počiva na dobro poznatom i, u upravljanju lancima snabdevanja široko prihvaćenom, SCOR modelu. SCOR predstavlja akronim punog naziva modela koji glasi Referentni model aktivnosti lanca snabdevanja (engl. The Supply-Chain Operations Reference model - SCOR). Ovaj model formulisan je od strane Saveta za lance snabdevanja (engl. Supply Chain Council) osnovanog 1996. godine. Prva verzija modela pojavila se već naredne, 1997. godine (www.supply-chain.org). Prema Savetu, SCOR model predstavlja integraciju Reinženjeringa poslovnih procesa, Benčmarkinga i Merenja performansi procesa.

Cilj uspostavljanja modela zrelosti upravljanja lancem snabdevanja koji počiva na SCOR modelu jeste povećanje efikasnosti lanaca snabdevanja kroz implementaciju procesnog pristupa. S obzirom da sagledava uspešnost preduzeća, kao delova lanca snabdevanja, u realizaciji faza SCOR modela, a vodeći se procesnom orijentacijom, ovakav model mogao bi se označiti kao SCOR^{BPO}.

Slika 2. SCOR^{BPO} model – okvir istraživanja

Prema SCOR modelu postoji pet tipova procesa, a to su: planiranje, snabdevanje, izrada, isporuka i povraćaj (Lockamy, McCormack, 2004b). *Planiranje* se odnosi na procese koji se tiču uspostavljanja ravnoteže između agregatne tražnje i snabdevanja, kako bi se zadovoljili zahtevi procesa koji slede (snabdevanje, proizvodnja, isporuka). *Snabdevanje* uključuje procese nabavke odgovarajućih resursa i obezbeđenja tuđih usluga radi uspešne realizacije

procesu u okviru proizvodnje i isporuke. Procesi koji podrazumevaju transformaciju resursa u proizvode i/ili usluge namenjene zadovoljenju identifikovane tražnje pripadaju grupi *Izrada*. Četvrti tip procesa uključuje one koji omogućavaju da proizvodi i usluge nađu put do tražnje, odnosno do korisnika, zahvaljujući transportu i distribuciji, što znači da je reč o procesima *Isporuke*. Premda se peti tip procesa nekada izostavlja, u vreme kada je zaštita potrošača na visokom nivou ovaj tip procesa je neophodan, a odnosi se na procese *Povraćaja*, odnosno prijema vraćenih proizvoda, što znači da se odnose na produžavanje veze sa kupcima i nakon isporuke proizvoda. Navedeni tipovi procesa moraju dostići izvestan nivo zrelosti kako bi tok kroz lanac snabdevanja bio neometan, odnosno moraju omogućiti tranziciju lanca snabdevanja kroz sledeće nivoe: *ad hoc*, definisan, povezan, integrisan, produžen ili dugotrajan.

Drugi segment modela SCOR^{BPO} fokusira se na komponente procesne orijentacije, a to su: sistem merenja i upravljanja procesima, procesna dokumentacija, struktura procesa, procesne vrednosti i stavovi, vlasništvo nad procesima, informaciona tehnologija (Lockamy, McCormack, 2004a; McCormack et al., 2009).

Sistem merenja i upravljanja procesima podrazumeva da je potrebno meriti performanse procesa, tokom njihove realizacije, kao i performanse krajnjeg rezultata, da su performanse vođene zahtevima potrošača, ali što je jednako važno, i da je potrebno nagrade zaposlenima zasnovati na rezultatima postignutim u okviru unapređenja procesa.

Procesna dokumentacija predstavlja vrlo važnu formalnu komponentu procesne orijentacije. Ona se odnosi na vizuelno prikazivanje procesa, uključujući njegove aktivnosti, resurse, kao i veze između njih. Osim toga, uloga procesne dokumentacije je i u tome da širi isti jezik – jezik procesa kroz preduzeće, kako bi svi zaposleni mogli da prate šta se dešava tokom realizacije procesa, kako oni koji su direktno uključeni u realizaciju, tako i ostali zaposleni, što je preduslov za premošćivanje funkcijskog jaza.

Struktura procesa predstavlja okvir kojim se definiše uloga i odgovornost tima za upravljanje lancem snabdevanja u smislu premošćivanja problema koji se odnose na funkcionalnu podeljenost unutar lanca snabdevanja i širenja procesnog promišljanja kroz lanac snabdevanja. Takođe, struktura procesa uključuje i uspostavljanje horizontalnih timova, podelu odgovornosti, kao i podelu uloga između partnera. Ovakav pristup je neophodan da bi upravljanje lancem snabdevanja u pravom smislu reči bilo moguće.

Procesne vrednosti i stavovi predstavljaju najznačajniju, a u isto vreme najapstraktniju komponentu procesne orijentacije. Oni podrazumevaju promenu poslovne kulture, promovisanje timskog rada, poverenja među partnerima, posvećenost poslu, ali i ciljevima i strategiji lanca snabdevanja.

Vlasništvo nad procesima odnosi se, pre svega, na definisanje pozicija zaposlenih u smislu vlasnika procesa i vlasnika aktivnosti. Na ovaj način postiže se da zaposleni procese kojima rukovode, odnosno aktivnosti koje obavljaju posmatraju kao svoje vlasništvo, te se, shodno tome, trude da ih realizuju sa maksimalnom posvećenošću. Prema tome, akcenat je na horizontalnoj, pre nego na vertikalnoj, odgovornosti zaposlenih.

Informaciona tehnologija je komponenta koja predstavlja vezivno tkivo procesne orijentacije. Ona omogućava da se prethodno navedene komponente procesne orijentacije operacionalizuju, pri čemu je akcenat na sistemu merenja i upravljanja procesima i na strukturi procesa.

4. Metodologija istraživanja

Autori koji su prepoznali značaj upravljanja lancem snabdevanja, s jedne strane, i procesne orijentacije, s druge strane (Lockamy, McCormack, 2004a; Jaklic et al., 2006; Vaidyanathan, Howell, 2007; Netland et al., 2007; McCormack et al., 2008; Garcia, 2008; De Oliveira et al., 2011), u svojim radovima analiziraju faktore zrelosti upravljanja lancem snabdevanja, posebno iz ugla procesne orijentacije. Međutim, najveći broj ovih radova prikazuje rezultate istraživanja iz razvijenih zemalja, te potvrđuje da preduzeća kao delove lanaca snabdevanja sa ovih prostora u najvećoj meri karakteriše visok nivo zrelosti upravljanja lancem snabdevanja. Imajući u vidu trend globalizacije i uključivanje preduzeća i iz nerazvijenih zemalja u globalne lance snabdevanja, javlja se potreba ispitivanja prisustva procesne orijentacije, kao i mogućnost primene najbolje prakse u oblasti upravljanja lancem snabdevanja u ovim preduzećima. Ukoliko su preduzeća bolje „pripremljena“, proces integrisanja u lanac snabdevanja biće značajno olakšan.

Polazeći od značaja upravljanja lancem snabdevanja i procesne orijentacije, cilj istraživanja je identifikovanje zrelosti preduzeća u Republici Srbiji u primeni najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja, kao i identifikovanje komponenata procesne orijentacije koje predstavljaju potencijalne izvore konkurentске prednosti, s jedne strane, odnosno onih koje predstavljaju „slabe karike“ i ograničenja za preduzeća, odnosno lance snabdevanja.

Istraživanje je zasnovano na okviru formulisanom od strane priznatih autora iz oblasti zrelosti upravljanja lancem snabdevanja, a to su Lockamy i McCormack. Polazeći od najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja u okviru svakog od četiri segmenta SCOR modela, ovi autori identifikovali su određeni broj pitanja na osnovu kojih je moguće izvršiti procenu zrelosti upravljanja lancem snabdevanja (Lockamy, McCormack, 2004b, str. 1214-1216).

S druge strane, radi upotpunjavanja analize, potrebno je analizirati i prisustvo procesne orijentacije. Komponente procesne orijentacije analizirane su na osnovu pitanja koja uključuju sledeće teme (Lockamy, McCormack, 2004a):

1. sistem merenja i upravljanja procesima – definisanje merila, zahtevi potrošača, nagrade zaposlenima,
2. procesna dokumentacija – definisanje procesa, dokumentovanje procesa, razumevanje procesa,
3. struktura procesa – timovi, kolaboracija, integracija,
4. procesne vrednosti i stavovi – fokus na potrošače, kredibilitet, poverenje,
5. vlasništvo nad procesima – vlasnici procesa i aktivnosti, autoritet, posvećenost, odgovornost
6. informaciona tehnologija – povezanost, usklađenost, ažurnost.

Bazična polazna pretpostavka istraživanja (H_0) je da navedene komponente procesne orijentacije utiču na elemente SCOR modela, odnosno na primenu najbolje prakse definisane SCOR modelom. Prateće pretpostavke su sledeće:

- H_1 : Postoji pozitivna korelacija između elemenata SCOR modela,
- H_2 : Postoji pozitivna korelacija između komponenata procesne orijentacije,
- H_3 : Komponente procesne orijentacije određuju zrelost elemenata SCOR modela.

Radi odgovora na formulisane pretpostavke korišćeni su odgovarajući metodi statističke analize. Osim deskriptivne statistike, primenjena je korelaciona analiza i regresiona analiza. Analiza je vršena pomoću SPSS programa (verzija 17).

U istraživanju je učestvovalo 244 preduzeća iz Republike Srbije, iako je sa upitnikom bilo poznato 1.000 menadžera preduzeća odabranih metodom slučajnog uzorka, što čini stopu odgovora od 24,4%. Stopa odgovora je zadovoljavajuća, posebno ako se ima u vidu da je uslov uključivanja preduzeća u uzorak bio pripadnost lancu snabdevanja, a prateći kriterijum prisustvo procesne orijentacije u poslovanju. Iz tog razloga, veliki broj menadžera nije bio „kompetentan“ za popunjavanje upitanika, te odgovarajuća preduzeća nisu ušla u uzorak na osnovu koga je vršena analiza. Anketirani menadžeri su zastupljenost najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja i procesne orijentacije ocenjivali po osnovu petostepene Likertove skale, pri čemu ocene znače sledeće: 1 – nikad, 2 – retko, 3 – ponekad, 4 – često, 5 – uvek. U nastavku su prikazani najznačajniji rezultati analize prikupljenih podataka.

5. Rezultati istraživanja i diskusija

Kao što je istaknuto, model na osnovu koga je realizovano istraživanje uključuje analizu zastupljenosti najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja, s jedne strane, i komponenata procesne orijentacije, s druge strane. Zastupljenost najbolje prakse ocenjuje se na osnovu 94 pitanja grupisanih u četiri kategorije prema tipovima procesa u okviru SCOR modela, a to su: planiranje, snabdevanje, izrada i isporuka (Lockamy, McCormack, 2004b). S druge strane, prisustvo procesne orijentacije ocenjeno je na osnovu 18 pitanja, u okviru 6 komponenata.

Prema rezultatima deskriptivne statistike, najbolja praksa upravljanja lancem snabdevanja u najvećoj meri je zastupljena kada je reč o procesima Planiranja i Snabdevanja (prosečne ocene 3,86). Nešto lošiji rezultat ostvarili su procesi u okviru Izrade (3,37), dok Isporuku karakteriše najniža prosečna ocena (2,87). Kada je reč o prisustvu komponenata procesne orijentacije najzastupljenija je treća komponenta Struktura procesa – (3,81), slede Procesne vrednosti i stavovi (3,41) i Vlasništvo nad procesima (3,12), dok su najmanje prosečne ocene zabeležene kod Informacione tehnologije (2,95) i Procesne dokumentacija (2,97). Iako nisu beznačajne, prosečne ocene same po sebi nisu dovoljne za donošenje zaključaka. Radi obezbeđenja dodatnih informacija za zaključivanje pristupljeno je korelacionoj analizi.

Koeficijenti korelacije u okviru prve grupe podataka, koji se odnose na Planiranje, a koji pokazuju zavisnost između podataka, nalaze se u rasponu od 0,350 do 0,871, čime se potvrđuje pretpostavka o njihovoj povezanosti. Na isti način utvrđeno je da se koeficijenti korelacije u okviru Snabdevanja nalaze između 0,386 i 0,928, u okviru Izrade 0,489 i 0,950, dok su u okviru Isporuke ovi koeficijenti između 0,388 i 0,940. Ovakvi rezultati upućuju na mogućnost uopštavanja podataka, odnosno korišćenja novih varijabli, koje su nastale kao rezultat uprosečavanja pojedinačnih varijabli iz svake od četiri grupa (Planiranje, Snabdevanje, Izrada, Isporuka). Identičan postupak primenjen je kada je reč o komponentama procesne orijentacije, a slični zaključci uslov su uprosečavanja i ovih varijabli.

Da bi se odgovorilo na prve dve prateće hipoteze, a zatim i na osnovnu hipotezu, izvršena je korelaciona analiza između varijabli koje se odnose na SCOR, a onda i između varijabli koje se odnose na BPO, kao delove primenjenog modela.

Rezultati primene korelacione analize na primeru varijabli na osnovu kojih se ocenjuje kvalitet upravljanja lancem snabdevanja su ohrabrujući, jer koeficijenti korelacije ukazuju na izraženu povezanost (koeficijenti korelacije imaju visoku ili vrlo visoku vrednost). To znači da je, u onim preduzećima u kojima je prisutna primena najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja, ova primena ujednačena u svim segmentima (Planiranje, Snabdevanje, Izrada i Isporuka).

U nastavku je ispitana povezanost komponenti procesne orijentacije. Prema rezultatima analize zaključuje se da između posmatranih komponenti postoji značajna korelacija, jer u većini slučajeva koeficijent korelacije premašuje 0,500. Kod prve dve komponente (Sistem merenja i upravljanja procesima i Procesna dokumentacija) koeficijenti korelacije sa drugim komponentama su nešto veći u poređenju sa ostalima, dok se po najnižim vrednostima ovog koeficijenta izdvaja četvrta komponenta, odnosno Procesne vrednosti i stavovi.

Na osnovu prethodnih analiza, odlučeno je da se povezanost između komponenta procesne orijentacije i primene najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja, takođe može proveriti primenom korelacione analize (tabela 1).

Tabela 1. Korelaciona analiza: primena najbolje prakse po tipovima procesa i komponente procesne orijentacije*

		AVEP	AVES	AVEM	AVED
P1	Koeficijent korelacije	.868(**)	.796(**)	.841(**)	.868(**)
	Nivo značajnosti	.000	.000	.000	.000
	Veličina uzorka	244	244	244	244
P2	Koeficijent korelacije	.870(**)	.792(**)	.820(**)	.864(**)
	Nivo značajnosti	.000	.000	.000	.000
	Veličina uzorka	244	244	244	244
P3	Koeficijent korelacije	.696(**)	.653(**)	.735(**)	.725(**)
	Nivo značajnosti	.000	.000	.000	.000
	Veličina uzorka	244	244	244	244
P4	Koeficijent korelacije	.413(**)	.478(**)	.511(**)	.477(**)
	Nivo značajnosti	.000	.000	.000	.000
	Veličina uzorka	244	244	244	244
P5	Koeficijent korelacije	.787(**)	.738(**)	.793(**)	.768(**)
	Nivo značajnosti	.000	.000	.000	.000
	Veličina uzorka	244	244	244	244
P6	Koeficijent korelacije	.798(**)	.764(**)	.795(**)	.776(**)
	Nivo značajnosti	.000	.000	.000	.000
	Veličina uzorka	244	244	244	244

** Korelacija je značajna na nivou 0.01 (dvostrano).

* AVEP – Planiranje (prosečna vrednost utvrđena na bazi varijabli u okviru ovog tipa procesa), AVES – Snabdevanje (prosečna vrednost utvrđena na bazi varijabli u okviru ovog tipa procesa), AVEM – Izrada (prosečna vrednost utvrđena na bazi varijabli u okviru ovog tipa procesa), AVED (prosečna vrednost utvrđena na bazi varijabli u okviru ovog tipa procesa), P1 – Sistem merenja i upravljanja procesima, P2 – Procesna dokumentacija, P3 – Struktura procesa, P4 – Procesne vrednosti i stavovi, P5 – Vlasništvo nad procesima, P6 – Informaciona tehnologija.

Korelaciona analiza pokazala je da postoji povezanost između zastupljenosti komponenata procesne orijentacije i primene najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja, jer se vrednost koeficijenta korelacije kreće od 0,413 do čak 0,870.

Da bi se dopunili rezultati koje produkuje korelaciona analiza, izvršena je i regresiona analiza. Ova analiza trebalo bi da pokaže u kojoj meri pojedine komponente procesne orijentacije utiču na primenu, odnosno zastupljenost najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja. U nastavku slede tabele u kojima je prikazana vrednost koeficijenta beta, kao i značajnost na osnovu koje se donosi odluka o uslovljenosti primene najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja po elementima SCOR modela prisustvom komponenti procesne orijentacije.

Tabela 2. Regresiona analiza: zavisna promenljiva AVEP

Komponente procesne orijentacije	Standardizovani koeficijenti - Beta	t	Značajnost
P1	.120	1.784	.076
P2	.427	6.734	.000
P3	.082	3.511	.001
P4	-.008	-.251	.802
P5	.164	4.939	.000
P6	.326	10.655	.000

Tabela 3. Regresiona analiza: zavisna promenljiva AVES

Komponente procesne orijentacije	Standardizovani koeficijenti - Beta	t	Značajnost
P1	.080	.859	.391
P2	.361	4.119	.000
P3	.183	5.647	.000
P4	-.004	-.086	.932
P5	.142	3.090	.002
P6	.340	8.033	.000

Tabela 4. Regresiona analiza: zavisna promenljiva AVEM

Komponente procesne orijentacije	Standardizovani koeficijenti - Beta	t	Značajnost
P1	.164	2.318	.021
P2	.205	3.083	.002
P3	.179	7.283	.000
P4	.110	3.117	.002
P5	.195	5.621	.000
P6	.317	9.897	.000

Tabela 5. Regresiona analiza: zavisna promenljiva AVED

Komponente procesne orijentacije	Standardizovani koeficijenti - Beta	t	Značajnost
P1	.129	1.839	.067
P2	.398	6.060	.000
P3	.156	6.405	.000
P4	.051	1.456	.147
P5	.122	3.543	.000
P6	.291	9.183	.000

Na osnovu vrednosti beta koeficijenata, kao i nivoa značajnosti, može se zaključiti da su najmanje „uticajne“ komponente procesne orijentacije prva i četvrta po redu, odnosno Sistem merenja i upravljanja procesima i Procesne vrednosti i stavovi. Preciznije, primena najbolje prakse u okviru Planiranja ne pokazuje statistički značajnu zavisnost od prve i četvrte komponente procesne orijentacije, a sličan rezultat, odnosno rezultat sa istim značenjem javlja se i kod primene najbolje prakse u okviru Snabdevanja i Isporuke. Kada je reč o Izradi, sve komponente procesne orijentacije utiču na primenu najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja. Moglo bi se reći da dobijenti rezultati potvrđuju rezultate korelacione analize, sugerišući uticaj procesne orijentacije na primenu najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja, ali i ukazuju na postojanje problema kod nekih komponenti procesne orijentacije (prve i četvrte), jer njihov uticaj izostaje, što znači da ove komponente nisu dovoljno izražene ili se ne realizuju na pravi način.

6. Zaključak

U savremenim uslovima konkurentska prednost kreira se uspostavljanjem odgovarajuće kombinacije resursa i sposobnosti (u okviru poslovnih procesa preduzeća), ali sve više i adekvatnim povezivanjem i saradnjom sa partnerima koji su deo lanca snabdevanja preduzeća. Na ovaj način pitanje konkurentnosti prenosi se sa preduzeća na lance snabdevanja. Iz tog razloga u fokusu je pronalaženje načina za transformaciju i primenu proverenih koncepata i alata i na nivou lanca snabdevanja.

Jedan od modela za koji se smatra da inkorporira Reinženjering poslovnih procesa, Benčmarking i Merenje performansi procesa, a koji se primenjuje na nivou lanca snabdevanja, jeste SCOR model. Premda je veoma značajan segment ovog modela grupisanje procesa u pet kategorija (planiranje, snabdevanje, izrada, isporuka i povraćaj), za potrebe istraživanja mogućnosti primene modela zrelosti na nivou lanca snabdevanja, jednako je značajan i segment koji se odnosi na komponente procesne orijentacije (sistem merenja i

upravljanja procesima, procesna dokumentacija, struktura procesa, procesne vrednosti i stavovi, vlasništvo nad procesima, informaciona tehnologija). Polazeći od ovakvog modela došlo se do određenih zaključaka u vezi nivoa zrelosti upravljanja lancem snabdevanja u preduzećima u Republici Srbiji.

Kada je reč o deskriptivnoj statistici, čini se značajnim podatak da je najniža prosečna ocena zabeležena kod poslednje komponente procesne orijentacije, odnosno Informacione tehnologije. Zaključak koji se nameće jeste da bi ovu komponentu trebalo razvijati kako ne bi postala ograničenje primene procesne orijentacije u svrhu usvajanja i primene najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja. S druge strane, kada je reč o primeni najbolje prakse, prema rezultatima deskriptivne statistike, ona je u preduzećima u uzorku najmanje zastupljena kada je reč o procesima koji se tiču Isporuke, što pokazuje u kojoj oblasti se javljaju uzoroci problema funkcionisanja lanaca snabdevanja.

Analiza je pokazala i da su koeficijenti korelacije, kako između tipova procesa (Planiranje, Snabdevanje, Izrada, Isporuka), tako i između komponentata procesne orijentacije, u najvećem broju slučajeva visoki. Kod tipova procesa nema izuzetaka, dok je kod procene orijentacije izuzetak četvrta komponenta – Procesni stavovi i vrednosti, kod koje su koeficijenti korelacije nešto niži (od 0,299 do 0,387). Do sličnog zaključka dovodi i korelaciona analiza, u okviru koje je ispitivana veza između zastupljenosti najbolje prakse po tipovima procesa i komponentata procesne orijentacije.

Regresiona analiza pokazala je da većina komponentata procesne orijentacije utiče na zastupljenost i primenu najbolje poslovne prakse. Kod svih tipova procesa *beta* koeficijenti i nivo značajnosti ukazuju na postojanje uticaja. Ipak, može se uočiti da je uticaj komponente Procesne vrednosti i stavovi prisutan jedino kod procesa Izrade, dok kod ostalih tipova procesa ova komponenta nema uticaj.

Nakon povezivanja prethodne analize sa rezultatima deskriptivne statistike, koja pokazuje da dve navedene komponente nemaju najnižu prosečnu ocenu (kao indikator zastupljenosti u poslovnoj praksi preduzeća u uzorku), nameće se zaključak da su ove dve komponente prisutne, ali nisu realizovane adekvatno ili nisu usklađene sa drugim komponentama procesne orijentacije. Ako se pogledaju rezultati korelacione analize za komponente procesne orijentacije može se zaključiti da četvrta komponenta – Procesne vrednosti i stavovi nije značajno povezana sa drugim komponentama, te se ovo može prihvatiti kao objašnjenje. S druge strane, koeficijenti korelacije kod prve komponente – Sistem merenja i upravljanja procesima jesu visoki, što znači da se aktivnosti u okviru ove komponente ne realizuju adekvatno, odnosno da su problemi operativne prirode.

Za dalje istraživanje u ovoj oblasti mogla bi da bude značajna primena klaster analize, koja bi, grupisanjem preduzeća u uzorku u određene klustere,

sugerisala koji su uzroci primene najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja, nezavisno od procesne orijentacije, odnosno osim procesne orijentacije. Osim toga, poželjno bi bilo uporediti rezultate analize sprovedene u zemlji u razvoju, kakva je Republika Srbija, sa rezultatima sličnih istraživanja realizovanih u razvijenim zemljama, čime bi se omogućilo detaljnije sagledavanje ograničenja i mogućnosti primene najbolje prakse upravljanja lancem snabdevanja.

Literatura

- Chandra, J. (2001) *Statistical Quality Control*, Washington: CRC Press LLC.
- Curtis, B. and J. Alden (2007) "The Business Process Maturity Model: What, Why and How", *BPTrends Column*, 2: 1-4.
- Davenport, T. (1993) *Process Innovation: Reengineering work through information technology*, Boston: Harvard Business School Press.
- Devane, T. (2004) *Integrating Lean Six Sigma and High-Performance Organizations: Leading the charge toward dramatic, rapid, and sustainable improvement*. San Francisco: John Wiley & Sons.
- De Oliveira, M. P. V., M. B. Ladeira, and K. P. McCormack (2011) "The Supply Chain Process Management Maturity Model-SCPM3", in Önkal, D. and E. Aktas (eds.), *Supply Chain Management-Pathways for Research and Practice*. Rijeka: InTech, pp. 201-218.
- Đuričin, D. and S. Janošević (2006) *Menadžment i strategija*, Beograd: Ekonomski fakultet.
- Fisher, M. (2004) "The Business Process Maturity Model: A Practical Approach for Identifying Opportunities for Optimization", *BPTrends*, 9: 1-7.
- Garcia, H. (2008) *A Capability Maturity Model to Assess Supply Chain Performance*: Doctoral dissertation. Miami: Florida International University.
- Georgakopoulos, D., M. Hornick, and A. Sheth (1995) An Overview of Workflow Management: From Process Modeling to Workflow Automation Infrastructure, *Distributed and Parallel Databases*, 3: 119-153.
- Hammer, M. (2002) „Process Management and the Future of Six Sigma“, *MIT Sloan Management Review*, 43 (2): 26-33.
- Hammer, M. (2007) "The Process Audit", *Harvard Business Review* 85 (4): 1-17.
- Humphrey, W. (1988) "Characterizing the software process: a maturity framework", *IEEE Software* 2 (5): 73-79.
- Jablonski, S. and C. Bussler (1996) *Workflow Management: Modeling Concepts, Architecture, and Implementation*, San Francisco: International Thomson Computer Press.
- Jaklic, J., P. Trkman, A. Groynik and M. Stemberger (2006) "Enhancing lean supply chain maturity with business process management", *Journal of information and organizational sciences* 30 (2): 205-223.
- Johansson, H., et al. (1993) *Business Process Reengineering: BreakPoint Strategies for Market Dominance*, New York: John Wiley & Sons.

- Knod, E. M. and R. J. Schonberger (2001) *Operations Management: Meeting Customers' Demands*, Boston: McGraw-Hill.
- Laguna, M. and J. Marklund (2005) *Business Process Modeling: Simulation and Design*, New Jersey: Pearson Education.
- Lockamy III, A. and K. McCormack (2004a) "The development of a supply chain management process maturity model using the concepts of business process orientation", *Supply Chain Management: An International Journal* 9(4): 272-278.
- Lockamy III, A. and K. McCormack (2004b) "Linking SCOR planning practices to supply chain performance: An exploratory study", *International Journal of Operations & Production Management* 24 (12), 1192-1218.
- Maull, S., D. Tranfield, and W. Maull (2003) Factors characterising the maturity of BPR programmes, *International Journal of Operations & Production Management* 23 (6): 596-624.
- McCormack, K., M. B. Ladeira, M. P. V. de Oliveira (2008) "Supply chain maturity and performance in Brazil", *Supply Chain Management: An International Journal* 13 (4): 272-282.
- McCormack, K. *et al.* (2009) "A global investigation of key turning points in business process maturity", *Business Process Management Journal* 15 (5): 792-815.
- Netland, T. H., E. Alfnes, and H. Fauske (2007) "How mature is your supply chain?-A supply chain maturity assessment test", *14th International EurOMA Conference Managing Operations in an Expanding Europe* (EurOMA 2007), June 2007, Ankara, Turkey, 17-20.
- Petković, M., N. Janićijević, and B. Bogičević Milikić (2006) *Organizacija*, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta.
- Rosemann, M. and T. De Bruin (2005) "Application of a holistic model for determining BPM maturity", *BPTrends* 2: 1-21.
- Rosemann, M., T. De Bruin, and T. Hueffner, and M. Rosemann (2004) "A Model for Business Process Management Maturity", In Elliot, Williams, Williams, & Pollard, (eds.) *Proceedings fo the 15th Annual Australasian Conference on Information Systems (ACIS) 2004*, 1-3 December 2004, Hobart, Tasmania, 1-7.
- Rummler, G. A. and A. P. Brache (2012). *Improving performance: How to manage the white space on the organization chart*. New York: John Wiley & Sons.
- Spanyi A. (2004) „Beyond Process Maturity to Process Competence“, *BPTrends*, 6: 1-5.
- Van Looy, A., M. De Backer, and G. Poels (2011) "Defining business process maturity: A journey towards excellence", *Total Quality Management & Business Excellence* 22 (11): 1119-1137.
- Vaidyanathan, K. and G. Howell (2007) "Construction supply chain maturity model-conceptual framework", *15th IGLC Conference Lean Construction: A New Paradigm for Managing Capital Projects*, 15 July 2007, Michigan, USA, 170-180.
- Zairi, M. and P. K. Ahmed (1999) "Benchmarking maturity as we approach the millennium?", *Total Quality Management* 10 (4-5): 810-816.
- www.supply-chain.org

PROCESS ORIENTATION AS A BASIS FOR INCREASING SUPPLY CHAIN MANAGEMENT MATURITY

Abstract: Process management is an essential element of modern management models, at the enterprise level, but also at the supply chain level. However, the importance of process management is explicitly indicated by the processes management maturity models, through analysis of the level of process orientation, or through analysis of the level of quality of process orientation components. Starting from the fact that competition in modern conditions often takes place between supply chains, process management maturity grows into supply chain management maturity. Some of the supply chain management maturity models are SCMAT model, S(CM)² model and SCPM3 model. In this paper the framework of another supply chain management maturity is formulated, by upgrading the SCOR model with process orientation, or SCOR^{BPO} model. This model involves analysis of the presence of supply chain management best practice, on one hand, and the presence of process orientation components, on the other hand. The aim of the research was to identify the maturity of enterprises in Serbia in applying supply chain management best practice, as well as process orientation components that are potential sources of competitive advantage or constraints for enterprises and supply chains. Analysis of justification of hypotheses is done by using correlation and regression analysis. The general conclusion is that between the presence of best practices and process orientation components there is a positive correlation, and that most of the process orientation components affect the implementation of supply chain management best practices.

Key words: process orientation, supply chain, maturity, SCOR model, correlation and regression analysis.

ISTRAŽIVANJE ZADOVOLJSTVA NASTAVNIKA U OSNOVNIM ŠKOLAMA U REPUBLICI SRBIJI

Ivana Simić

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Niš, Republika Srbija

✉ ivana.simic@eknfak.ni.ac.rs

Jelena Mladenović

*Student doktorskih studija, Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Niš,
Republika Srbija*

✉ mladenovic.jelena88@gmail.com

Nebojša Stojković

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Niš, Republika Srbija

✉ nebojsa.stojkovic@eknfak.ni.ac.rs

UDK
371.12:331.
101.3(497.11)
Originalni
naučni rad

Apstrakt: Zadovoljstvo zaposlenih predstavlja jednu od često proučavanih podgrupa ljudskih stavova povezanih sa organizacionim ambijentom. Cilj autora ovog rada bio je da istraže različite kategorije zadovoljstva, odnosno nezadovoljstva nastavnika u osnovnim školama u Republici Srbiji, kao specifične kategorije zaposlenih. Rezultati sprovedenog istraživanja su pokazali da su nastavnici najnezadovoljniji zaradama, nagradama i beneficijama. Po intenzitetu nezadovoljstva sledi njihovo nezadovoljstvo operativnim procedurama. S druge strane, nastavnici su u najvećoj meri zadovoljni poslom koji obavljaju, svojim nadređenima, svojim kolegama i sistemom komuniciranja u okviru škole.

Primljeno:
27.02.2015.
Prihvaćeno:
24.9.2015.

Ključne reči: zadovoljstvo, nastavnici, Republika Srbija

Uvod

Zadovoljstvo zaposlenih predstavlja jednu od često proučavanih podgrupa ljudskih stavova povezanih sa organizacionim ambijentom. U pitanju je ona

Rad je realizovan u okviru projekta broj 179081 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

podgrupa čovekovih stavova koja se tiče čovekovog vrednovanja različitih kategorija svojstvenih tom ambijentu. Iako se zadovoljstvo zaposlenih definiše na različite načine (videti: Feldman, Huhg, 1983; Kreitner, Kinicki, 1995; Davis, Newstrom, 1989; DuBrin, 1988), jednu od često citiranih definicija predstavlja i ona koju je ponudio E. A. Locke. Prema definiciji ovog autora, zadovoljstvo zaposlenih jeste „ugodno ili pozitivno emocionalno stanje koje predstavlja posledicu načina na koje pojedinac procenjuje sopstveni posao ili sopstveno radno iskustvo” (Locke, 1976).

Nivo zadovoljstva zaposlenih u organizaciji može biti niži ili viši. U zavisnosti od nivoa zadovoljstva, njegove posledice mogu biti pozitivne ili negativne. Posledice zadovoljstva zaposlenih bi se, generalno posmatrano, mogle grupisati u dve grupe: grupu humano-bihevioralnih i grupu ekonomskih posledica. Tzv. humano-bihevioralne jesu one posledice zadovoljstva zaposlenih koje se pozitivno ili negativno odražavaju na psiho-fizičko stanje zaposlenih, kao i na ispoljavanje različitih poželjnih ili nepoželjnih formi ponašanja od strane zaposlenih. Iako je grupa ekonomskih posledica zadovoljstva, odnosno nezadovoljstva zaposlenih gotovo neodvojiva od prethodne grupe posledica, ona se uglavnom tiče uticaja koje zadovoljstvo zaposlenih ima na kvalitet proizvoda ili usluga, na produktivnost zaposlenih, na ukupne organizacione performanse (Simić, Stojković, 2014, 166).

Da li će nivo zadovoljstva zaposlenih u organizaciji biti viši ili niži i da li će posledice tog zadovoljstva, odnosno nezadovoljstva, biti pozitivne ili negativne, uslovljeno je prirodom velikog broja faktora koji na zadovoljstvo zaposlenih mogu da utiču. Generalno bi se faktori zadovoljstva zaposlenih mogli svrstati u tri grupe: grupa individualnih ili intrapersonalnih faktora zadovoljstva, grupa organizacionih faktora i grupa eksternih faktora zadovoljstva (Simić, Stojković, 2014, 167). Individualni ili intrapersonalni faktori zadovoljstva zaposlenih uključuju različite varijable svojstvene čoveku kao pojedincu (npr. priroda čovekove ličnosti, relevantne biografske karakteristike, personalne sposobnosti, individualna očekivanja, nivo čovekovog zadovoljstva životom i sl.). Organizacioni faktori zadovoljstva obuhvataju različite organizacione varijable koje se na izvestan način mogu odraziti na nivo zadovoljstva zaposlenih (npr. struktura organizacije, stil menadžmenta, uslovi rada, priroda samog posla koji se u organizaciji obavlja, međuljudski odnosi, međusobna interakcija zaposlenih i sl.). Eksternim se smatraju svi oni faktori koji jesu locirani izvan organizacije a koji se, zbog izvesne povezanosti sa organizacijom, mogu odraziti i na zadovoljstvo zaposlenih. U pitanju je veoma heterogena grupa faktora koji potiču iz različitih sektora (ekonomski, socijalni, tehničko-tehnološki, zakonsko-politički, međunarodni) eksternog organizacionog okruženja (Simić, Stojković, 2014, 171).

1. Nastavnici kao specifična kategorija zaposlenih

Škole predstavljaju formu organizacije čija se načelna pravila funkcionisanja ne razlikuju mnogo u odnosu na načelna pravila funkcionisanja većine ostalih organizacija (Simić, 2010, 7). Odgovarajuće specifičnosti u funkcionisanju školskih institucija posledica su specifičnih atributa svojstvenih školama kao organizacijama, kao i specifičnosti ambijenta u okviru kojeg škole funkcionišu. U navedenom bi se kontekstu moglo konstatovati da se, s jedne strane, priroda različitih organizacionih kategorija može analizirati i u okviru škole, ali da isto tako, iste te kategorije mogu imati svoju specifičnu formu ispoljavanja u školskom ambijentu. Takav je slučaj i sa zadovoljstvom zaposlenih.

Tokom poslednjih decenija uočeno je pojačano interesovanje teoretičara i praktičara za problem zadovoljstva nastavnika koji rade u školama (detaljnije videti u: Bishay, 1996, 147-154; Dinham, Scott, 1998, 362-378; Evans, 1998; Sharma, 2006, 349-363; Klassen, Usher, Bong, 2010, 464-486). Ovo interesovanje rezultat je, u dobroj meri, identifikovanih posledica koje se pripisuju trendu jačanja nezadovoljstva izvesnog broja nastavnika. Iako su rezultati nekih od sprovedenih studija (Van den Berg, 2002, 577-625) ukazali na to da je moguće govoriti o izvesnim univerzalnim faktorima koji utiču na stepen zadovoljstva nastavnika u školama (npr. pozitivni odnosi sa kolegama, mogućnost napredovanja i sl.), postoje i ona istraživanja (Dinham, Scott, 2000, 379-396) koja potvrđuju da specifičnost konkretnog ambijenta u okviru kojeg škola funkcioniše, igra daleko značajniju ulogu. Drugim rečima, ispitivanje stepena zadovoljstva nastavnika u osnovnim školama u konkretnom nacionalnom, ekonomskom, socijalnom, kulturološkom i političkom ambijentu, omogućava identifikovanje izvesnih osobenosti svojstvenih konkretnom ambijentu.

Cilj autora ovog rada je da istraže različite kategorije zadovoljstva, odnosno nezadovoljstva nastavnika zaposlenih u osnovnim školama u Republici Srbiji.

2. Metod

2.1. *Uzorak i procedura*

Istraživanje zadovoljstva nastavnika u Republici Srbiji obuhvatilo je ukupno 185 ispitanika zaposlena u devet osnovnih škola sa teritorije grada Niša, Vranja i Leskovca. Uzorak su činili nastavnici koji predaju uzrastu učenika od petog do osmog razreda. Istraživanje je sprovedeno uz prethodno odobrenje direktora odabranih škola, kao i uz saglasnost anketiranih nastavnika.

Istraživanje je sprovedeno tokom marta meseca školske 2013/2014. godine. Istraživanje su sproveli autori ovog rada. Operativno je sprovedeno tako što su na početku jedne smene nastavnicima podeljeni upitnici, uz objašnjenje svrhe i

cilja istraživanja, kao i uz garantovanje anonimnosti upitnika. Na kraju smene upitnici su prikupljeni. Od ukupnog broja podeljenih anketnih listića (230) u analizu je uključeno njih 185 (80,4%). Preostali anketni listići (45 ili 19,6%) nisu uključeni u analizu iz razloga što ili nisu vraćeni anketarima (12 listića ili 0,5%) ili su bili nekompletirani i praktično neupotrebljivi.

Od ukupnog broja ispitanika (N=185), njih 125 (67,57%) su činile osobe muškog pola, dok je ispitanika bilo 60 (32,43%). Što se starosne strukture tiče, ispitanici su rangirani po kategorijama, pri čemu je prosečna starost ispitanika u uzorku 37 godina. U obrazovnoj strukturi ispitanika dominiraju (85,95%) oni sa VII stepenom stručne spreme (visoka stručna sprema/osnovne četvorogodišnje studije). Svega 11,35% ispitanika bilo je sa završenim VII/1 stepenom stručne spreme (specijalizacija/master), dok je 2,7% anketiranih bilo sa VII/2 stepenom (magisterijum) stručne spreme. Posmatrano prema dužini radnog staža, najveći broj ispitanika (62 ili 33,51%) jeste sa radnim stažom koji se kreće u rasponu od 16-25 godina. Nešto je manji broj (55 ili 29,73%) onih ispitanika čija se dužina radnog staža kreće u rasponu od 6-15 godina. Ukupno 41 anketiranih (22,16%) jeste sa radnim stažom od 26 i više godina, dok je 27 ispitanika (14,60%) sa radnim stažom do 5 godina. Opšti podaci o ispitanicima prikazani su u tabeli broj 1.

Tabela broj 1: Opšti podaci

		N	%
POL	MUŠKI	125	67,57
	ŽENSKI	60	32,43
STAROST	DO 30 GODINA	25	13,51
	OD 31 - 40 GODINA	45	24,32
	OD 41 - 50 GODINA	62	33,51
	OD 51 - 60 GODINA	44	23,78
	61 I VIŠE GODINA	9	4,87
DUŽINA RADNOG STAŽA	DO 5 GODINA	27	14,60
	OD 6 - 15 GODINA	55	29,73
	OD 16 - 25 GODINA	62	33,51
	26 I VIŠE GODINA	41	22,16
STEPEN STRUČNE SPREME	VII STEPEN	159	85,95
	VII/1 STEPEN	21	11,35
	VII/2 STEPEN	5	2,70

2.2. Instrumenti

Kao instrumenti za prikupljanje podataka u ovom istraživanju korišćeni su upitnici. Jedan od upitnika poslužio je za dobijanje opštih podataka o ispitanicima (koji su prikazani u tabeli broj 1). Ovaj upitnik uključio je pitanja koja se tiču polne, starosne i obrazovne strukture ispitanika, kao i pitanje koje se tiče dužine radnog staža provedenog na radnom mestu nastavnika. Kao instrument za prikupljanje podataka o stepenu zadovoljstva nastavnika unutar organizacije korišćen je Job Satisfaction Survey (JSS) (Spector, 1985, 698). Radi se o upitniku koji obuhvata ukupno 36 pitanja koja su grupisana u 9 kategorija (zadovoljstvo zaradom, zadovoljstvo mogućnostima za napredovanje, zadovoljstvo nadređenima, zadovoljstvo beneficijama, zadovoljstvo nagradama, zadovoljstvo operativnim procedurama, zadovoljstvo kolegama, zadovoljstvo samim poslom i zadovoljstvo komunikacijama). Svaka od 9 kategorija sadrži po 4 pitanja. Neka od pitanja jesu formulisana kao pozitivna, dok su druga negativna.² Pozitivno formulisana pitanja čije su srednje vrednosti iznad 3 odražavaju stanje zadovoljstva. Pozitivna pitanja sa srednjim vrednostima ispod 3 odražavaju stanje nezadovoljstva. Značenje negativnih pitanja jeste obrnuto. Za ovo istraživanje korišćena je adaptirana verzija ovog upitnika u okviru koje je za vrednovanje odgovora ispitanika korišćena Likertova petostepena skala koja odgovore rangira počev od „uopšte se ne slažem” (1) pa do „u potpunosti se slažem” (5).

Za dobijanje rezultata korišćena je deskriptivna statistika, srednja vrednost i standardna devijacija. Za obradu podataka korišćen je statistički softver SPSS 17.0.

3. Rezultati

Rezultati dobijeni po osnovu JSS upitnika razvrstani su po pojedinim kategorijama zadovoljstva i prikazani u okviru tabela broj 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 i 10.

Zadovoljstvo nastavnika zaradom analizirano je po osnovu 4 pitanja: Smatram da sam korektno plaćen za posao koji obavljam (A1); Povišice u ovoj organizaciji suviše su male i retke (A2); Sudeći po tome koliko sam plaćen, smatram da sam cenjen u ovoj organizaciji (A3); Zadovoljan sam šansama koje u ovoj organizaciji imam za povećanje ličnih primanja (A4). Rezultati dobijeni po osnovu ispitivanja kategorije zadovoljstva nastavnika u osnovnim školama zaradom prikazani su u tabeli broj 2.

²Navedena podela pitanja odnosi se samo na njihov smer, odnosno na način na koji je stav formulisana.

Tabela broj 2: Zadovoljstvo nastavnika zaradom

PITANJE	SMER PITANJA (+/-)	M	SD	ODSTUPANJE
A1	+	2.39	1.09	- 0.61
A2	-	4.21	1.04	1.21
A3	+	2.28	1.06	- 0.72
A4	+	2.21	1.05	- 0.79

Zadovoljstvo nastavnika mogućnostima za napredovanjem ispitivano je po osnovu sledećih pitanja: Malo je prilika za napredovanje u mom poslu (B1); Oni koji dobro rade svoj posao imaju priliku za napredovanje (B2); U ovoj organizaciji zaposleni imaju šanse da napreduju podjednako brzo, kao i u drugim organizacijama (B3); Zadovoljan sam šansama za napredovanje koje ja lično imam u ovoj organizaciji (B4). Rezultati dobijeni po osnovu ispitivanja kategorije zadovoljstva nastavnika u osnovnim školama mogućnostima za napredovanjem prikazani su u tabeli broj 3.

Tabela broj 3: Zadovoljstvo nastavnika mogućnostima za napredovanjem

PITANJE	SMER PITANJA (+/-)	M	SD	ODSTUPANJE
B1	-	3.17	1.06	0.17
B2	+	3.10	1.24	0.10
B3	+	2.44	1.08	- 0.56
B4	+	2.86	1.07	- 0.14

Kategorija *zadovoljstva nastavnika nadređenima* analizirana je po osnovu sledeća 4 pitanja: Moj pretpostavljeni je kompetentan za posao koji obavlja (C1); Moj pretpostavljeni nije fer prema meni (C2); Moj pretpostavljeni ne ispoljava interesovanje za osećanja njegovih sledbenika (C3); Cenim svog pretpostavljenog (C4). Rezultati dobijeni po osnovu ispitivanja kategorije zadovoljstva nastavnika njihovim nadređenima prikazani su u tabeli broj 4.

Kategorija *zadovoljstvo nastavnika beneficijama* obuhvata sledeća pitanja: Nisam zadovoljan beneficijama koje uživam u ovoj organizaciji (D1); Beneficije koje ostvarujemo u našoj organizaciji slične su beneficijama koje ostvaruju zaposleni u većini drugih organizacija (D2); Paketi beneficija koje zaposleni u našoj organizaciji ostvaruju jednaki su za sve (D3); Postoji nešto što bi smo mogli da koristimo kao beneficiju u našoj organizaciji, a što ne koristimo (D4). Rezultati ispitivanja nivoa zadovoljstva nastavnika u osnovnim školama beneficijama koje oni ostvaruju na svojim radnim mestima prikazani su u tabeli broj 5.

Tabela broj 4: Zadovoljstvo nastavnika nadređenima

PITANJE	SMER PITANJA (+/-)	M	SD	ODSTUPANJE
C1	+	3.67	1.11	0.67
C2	-	2.19	1.15	- 0.81
C3	-	2.60	1.13	- 0.40
C4	+	4.01	0.96	1.01

Tabela broj 5: Zadovoljstvo nastavnika beneficijama

PITANJE	SMER PITANJA (+/-)	M	SD	ODSTUPANJE
D1	-	3.19	1.03	0.19
D2	+	2.59	1.13	- 0.41
D3	+	2.85	1.11	- 0.15
D4	-	3.14	1.00	0.14

Zadovoljstvo nastavnika nagradama analizirano je uz pomoć sledećih pitanja: Kada dobro uradim posao, dobijem priznanje kakvo I zaslužujem (E1); Posao koji obavljam u organizaciji nije na pravi način vrednovan (E2); Skromne su nagrade za one koji rade u ovoj organizaciji (E3); Moji naponi u ovoj organizaciji nisu adekvatno nagrađeni (E4). Rezultati istraživanja dobijeni u okviru kategorije zadovoljstvo nastavnika nagradama prikazani su u tabeli broj 6.

Tabela broj 6: Zadovoljstvo nastavnika nagradama

PITANJE	SMER PITANJA (+/-)	M	SD	ODSTUPANJE
E1	+	2.84	1.11	- 0.16
E2	-	3.31	1.12	0.31
E3	-	3.74	1.00	0.74
E4	-	3.41	1.04	0.41

Kategorija *zadovoljstvo nastavnika operativnim procedurama* sadrži sledeća pitanja: Brojna pravila i procedure u ovoj organizaciji doprinose tome da je teško posao obaviti kvalitetno (F1); Moji naponi da posao odradim kvalitetno retko su kada blokirani birokratskim procedurama (F2); Moram mnogo da

radim na poslu (F3); Suočavam se sa dosta papirologije tokom posla koji obavljam (F4). Rezultati istraživanja u vezi sa stepenom zadovoljstva nastavnika operativnim procedurama prikazani su u tabeli broj 7.

Tabela broj 7: Zadovoljstvo nastavnika operativnim procedurama

PITANJE	SMER PITANJA (+/-)	M	SD	ODSTUPANJE
F1	-	3.09	1.14	0.09
F2	+	3.16	1.03	0.16
F3	-	3.50	1.00	0.50
F4	-	3.91	1.07	0.91

Zadovoljstvo nastavnika kolegama analizira se po osnovu sledećih pitanja: Volim ljude sa kojima radim (G1); Zbog nesposobnosti mojih kolega, ja na poslu moram mnogo više da radim (G2); Prija mi društvo mojih kolega (G3); Na poslu ima suviše prepucavanja i rivalstva među kolegama (G4). Rezultati ispitivanja kategorije zadovoljstva nastavnika kolegama sa kojima rade prikazani su u tabeli broj 8.

Tabela broj 8: Zadovoljstvo nastavnika kolegama

PITANJE	SMER PITANJA (+/-)	M	SD	ODSTUPANJE
G1	+	4.06	0.74	1.06
G2	-	2.32	1.02	- 0.68
G3	+	4.04	0.82	1.04
G4	-	3.18	1.10	0.18

Koliko su nastavnici *zadovoljni konkretnim poslom* koji obavljaju ocenjuje se po osnovu sledećih pitanja: Ponekad mi se čini da je moj posao besmislen (H1); Uživam u obavljanju svog posla (H2); Ponosan sam zbog posla koji obavljam (H3); Moj posao je prijatan (H4). Rezultati istraživanja u okviru ove kategorije zadovoljstva nastavnika konkretnim poslom koji obavljaju, prikazani su u tabeli broj 9.

Zadovoljstvo nastavnika komunikacijom unutar organizacije ocenjuje se po osnovu sledećih pitanja: U ovoj organizaciji postoji dobra komunikacija (I1); Ciljevi ove organizacije meni nisu dovoljno jasni (I2); Često imam osećaj da ne znam šta se dešava u ovoj organizaciji (I3); Zadaci u ovoj organizaciji često

nisu potpuno jasni zaposlenima (I4). Rezultati istraživanja dobijeni ispitivanjem kategorije zadovoljstva nastavnika u osnovnim školama komunikacijom unutar škole prikazani su u tabeli broj 10.

Tabela broj 9: Zadovoljstvo nastavnika konkretnim poslom koji obavljaju

PITANJE	SMER PITANJA (+/-)	M	SD	ODSTUPANJE
H1	-	2.20	1.15	- 0.80
H2	+	4.29	0.73	1.29
H3	+	4.23	0.81	1.23
H4	+	4.03	0.93	1.03

Tabela broj 10: Zadovoljstvo nastavnika komunikacijom

PITANJE	SMER PITANJA (+/-)	M	SD	ODSTUPANJE
I1	+	3.44	1.02	0.44
I2	-	2.25	1.00	- 0.75
I3	-	2.70	1.14	- 0.30
I4	-	2.60	1.08	- 0.40

Pregled navedenih pozitivnih i negativnih pitanja, shodno tome da li odražavaju zadovoljstvo ili nezadovoljstvo nastavnika, dat je u tabeli broj 11.

Tabela br. 11: Tabelarni pregled pitanja zadovoljstva i pitanja nezadovoljstva

POZITIVNA PITANJA		NEGATIVNA PITANJA	
PITANJA ZADOVOLJSTVA	PITANJA NEZADOVOLJSTVA	PITANJA NEZADOVOLJSTVA	PITANJA ZADOVOLJSTVA
	A1 (-0.61)	A2 (1.21)	
	A3 (-0.72)		
	A4 (-0.79)		
B2 (0.10)	B3 (-0.56)	B1 (0.17)	
	B4 (-0.14)		
C1 (0.67)			C2 (-0.81)
C4 (1.01)			C3 (-0.40)
	D2 (-0.41)	D1 (0.19)	
	D3 (-0.15)	D4 (0.14)	
	E1 (-0.16)	E2 (0.31)	
		E3 (0.74)	
		E4 (0.41)	
F2 (0.16)		F1 (0.09)	
		F3 (0.50)	
		F4 (0.91)	
G1 (1.06)		G4 (0.18)	G2 (-0.68)
G3 (1.04)			
H2 (1.29)			H1 (-0.80)
H3 (1.23)			
H4 (1.03)			
I1 (0.44)			I2 (-0.75)
			I3 (-0.30)
			I4 (-0.40)

Grupisanje pitanja zadovoljstva i pitanja nezadovoljstva, uz isticanje njihovih nivoa (zadovoljstva/nezadovoljstva), prikazano je u tabeli broj 12.

Tabela br. 12: Grupisanje pitanja zadovoljstva i pitanja nezadovoljstva

PITANJA ZADOVOLJSTVA	PITANJA NEZADOVOLJSTVA
	A1 (-0.61)
	A2 (1.21)
	A3 (-0.72)
	A4 (-0.79)
B2 (0.10)	B1 (0.17)
	B3 (-0.56)
	B4 (-0.14)
C1 (0.67)	
C2 (-0.81)	
C3 (-0.40)	
C4 (1.01)	
	D1 (0.19)
	D2 (-0.41)
	D3 (-0.15)
	D4 (0.14)
	E1 (-0.16)
	E2 (0.31)
	E3 (0.74)
	E4 (0.41)
F2 (0.16)	F1 (0.09)
	F3 (0.50)
	F4 (0.91)
G1 (1.06)	G4 (0.18)
G2 (-0.68)	
G3 (1.04)	
H1 (-0.80)	
H2 (1.29)	
H3 (1.23)	
H4 (1.03)	
I1 (0.44)	
I2 (-0.75)	
I3 (-0.30)	
I4 (-0.40)	

4. Diskusija

Kategorija zadovoljstva nastavnika zaradom (tabela br. 2) u ovom upitniku tiče se tzv. direktne zarade, tj. onoga što zaposleni primaju u gotovini, kao osnovnu platu, kao mogućnost za povećanje osnovne plate i kao njeno objektivno povećanje (Bogićević Milikić. 2014, 268). U pitanju je onaj deo

zarade koji zaposleni u sistemu obrazovanja u Republici Srbiji primaju iz budžeta. Podaci prezentirani u tabeli broj 2 pokazuju da su nastavnici zaposleni u osnovnim školama u Republici Srbiji, generalno nezadovoljni svojim platama. Srednja vrednost za prvopitanje („*Smatram da sam korektno plaćen za posao koji obavljam*”) iz ove kategorije zadovoljstva nastavnika iznosi 2.39 (SD 1.09) i pokazuje da se većina ispitanika (65,95%) „ne slaže” ili „uopšte ne slaže” sa konstatacijom da su korektno plaćeni za posao koji obavljaju. S obzirom na to da direktne zarade uključuju i odgovarajuće повишice koje zaposleni dobijaju, jedno od pitanja iz ove kategorije zadovoljstva nastavnika ticalo se njihovog zadovoljstva iznosom повишica koje ostvaruju u školama, kao i učestalošću tih повишica („*Povišice u ovoj organizaciji suviše su male i retke*”). Srednja vrednost dobijena za ovo pitanje iznosi 4.21 (SD 1.04) i odražava da se većina ispitanika (82,7%) „slaže” ili „u potpunosti slaže” sa tim da su повишice u njihovim „organizacijama” suviše male i retke. Još jedno od pitanja iz kategorije zadovoljstva nastavnika zaradom je glasilo „*Sudeći po tome koliko sam plaćen, smatram da sam cenjen u ovoj organizacije*”. Iako je ovo pitanje prikladnije za ispitivanje stepena zadovoljstva zaposlenih u kompanijama a manje za ispitivanje zadovoljstva zaposlenih u školama koje se finansiraju iz budžeta i gde svi nastavnici sa istim stepenom stručne spreme ostvaruju identične zarade, ovopitanje je zadržano u ovom istraživanju. Srednja vrednost od 2.28 (SD 1.06) dobijena u okviru ovog pozitivno usmerenog pitanja pokazuje da se većina ispitanika ne slaže sa konstatacijom koja je u navednom pitanju sadržana. Specifičnost škole kao organizacije odrazila se na prirodu odgovora ispitanika za poslednje pitanje („*Zadovoljan sam šansama koje u ovoj organizaciji imam za povećanje ličnih primanja*”) u okviru kategorije zadovoljstva nastavnika zaradom. S obzirom na to da nastavnici u osnovnim školama nemaju mogućnosti da nekim dodatnim aktivnostima, u okviru škole, utiču na povećanje svoje plate, logičnim se čini podatak da je 68,03% ispitanika nezadovoljno šansama koje u školi imaju za povećanje ličnih primanja. Srednja vrednost u okviru ovog pitanja iznosi 2.21 (SD 1.05).

Zadovoljstvo nastavnika mogućnostima za njihovo napredovanje (tabela br. 3), sledeća je kategorija za praćenje stepena njihovog zadovoljstva. Možnosti za napredovanje zaposlenih podrazumevaju raspoložive šanse za zauzimanje viših hijerarhijskih pozicija unutar organizacije, koje podrazumevaju viši nivo odgovornosti ali i viši nivo zarade, a po osnovu prethodnog sticanja nekih novih kvaliteta, kao i po osnovu boljih rezultata koje zaposleni ostvaruje. Specifičnost škole kao organizacije u okviru koje je ovo istraživanje sprovedeno odrazila se na prirodu dobijenih odgovora. Tako su, na primer, u okviru prva dva pitanja ove kategorije zadovoljstva („*Malo je prilika za napredovanje na mom poslu*” i „*Oni koji dobro rade svoj posao imaju priliku za napredovanje*”) identifikovani prilično heterogeni odgovori ispitanika koji su rezultirali srednjim vrednostima od 3.17 (SD 1.06) za prvo od dva navedena pitanja, i 3.10 (SD 1.24) za drugo pitanje. Iako su, procentualno posmatrano, u okviru oba navedena pitanja

minimalno su dominirali odgovori „slažem se” i „u potpunosti se slažem”, bilo je dosta i onih odgovora koji su pripadali ostalim vrednostima pitanja. Procena je da je ovakva priroda odgovora za dva navedena pitanja posledica činjenice da u osnovnoj školi nastavnik koji predaje učenicima uzrasta od petog do osmog razreda i kada ima priliku da se profesionalno usavršava, da uči i stiče nova znanja i veštine, nema prostora za zauzimanje neke hijerarhijski više, odgovornije i bolje plaćene pozicije unutar škole (osim pozicije direktora škole). U navedenom se kontekstu logičnom čini percepcija nastavnog osoblja u osnovnim školama u Republici Srbiji da zaposleni u njihovoj organizaciji imaju manje šanse da napreduju u poslu u poređenju sa zaposlenima u nekim drugim organizacijama. Zapravo, treće pitanje u okviru ove kategorije „*U ovoj organizaciji zaposleni imaju šanse da napreduju podjednako brzo kao i u drugim organizacijama*” ima srednju vrednost 2.44 (SD 1.08), dok četvrtopitanje „*Zadovoljan sam šansama za napredovanjem koje ja lično imam u ovoj organizaciji*” ima srednju vrednost 2.86 (SD 1.07). Oba ova pitanja odražavaju većinsko prisustvo odgovora „uopšte se ne slažem” i „ne slažem se”.

Organizaciono posmatrano, neposredno nadređeni nastavnicima u osnovnim školama jesu direktori škola i, eventualno, pomoćnici direktora. Generalno bi se kategorija zadovoljstva nastavnika nadređenima (tabela br. 4) mogla okarakterisati sa pozitivnim predznakom. Ovo zbog toga što većina anketiranih nastavnika (64,86%) svoje nadređene smatra kompetentnim za posao koji obavljaju (srednja vrednost prvog pitanja u ovoj kategoriji „*Moj pretpostavljeni je kompetentan za posao koji obavlja*” iznosi 3.67 sa standardnom devijacijom od 1.11). Anketirani nastavnici takođe smatraju da su njihovi nadređeni fer prema njima (drugo pitanje „*Moj pretpostavljeni nije fer prema meni*” rezultiralo je srednjom vrednošću od 2.19 što odražava da se većina ispitanika, tačnije 72,97%, za ovopitanje izjasnila sa „uopšte se ne slažem” i „ne slažem se”). Treće pitanje u okviru ove kategorije zadovoljstva nastavnika („*Moj pretpostavljeni ne ispoljava interesovanje za osećanja njegovih sledbenika*”) odražava njihovu percepciju crta emocionalne inteligencije njima nadređenih. Srednja vrednost ovog pitanja jeste 2.60 (SD 1.13) i odražava da većina nastavnika (52,98%) smatra da njihovi nadređeni ispoljavaju interesovanja za njihova osećanja. Pozitivnom predznakom čitave ove kategorije zadovoljstva doprinosi njeno četvrto pitanje („*Cenim svog pretpostavljenog*”). Srednja vrednost ovog pitanja od 4.01 (SD 0.96) rezultat je činjenice da se 76,75% ispitanika „u potpunosti složilo” ili „složilo” sa konstatacijom sadržanom u navedenom pitanju.

Iako se u teoriji pravi jasno razgraničenje između beneficija i pogodnosti,³ utisak je da praksa ovo razgraničenje ne prepoznaje. Prvo pitanje u okviru

³Beneficije imaju za cilj da zaposlenima i njihovim porodicama obezbede sigurnost. Obuhvataju dve vrste programa: (1) program zaštite zaposlenih; zdravstveno osiguranje, penzijsko osiguranje, socijalno osiguranje, invalidsko osiguranje, životno osiguranje i sl. i (2) plaćena odsustva: služenje vojnog roka, godišnji odmor, bolovanja i sl. Pogodnosti se tiču statusa i statusnih obeležja zaposlenih i obuhvataju: besplatnu ishranu ili ishranu po beneficiranim cenama, korišćenje

kategorije zadovoljstva nastavnika beneficijama („*Nisam zadovoljan beneficijama koje uživam u ovoj organizaciji*”) na izvestan način odražava mišljenje ispitanika u vezi sa čitavom kategorijom (tabela br. 5). Srednja vrednost ovog pitanja od 3.19 (SD 1.03) rezultat je činjenice da se najveći procenat ispitanika (43,24%) izjasnio neutralno, odnosno sa „slažem se” i „u potpunosti se slažem”. Proizilazi da je svega 21,63% ispitanika zadovoljno beneficijama koje uživaju u svojoj organizaciji. Anketirani nastavnici takođe smatraju da se beneficije koje oni ostvaruju u školama razlikuju u odnosu na beneficije koje ostvaruju zaposleni u drugim organizacijama. Srednja vrednost drugog pitanja u okviru ove kategorije zadovoljstva („*Beneficije koje ostvarujemo u našoj organizaciji slične su beneficijama koje ostvaruju zaposleni u većini drugih organizacija*”) iznosi 2.59 i odražava većinsko (51.35%) prisustvo odgovora „uopšte se ne slažem” i „ne slažem se”. Interesantan je podatak da anketirani nastavnici smatraju da u njihovim školama paketi beneficija nisu isti za sve. Treće pitanje „*Paketi beneficija koje zaposleni u našoj organizaciji ostvaruju jednaki su za sve*” ima srednju vrednost od 2.85 (SD 1.11) i pokazuje da se značajan procenat ispitanika (39,46%) nije složio sa ovom konstatacijom, dok je čak 30,27% ispitanika imalo neutralan stav u vezi sa ovim pitanjem. Procentualno najveći broj neutralnih odgovora (38,38%) ispitanici su dali i u vezi sa poslednjim pitanjem („*Postoji nešto što bi smo mogli da koristimo kao beneficiju u našoj organizaciji, a što ne koristimo*”) iz kategorije zadovoljstva nastavnika beneficijama, dok se 37,3% ispitanika „složilo” ili „u potpunosti složilo” sa navedenom konstatacijom. Srednja vrednost ovog pitanja od 3.14 (SD 1.00) na izvestan način odražava mišljenje nastavnika da je sistem beneficija unutar škola moguće unaprediti.

Nagrade uključuju različita novčana i nenovčana davanja zaposlenima po različitim osnovama (npr. postizanje boljih rezultata u odnosu na ostale zaposlene, izrazito zalaganje na poslu i sl.). Specifičnost škole kao institucije finansirane iz budžeta ostavlja malo prostora za nagrađivanje nastavnika. S druge strane, država nema izgrađene mehanizme kojima bi uspevala da obezbedi dodatno stimulisanje nastavnika po osnovu posebnog nagrađivanja. To je i rezultiralo time da je značajan procenat anketiranih nastavnika za sva četiri pitanja u okviru kategorije zadovoljstva nagradama uglavnom ispoljio nezadovoljstvo (tabela br. 6). Tako je, na primer, prvopitanje u okviru ove kategorije zadovoljstva („*Kada dobro uradim posao, dobijem priznanje kakvo i zaslužujem*”) rezultiralo sa 42,7% odgovora „ne slažem se” i „uopšte se ne slažem” (srednja vrednost 2.84; SD 1.11). Relativno visok procenat onih čiji su odgovori bili „neutralni”, u okviru ovog (25.41%), kao i u okviru četvrtog pitanja (29,73%) koje pripada navedenoj kategoriji zadovoljstva može biti posledica nedovoljnog razumevanja kategorije nagrada od strane ispitanika.

Drugo pitanje u okviru kategorija zadovoljstva nastavnika nagradama („*Posao koji obavljam u organizaciji nije na pravi način vrednovan*”) dosegao je srednju vrednost od 3.31 (SD 1.12). Ne mali procenat ispitanika (49,73%) se „slaže” ili „u potpunosti slaže” sa konstatacijom sadržanom u ovom pitanju. Izvestan broj ispitanika (28,64%) se „ne slaže” ili „uopšte ne slaže” sa navedenom konstatacijom, što je signal da postoje i oni nastavnici koji smatraju da je posao koji oni obavljaju u školi na pravi način vrednovan. Treće pitanje iz ove kategorije („*Skromne su nagrade za one koji rade u ovoj organizaciji*”) pokazuje, međutim, da čak i izvestan broj oni koji smatraju da je posao koji oni obavljaju u okviru organizacije na pravi način vrednovan (2. pitanje) smatra da su, generalno posmatrano, nagrade za one koji rade u konkretnoj školi - skromne. Čak 70,81% ispitanika se „slaže” ili „u potpunosti slaže” sa konstatacijom sadržanom u trećem pitanju posmatrane kategorije. To je za rezultat imalo i najvišu (u okviru posmatrane kategorije) srednju vrednost trećeg pitanja (3.74; SD 1.00). Četvrto pitanje u okviru kategorije zadovoljstva nastavnika nagradama („*Moji napori u ovoj organizaciji nisu adekvatno nagrađeni*”) imalo je srednju vrednost 3.41 (SD 1.04). U okviru ovog pitanja, skoro polovina anketiranih (49,73%) se „slaže” ili „u potpunosti slaže” sa konstatacijom sadržanom u pitanju. Takođe je značajan procenat (29,73%) onih ispitanika koji su se u okviru ovog pitanja izjasnili neutralnim odgovorima. Interesantno je da su četvrto i drugo pitanje iz ove kategorije zadovoljstva „na prvi pogled” slična i da su rezultirala i sličnim odgovorima ispitanika (posmatrano procentualno i statistički). Suštinski, radi se o različiti „posao” na pravi način vrednovan, dok četvrto odražava stav ispitanika u vezi sa tim da li je njegov “napor” na poslu adekvatno nagrađen.

Operativne procedure odražavaju nivo formalizacije u okviru organizacije. U konkretnom istraživanju, ova kategorija zadovoljstva poslom (tabela br. 7) ukazuje na to u kom je stepenu nastavno osoblje u osnovnim školama zadovoljno nivoom prisustva i primene različitih pravila i procedura, papirologije, odnosno školske „birokratije”, kao i u kojoj meri nastavnici percipiraju obim posla koji obavljaju. Za sva četiri pitanja u okviru ove kategorije zadovoljstva srednje vrednosti su iznad 3.00. Prvo pitanje „*Brojna pravila i procedure u ovoj organizaciji doprinose tome da je teško posao obaviti kvalitetno*”, ima srednju vrednost od 3.09 (SD 1.14). Iako se sa ovom konstatacijom „složilo” ili „u potpunosti složilo” 36,21% ispitanika, značajan procenat (30,27%) ispitanika je ispoljio „neutralan” stav u okviru ovog pitanja. Sličan procenat neutralnih odgovora (31, 35%) ispitanici su dali i u okviru drugog pitanja („*Moji napori da posao odradim kvalitetno retko su kada blokirani birokratskim procedurama*”). Uz 40% onih koji su se „složili” ili „u potpunosti složili” sa konstatacijom iz ovog pitanja, dobijena je srednja vrednost za ovo pitanje od 3.16 (SD 1.03). Treće pitanje („*Moram mnogo da radim na poslu*”) odražava način na koji ispitanici doživljavaju obim svog posla. Srednja vrednost od 3.50 (SD 1.00) ukazuje na većinski procenat (57,29%) onih koji se „slažu” ili

„u potpunosti slažu” sa konstatacijom iz navedenog pitanja. Svega 16,75% ispitanika se „ne slaže” ili „uopšte ne slaže” sa navedenom konstatacijom. Najviša srednja vrednost (3.91; SD 1.07) u okviru ove kategorije zadovoljstva nastavnika identifikovana je u okviru četvrtog pitanja („*Suočavam se sa dosta papirologije tokom posla koji obavljam*”). Čak 78,38% ispitanika se „slaže” ili „u potpunosti slaže” sa tim da u njihovom poslu ima dosta „papirologije”. Ovaj podatak ne iznenađuje zato što se škola smatra organizacijom sa „profesionalnim” modelom organizacione strukture koju, pored ostalog, odlikuju i viši nivoi standardizacije i formalizacije (Mintzberg, 1992).

„Ohrabrujući” rezultati jesu identifikovani u okviru kategorije „*Zadovoljstvo nastavnika kolegama*” (tabela br. 8). Prvopitanje u okviru ove kategorije („*Volim ljude sa kojima radim*”) ima srednju vrednost 4.06 (SD 0.74) i pokazuje da se najveći procenat (70,54%) izjasnio da voli svoje kolege. Visoka srednja vrednost (4.04; SD 0.82) jeste prisutna i u okviru trećeg pitanja („*Prija mi društvo mojih kolega*”) ove kategorije zadovoljstva. Srednja vrednost drugog pitanja („*Zbog nesposobnosti mojih kolega, ja na poslu moram mnogo više da radim*”) od 2.32 (SD 1.02) ukazuje na to da nastavnici ne samo da vole svoje kolege sa posla i da im prija njihovo društvo, već da, takođe, najveći procenat njih (63,79%) smatra da su njihove kolege sposobne za posao koji obavljaju. Što se tiče konkurencije među nastavnicima, njenu prirodu odražava četvrto pitanje („*Na poslu ima suviše prepucavanja i rivalstva među kolegama*”). Veliki procenat ispitanika (42,16%) smatra da je navedeni iskaz tačan. Gotovo identičan procenat ispitanika se sa navedenim iskazom nije saglasio (28,11%) ili je ispoljio neutralan stav (29,73%). Navedeno je rezultiralo srednjom vrednošću četvrtog pitanja od 3.18 (SD 1.10).

Najviši nivo zadovoljstva nastavnika ispoljen je u okviru kategorije *Zadovoljstvo nastavnika samim poslom* (tabela br. 9). U okviru ove kategorije zadovoljstva identifikovane su najviše srednje vrednosti i najniže standardne devijacije za sva pozitivno usmerena pitanja (drugo, treće i četvrtopitanje), kao i gotovo najniža srednja vrednost za prvopitanje koje je, prema svom smeru, negativno. Prvopitanje u okviru ove kategorije zadovoljstva („*Ponekad mi se čini da je moj posao besmislen*”) ima srednju vrednost od 2.20 (SD 1.15) koja ukazuje na to da se najveći procenat ispitanika (64,86%) ili „uopšte ne slaže” ili „ne slaže” sa navedenom konstatacijom. Relativno skroman procenat ispitanika (15,67%) se sa navedenom konstatacijom „slaže” ili „u potpunosti slaže”. Visoke srednje vrednosti dobijene u okviru drugog pitanja („*Uživam u obavljanju svog posla*”), srednja vrednost 4.29 (SD 0.73); trećeg pitanja („*Ponosan sam zbog posla koji obavljam*”), srednja vrednost 4.23 (SD 0.81) i četvrtog pitanja („*Moj posao je prijatan*”), srednja vrednost 4.03 (SD 0.93), pokazuju da nastavnici koji rade u osnovnim školama u Republici Srbiji vole posao koji obavljaju, u njemu uživaju i na njega su ponosni. Ova kategorija zadovoljstva ima takođe i najniže procenat „neutralnih” odgovora u okviru svakog od pitanja.

Sistem komuniciranja (formalnog i neformalnog) koji postoji unutar organizacije omogućava prenošenje informacija. Kvalitet ovog sistema može da se odrazi na nivo zadovoljstva zaposlenih. U tom smislu poslednja kategorija zadovoljstva nastavnika jeste kategorija njihovog zadovoljstva komunikacijama unutar škole (tabela br. 10). Načelni stav nastavnika po pitanju njihovog zadovoljstva sistemom komuniciranja u školi ispoljava se kroz prvopitanje („*U ovoj organizaciji postoji dobra komunikacija*“) sadržano u ovoj kategoriji zadovoljstva. Najveći procenat ispitanika (56,75%) se „slaže“ ili „u potpunosti slaže“ sa konstatacijom da u okviru njihove organizacije postoji dobra komunikacija. Sledi procenat onih koji imaju „neutralan“ stav u vezi sa ovom konstatacijom (23,78%), dok se preostali ispitanici (18,91%) sa navedenom konstatacijom ili „ne slažu“ ili „uopšte ne slažu“. Srednja vrednost u okviru ovog pitanja jeste 3.44 (SD 1.02). Tri preostala pitanja u okviru ove kategorije zadovoljstva jesu negativno usmerena i njihove srednje vrednosti jesu manje od 3.00. Tako, na primer, drugo pitanje „*Ciljevi ove organizacije meni nisu dovoljno jasni*“ ima srednju vrednost 2.25 (SD 1.00), zato što se najveći procenat ispitanika (63,78%) nije složio sa navedenom konstatacijom. Treće pitanje „*Često imam osećaj da ne znam šta se dešava u ovoj organizaciji*“, ima srednju vrednost 2.70 (SD 1.14). Ukupno 45,95% ispitanika se „ne slaže“ ili „uopšte ne slaže“ sa ovom konstatacijom, dok je ne mali procenat njih (25,95%) ispoljilo neutralan stav. Poslednjepitanje, „*Zadaci u ovoj organizaciji često nisu potpuno jasni zaposlenima*“, ima srednju vrednost 2.60 (SD 1.08). Skoro polovina ispitanika (49,73%) se nije složila sa konstatacijom sadržanom u ovom pitanju. Ne mali procenat ispitanika (27,03%) jeste ispoljio neutralan stav.

Podaci prezentirani u tabelama br. 11 i 12 jasno ukazuju na to da su nastavnici u osnovnim školama u Republici Srbiji najnezadovoljniji zaradama (A), nagradama (E) i beneficijama (D). Po intenzitetu nezadovoljstva sledi njihovo nezadovoljstvo operativnim procedurama (F) i mogućnostima za napredovanjem (B). S druge strane, nastavnici su u najvećoj meri zadovoljni poslom koji obavljaju (H), svojim nadređenima (C), svojim kolegama (G) i sistemom komuniciranja u okviru škole (I). Proizilazi da su glavni uzročnici nezadovoljstva nastavnika u osnovnim školama u Republici Srbiji eksterne prirode (zarade koje zaposleni u školi dobijaju ih budžeta; nagrade i beneficije koje su u značajnoj meri uslovljene raspoloživim materijalnim sredstvima koje škole takođe dobijaju od države). S druge strane, najviši nivo zadovoljstva nastavnika rezultat je izvesnih „internih“, organizaciono uslovljenih faktora koji potiču iz same škole (na primer, posao koji obavljaju, odnos nadređenih i ostalih kolega prema nastavnicima, sistem internog komuniciranja u okviru škole).

Ovo upućuje na konstataciju da je odgovarajućim intervencijama države, usmerenim na poboljšanje materijalno-finansijskog položaja nastavnika u Republici Srbiji, moguće uticati na podizanje nivoa njihovog zadovoljstva, a preko toga i na poboljšanje njihovih rezultata.

Zaključak

Odgovarajući nivo zadovoljstva, odnosno nezadovoljstva zaposlenih u značajnoj se meri može odraziti na individualne rezultate zaposlenog ali i na ukupne organizacione performanse. Proizilazi da se i nezadovoljstvo nastavnika u osnovnim školama u Republici Srbiji, indentifikovano u okviru pojedinih kategorija zadovoljstva, negativno odražava na inividualne rezultate nastavnika, na nivo njihove motivisanosti i zalaganja na poslu, kao i na uspeh njihovih učenika. Činjenica je da je navedeno nezadovoljstvo prvenstveno posledica nezadovoljstva nastavnika odgovarajućim kategorijama čija je priroda eksterno uslovljena i determinisana odgovarajućim odlukama države. Izdvajanjem većeg obima sredstava za zarade zaposlenih u osnovnim školama kao i za funkcionisanje škola, država može ne samo podići nivo zadovoljstva nastavnika u osnovnim školama, već se na ovaj način u značajnoj meri može doprineti i unapređenju sistema osnovnog obrazovanja u Republici Srbiji u celini.

Iako istraživanje, po osnovu kojeg su generisani prezentirani rezultati, sadrži izvesna ograničenja (ona se, pre svega, tiču veličine i stukture uzorka), očekuje se da će tema i sadržaj ovog rada podsticajno delovati na neka buduća, obuhvatnija i kompleksnija istraživanja problema zadovoljstva nastavnog osoblja u Republici Srbiji.

Literatura

- Bogićević Milikić B. (2014) *Menadžment ljudskih resursa*, Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu
- Bishay A. (1996) "Teacher motivation and job satisfaction: a study of employing the experience sampling method", *Journal of Undergraduate Science*, 3: 147-154.
- Davis Keith, Newstrom John W. (1989) *Human Behavior at Work – Organizational Behavior*, New York: McGraw-Hill.
- Dinham S., Scott C., (1998) "A three domain model of teacher and school executive satisfaction", *Journal of Educational Administration*, 36: 362-378.
- Dinham S., Scott C., (2000) "Moving into the third outer domain of teacher satisfaction", *Journal of Educational Administration*, 38: 379-396.
- DuBrin Andrew J. (1988) *The Practice of Supervision*, New Delhi: Universal Bookstall.
- Evans L. (1998) *Teacher Morale, Job Satisfaction and Motivation*, London: Paul Chapman Publishing Limited.
- Feldman D.C., Arnold H.J. (1983) *Managing Individual and Group Behavior in Organizations*, New York: McGraw-Hill.
- Klassen R. M., Usher E. L., Bong M. (2010), "Teachers' collective efficacy, job satisfaction and job stress in cross-cultural context", *The Journal of Experimental Education*, 78: 464-486.
- Kreitner R., Kinicki A. (1995) *Organizational Behavior*, USA: Richard D. Irwin, Inc.

- Locke E. A. (1976) „The Nature and Causes of Job-satisfaction“, preuzeto iz: Luthans F., (2008) *Organizational Behavior*, New York: McGraw Hill.
- Mintzberg H. (1992) *Structure in fives: Designing effective organizations*, New Jersey: Prentice Hall.
- Sharma R. D., Jyoty J. (2006) “Job satisfaction among school teachers”, *IIMB Management Review*, 18 (4): 349-363.
- Simić I. (2010) *Osnovi organizacije*, Niš: Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Simić I., Stojković N. (2014) „Manager’s role in raising the level of job satisfaction“, *Facta Universitatis, Series: Economics and Organization*, 11 (2): 163-174.
- Spector P. E. (1985) “Measurement of human service staff satisfaction: Development of the job satisfaction survey”, *American Journal of Community Psychology*, 13 (6), pp. 693-713.
- Van den Berg (2002) “Teachers’ meanings regarding educational practice”, *Review of Educational Research*, 72: 577-625.

RESEARCH ON ELEMENTARY SCHOOL TEACHER SATISFACTION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: Employees’ satisfaction is one of the frequently analyzed subgroups of human attitudes connected to organizational environment. The authors’ aim is to study different categories of satisfaction or dissatisfaction of teachers in elementary schools in the Republic of Serbia, as a specific category of employees. The results of the research carried out have shown that teachers are dissatisfied with salaries, awards and benefits. The next category concerning the intensity of dissatisfaction is teachers’ dissatisfaction with operational procedures. On the other hand, teachers are mostly satisfied with the work they are doing, with their superiors, their colleagues and system of communicating within schools.

Keywords: satisfaction, teachers, Republic of Serbia.

SISTEM OBUKE ZA UPRAVLJANJE KRIZOM BAZIRAN NA SAVREMENIM INFORMACIONIM TEHNOLOGIJAMA

Vladimir Milićević

Visoka poslovna škola strukovnih studija, Kragujevac, Srbija

✉ vladam.kg@outlook.com

Slavoljub Milovanović

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Niš, Srbija

✉ smilovan@eknfak.ni.ac.rs

UDK
005.334:004
Pregledni rad

Apstrakt: U tranzicionom periodu koji traje više od dvadeset godina u Srbiji, mnoge organizacije funkcionišu u turbulentnom i neizvesnom političkom, ekonomskom i socijalnom okruženju. Velike promene u tom okruženju sa implikacijama koje je teško predvideti postavljaju pred menadžment tih organizacija mnoge krizne situacije. Svaki menadžer koji poseduje standardne veštine i znanje za upravljanje preduzećem mora da stekne dodatne veštine za upravljanje tim kriznim situacijama. Upravljanje krizom je skup akcija preduzetih u kontroli događaja koji čine krizu, da bi se minimizirali gubici. Da bi preduzeo odgovarajuće akcije u vreme krize, menadžer treba da zna pravac kretanja budućih događaja i kako alocirati resurse za reakciju na te događaje. U toj situaciji, veliki problem je neizvesnost koja rezultira iz brze i iznenadne pojave kriznih događaja, njihove kompleksnosti i nepredvidivosti. Sistem obuke koji ima za cilj da osposobi rukovodioce za reakciju na krizne situacije je analiziran u ovom radu. Ovaj sistem je zasnovan na korišćenju savremenih informacionih tehnologija. Osim toga, objašnjeni su trendovi i mogućnosti elektronskog učenja i obuke, kao i izazovi u razvoju programa obuke za upravljanje krizom.

Primljeno:
31.8.2014.
Prihvaćeno:
24.9.2015.

Ključne reči: Upravljanje krizom, elektronsko učenje, sistem obuke, informacione tehnologije

1. Uvod

Elektronsko učenje (e-učenje) se može definisati kao isporuka obrazovnog sadržaja preko svih elektronskih medija, uključujući Internet, intranet, ektranet, satelitsko emitovanje, interaktivnu TV i CD ili DVD. Termin e-učenje se odnosi

na skup aplikacija i procesa koji uključuje mnoge druge slične termine, kao što je učenje bazirano na webu, on-line učenje, virtualne učionice i učenje na daljinu. (Milovanovic, 2010, 191-199)

On-line učenje se koristi kao sinonim za učenje bazirano na webu, iako su termini kao što je e-učenje (Tatnall et al. 2005) (Santhanam et al. 2008, 26-47), učenje na daljinu (Koohang, Paliszkiwicz, 2013, 109-114) (Wei-Han Tan et al. 2012, 82-91), on-line učenje (Azevedo, Scalabrin, 2005, 5-24) (Al-Busaidi, 2012, 11-34) i učenje bazirano na webu (Kuang-Yuan, 2012, 128-152) (Gupta, Bostrom, 2009, 686-714) definisani i korišćeni različito od strane različitih autora, organizacija i korisničkih grupa. On-line učenje predstavlja samo jedan aspekt e-učenja i znači učenje preko Interneta, intraneta i ektraneta. Na kraju, neki autori (Urdan, Weggen, 2000) (Driscoll, Carliner, 2005) koriste termin e-obuka kao sinonim za korporativno e-učenje. U stvari, e-obuka znači korporativno učenje koje se odvija uz pomoć metoda i tehnologija e-učenja.

Postoje dva oblika on-line e-učenja: bazično *on-line* e-učenje i sofisticirano *on-line* e-učenje. Program bazičnog on-line e-učenja uključuje tekstualni i grafički sadržaj kursa, vežbi i testiranja. Program sofisticiranog *on-line* e-učenja uključuje audio i video zapise, diskusione grupe, *on-line* mentorstvo, animacije, simulacije, link do nastavnog materijala na webu i sl. (Morrison et al. 2012, 80-89)

E-učenje može biti vođeno sinhronim i asinhronim metodima i tehnologijama. Sinhrono učenje se odvija u realnom vremenu u *on-line* virtualnom okruženju, dok predavanja drži instruktor. U takvom okruženju, svi učesnici nastavnog procesa su prisutni u isto vreme i komuniciraju direktno jedan sa drugim. Postoji mnogo primera okruženja za sinhronu isporuku nastavnog sadržaja: virtualne učionice, telekonferencije i videokonferencije, internet telefonija i uživo satelitsko emitovanje lekcija studentima u učionici. (Franceschi et al. 2009, 73-100)

U asinhronom okruženju za učenje, učesnici nastavnog procesa nisu prisutni u isto vreme, pa stoga komuniciraju sa vremenskim zakašnjenjem. Primeri za asinhronu isporuku nastavnog sadržaja su: distribucija kurseva preko Interneta ili DVD medija, snimljena predavanja, snimljene audio/video web prezentacije, mentorstvo po principu „pitanje-odgovor“, *on-line* čet i diskusione grupe i *e-mail* (García, Pariente, 2009, 252-261).

U ovom radu je predstavljen sofisticirani sistem e-učenja namenjen obuci u domenu upravljanja krizom. Ovaj sistem čini sinhrono okruženje za učenje koje podržava menadžere u povećanju njihovih sposobnosti za donošenje dobrih odluka u vremenu krize. Donošenje dobrih odluka u vreme krize je izuzetno važno, a u isto vreme, veoma teško, jer su moguće greške donosilaca odluka koje dovode do toga da se ne mogu sprečiti krizne situacije ili do pogoršanja situacije. S obzirom da krize zahtevaju brzo i efektivno donošenje odluka, postoje mnogi problemi u obuci menadžera za sticanje neophodnih veština za

upravljanje krizom. Cilj ovog rada je da objasni ove probleme i da ponudi rešenje za njih u formi sistema obuke za upravljanje krizom zasnovanog na informacionim tehnologijama (IT). Snizek i njegove kolege (Snizek et al. 2002, 147-168) su razmatrali psihološke probleme koji se javljaju u obuci za donošenje odluka u kriznim situacijama i predložili rešenje zasnovano na IT. Ovo rešenje je početna tačka za modeliranje sistema obuke za upravljanje krizom koji je predstavljen u ovom radu. Predstavljeni model ovog sistema može biti iskorišćen za razvoj realnog sistema elektronske obuke u domenu upravljanja krizom, kao i u drugim domenima.

Da bi cilj ovog istraživanja koji se odnosi na probleme u obuci za upravljanje krizom bio ispunjen, rad je podeljen na četiri dela. U drugom delu, savremeni trendovi i mogućnosti elektronskog učenja i obuke su ukratko objašnjeni. U trećem delu rada, analizirani su glavni problemi i izazovi u obuci za upravljanje krizom, da bi na kraju bio predstavljen model sistema za upravljanje krizom baziran na savremenim IT, kao odgovor na te probleme i izazove. U poslednjem delu rada, date su zaključne napomene koje se odnose na tehnološka rešenja za obuku u upravljanju krizom.

2. Trendovi i mogućnosti e-učenja

Koncept e-učenja i obuke se razvijao kroz dugi niz godina, da bi najveću ekspanziju doživeo sa intenzivnim razvojem internet tehnologija. U savremenim uslovima se mogu identifikovati tri glavna trenda u ovoj oblasti: integracija mnogih IT u obrazovanju, virtuelno okruženje orjentisano ka učeniku i servisno-orjentisane institucije.

Integracija. Mnoge informacione i komunikacione tehnologije u obrazovanju se sve više integrišu. Razlike između obrazovnih telekomunikacionih tehnologija se smanjuju. Nove bežične usluge u e-učenju stvaraju izazove za dalju integraciju tehnologija. Prema tome, učenici i instruktori (nastavnici) moraju da poznaju veći broj tehnologija, da budu vešti u prikupljanju informacija iz udaljenih izvora i da budu obučeni za kolaboraciju sa udaljenim članovima tima (Shi, Whinston, 2013, 185-212).

Virtuelno okruženje orjentisano ka učeniku. Napredak u obrazovnim tehnologijama (npr. obrada prirodnih jezika, simulacije i ekspertni sistemi, objekti za učenje i agenti) čini virtuelno okruženje za učenje mnogo pristupačnijim za učenike. Učenici i instruktori jednostavno opisuju željene ciljeve učenja i šalju inteligentne agente da sakupljaju adekvatne objekte učenja sa weba. Učenici preuzimaju odgovornost za njihovo sopstveno učenje, definišu njihove sopstvene ciljeve učenja i koriste obrazovne resurse i tehnologije (Sims et al. 2008, 429-442).

Servisno-orjentisane institucije. Kvalitet usluga e-učenja je ključni faktor koji utiče na konkurentsku poziciju obrazovnih institucija. Ove usluge uključuju: pedagoške usluge, usluge učenja i infrastrukturu. Mnoga današnja okruženja za učenje su fokusirana primarno na infrastrukturu, a zanemaruju personalizovane pedagoške i obrazovne usluge. (Jingyuan, Ordonez de Pablos, 2009, 241-251)

Sadržaj, tehnologija i usluge su tri glavna tržišna segmenta u e-učenju, naročito u korporativnoj e-obuci koja postaje sve popularnija. Tržište e-učenja u razvijenim zemljama je veoma kompleksno sa mnogo tržišnih segmenata, ali su ova tri segmenta važna i obuhvataju generalne trendove u e-učenju (Georgakellos, Macris, 2009, 231-240).

Provajderi sadržaja kreiraju i publikuju obrazovni materijal i softver kao intelektualnu svojinu. Prodavci tehnologije obezbeđuju alate i specifičan hardver za učenje koji omogućava kreiranje, isporuku i upravljanje virtuelnim okruženjem za učenje. Provajderi usluga nude usluge vezane za učenje koje mogu biti kategorizovane u tri grupe: portali, provajderi obrazovnih usluga i drugi profesionalni davaoci usluga.

E-učenje i obuka bazirana na IT pružaju mnoge šanse za obrazovne institucije, poslovne organizacije i polaznike kurseva. Ove mogućnosti i šanse su: efektivno korišćenje informacionih i komunikacionih tehnologija, isporuka obrazovnih usluga bilo gde, bilo kada i bilo kome, značajne smanjenje troškova, pravovremeni pristup informacijama i znanju, personalizovano učenje, unapređena kolaboracija i interaktivnost i pogodnost on-line obuke (Sulčić, Lesjak, 2009, 40-47).

Efektivno korišćenje informacionih i komunikacionih tehnologija. IT su napravile značajne promene u učenju i obuci. Tradicionalna obuka u učionicama je suviše skupa i nepraktična za mnoge organizacije kojima je potrebna moderna, efikasna i fleksibilna alternativa kao što je e-učenje. Cilj korporativnog e-učenja je da obezbedi savremene i troškovno-efektivne programe za zaposlene. Efekti takvog učenja su visoko motivisani, osposobljeni, obrazovani i lojalni zaposleni.

Isporuka obrazovnih usluga bilo gde, bilo kada i bilo kome. Internet je dobro tehnološko rešenje za obrazovanje, učenje i obuku. Mnoge tehničke prepreke za široko korišćenje Interneta (pristup, standardi, infrastruktura i propusna moć) su uklonjene. Razvoj web servisa, korporativne mreže velikog kapaciteta i brzi desktop računari su unapredili obrazovni proces.

Značajne uštede. Kada je vođena elektronski, obuka košta manje po korisniku zbog efikasne distribucije materijala i eliminisanja visokih plata za instruktore i konsultante. Najveća korist od e-učenja je eliminacija troškova i organizacionih problema u vezi sa dovođenjem predavača i učenika na isto mesto.

Pravovremeni pristup informacijama i znanju. Sistemi obuke bazirani na webu dozvoljavaju instruktorima da lako i brzo ažuriraju lekcije i nastavne materijale. Ova mogućnost održava obrazovni sadržaj aktuelnim i konzistentnim. Učenici imaju trenutni pristup najaktuelnijim i najvažnijim informacijama koje se mogu dobiti onda kada za njima postoji potreba.

Personalizovano učenje. Personalizovano učenje utiče na bolje usvajanje obrazovnog sadržaja. Postoje individualne razlike u stilovima učenja i e-učenje podržava sve te stilove. E-učenje, takođe obezbeđuje visok nivo simulacije prilagođene sposobnostima učenika. Ljudi mogu da uče svojim sopstvenim tempom i da pregledavaju nastavni materijal onoliko često koliko je to potrebno. Oni mogu da prilagođavaju nastavni materijal svojim potrebama, kontrolišu njihov proces učenja i bolje shvate taj materijal.

Unapređena kolaboracija i interaktivnost. E-učenje nudi mnogo više kolaboracije i interakcije sa ekspertima i drugim učenicima nego tradicionalno učenje. Nastavne metode i informaciono-komunikacione tehnologije koje kreiraju interaktivno *on-line* okruženje su: studije slučaja, demonstracije, simulacije, video snimci, *on-line* reference, vođenje i mentorstvo, diskusione grupe, projektni timovi, sobe za interaktivnu konverzaciju (*chat rooms*), oglasne table, najčešće postavljena pitanja (*FAQs*) i priručnici.

Pogodnost *on-line* obuke. *On-line* obuka je mnogo pogodnija za učenike nego klasična, jer mogu da probaju nove ideje i da prave greške, a da ne budu izloženi neprijatnostima. To je naročito značajno kada pokušavaju da ovladaju suptilnim (*soft*) veštinama kao što je liderstvo i donošenje odluka. Dobar program obuke prezentira rezultate učeničkih akcija i posle grešaka oni se mogu vratiti unazad i probati ponovo.

3. Problemi u obuci za upravljanje krizom i moguća tehnološka rešenja

U nekim domenima, tradicionalni pristupi obuci imaju velika ograničenja. Mnoga od tih ograničenja mogu da budu smanjena uz korišćenje sistema obuke baziranog na informacionim tehnologijama. Takav specifičan domen koji zahteva tehnološko rešenje je upravljanje krizom tako da je potrebno shvatiti jedinstvene izazove u obuci za upravljanje krizom i ulogu sistema obuke za upravljanje krizom baziranog na savremenim informacionim tehnologijama. Model ovog sistema koji je predstavljen u ovom radu se sastoji od tri komponente: simulatora, multimedijalnog interfejsa i ekspernog sistema. Simulator generiše veliki broj realističnih scenarija, multimedijalni interfejs pomaže da se izazovu psihološki procesi prisutni u pravom upravljanju krizom i analitički eksperni sistem obezbeđuje povratnu vezu u realnom vremenu o donetim odlukama. U sledeća dva odeljka ovog rada se identifikuju i analiziraju neka teorijska i praktična pitanja u razvoju programa obuke za upravljanje

krizom. Sistem obuke za upravljanje krizom (SOUK) baziran na IT čiji je model ovde opisan treba da ima realistične atribute koji se odnose na psihološki domen donošenja odluka, pa samim tim da unapredi donošenje odluka. Prednosti obuke sa ovim sistemom mogu da budu velike u poređenju sa konvencionalnom obukom ili neautomatizovanim sistemima obuke (Sniezek et al. 2002, 147-168).

Efektivno donošenje odluka u vremenu krize je od velike važnosti, ali je teško obučiti menadžere za takvo donošenje odluka. Krize nisu pogodne situacije za obuku i istraživanje o upravljanju krizom. Krize se retko javljaju, a kada se jave, prioritet je da se brzo upravlja njima, radi uspostavljanja kontrole nad situacijom i minimiziranja gubitka. U takvim situacijama, prioritet nije da se obučavaju početnici ili da se sprovodi istraživanje o upravljanju krizom. Savremeni metod obuke zasnovan na tehnološkim rešenjima nema te nedostatke. Kao što je pomenuto, SOUK koji obezbeđuje takva rešenja ima multimedijalni interfejs, simulator krize i analitički ekspertni sistem. Ovaj sistem obuke pruža mogućnost za praktičnu akciju, tako da polaznici obuke mogu da razviju veštine neophodne za donošenje odluka. U ovom procesu donošenja odluka, polaznici obuke doživljavaju iskustvo opterećenja i zabrinutosti povezano sa realnim kriznim situacijama. Jedinственe mogućnosti ovog sistema rešavaju mnoge probleme obuke koji su naročito prisutni u obuci za upravljanje krizom.

SOUK obezbeđuje simulacije krize i omogućava prikupljanje podataka o većini karakteristika krize. To je izuzetno korisno u istraživanju karakteristika kriznih situacija i osposobljavanje menadžera za upravljanje krizom. Takođe, takve sofisticirane simulacije mogu da se iskoriste i za bazična istraživanja. Istraživači mogu da proučavaju učinak u donošenju odluka pod akutnim stresom. Takva istraživanja su važna za uspeh obuke za upravljanje krizom. SOUK se može iskoristiti za istraživanje fundamentalnih psiholoških procesa u donošenju odluka, kao i za istraživanje perifernih oblasti, kao što su prirodni jezici i percepcija vremena. Kroz takva istraživanja, moguće je unaprediti performanse ljudi u upravljanju krizom i razviti unapređene sisteme obuke.

Pre nego što detaljnije predstavimo model sistema obuke za upravljanje krizom zasnovan na IT, videćemo koji su osnovni problemi i izazovi u obuci za upravljanje krizom.

3.1. Problemi i izazovi u obuci za upravljanje krizom

Krize u ekonomskom domenu imaju mnoge oblike, kao što su: neprijateljsko preuzimanje kompanije, nagli pad na tržištu akcija, politička promena sa velikim ekonomskim implikacijama itd. Takođe, postoje krize i u mnogim drugim oblastima, kao što su: razarajući zemljotres, pad aviona, nestašica hrane ili goriva itd. Bez obzira na domen, krize obično imaju četiri karakteristike: neizvesnost, iznenadna pojava, mogućnost gubitka i nedostatak kontrole.

Postoji neizvesnost, neodređenost u kriznim događajima i to je problem za one koji pokušavaju da reše krizne situacije. Uzrok događaja koji čine krizu i njen obim ili trajanje mogu biti nepoznati u vremenu kada se ti događaji odvijaju. Osim toga, teško je znati proceduru kako postupati u upravljanju krizom. Da bi doneli dobre odluke, menadžeri treba da znaju verovatni sled događaja i kako alocirati resurse u tretiranju tih događaja. Neizvesnost je rezultat brze i iznenadne pojave krize, prisutne kompleksnosti i neodređenosti događaja koji čine krizu.

Neki dugoročni procesi prethode krizi, ali iznenadna i brza pojava događaja koji zahtevaju brzu akciju se smatra tačkom na osnovu koje se stvara konsenzus da kriza postoji. Cilj odgovora na kriznu situaciju je sprečavanje ili smanjenje negativnih implikacija. Samo pojava događaja koji izazivaju gubitak vrednosti se označava kao kriza. Uprkos urgentnosti, veoma je teško preduzeti efektive akcije za sprečavanje gubitaka, a ti gubici su obično nenadoknadivi. Iako se krizni događaji ne mogu u potpunosti kontrolisati, rukovodioci mogu delimično uticati na te događaje. Upravljanje krizom je set akcija preduzetih radi kontrole nad kriznim događajima, da bi se minimizirali gubici.

Upravljanje krizom je slično upravljanju rizikom, ali u upravljanju krizom događaji su realni i akcije prethode planiranju. U upravljanju rizikom, događaji nisu realni, već potencijalni i planiranje prethodi akcijama. Da bi bili efektivni, rukovodioci moraju da donose dobre odluke u uslovima kada postoji neizvesnost i kada nema mnogo vremena, a to je kritično za upravljanje krizom. Međutim, mnogi faktori koji utiču na krizu čine proces donošenja odluka veoma otežanim. Na primer, nedostatak vremena smanjuje kvalitet procene menadžera i jedan od načina za podizanje nivoa iskustva menadžera je obuka.

Veštine za upravljanje krizom su izuzetno kompleksne, pa je teško steći te veštine. Razlozi za to su sledeći:

- Krize su po definiciji retke i teško je steći iskustvo u upravljanju njima. S druge strane, stečeno iskustvo nije uvek upotrebljivo za sledeće krizne situacije. Izuzetno neodređeno i kompleksno okruženje krize nije pogodno za isprobavanje uzročno-posledičnih veza.
- Kada se kriza javi, uslovi za obuku nisu pogodni. Oni koji imaju relativno veća znanja i iskustva moraju da deluju veoma brzo i nemaju vremena da podučavaju druge. Osim toga, početnici nisu u poziciji da pasivno posmatraju ponašanje eksperata u toku krize.
- Znanje i veštine za upravljanje krizom nisu dovoljno generalni, da bi bili primenljivi na sledeću kriznu situaciju. Svaka kriza je jedinstvena zbog kompleksnosti i neodređenosti događaja koji čine tu krizu. Osim toga, potrebna znanja i veštine treba kontinuirano ažurirati. To je zato što je okruženje krize dinamično, a pravila i tehnologije za upravljanje krizom se neprekidno menjaju.

- Veliki problem u učenju o upravljanju krizom je to što se retko doživljavaju krize i ne može se steći potrebno iskustvo. Čak i onda kada se dese, rukovodioci možda nisu sposobni da uče iz njih. Konačno, i kada postoji mogućnost za učenje, rukovodilac može da nauči pogrešne stvari ili stvari koje su beskorisne u sledećoj krizi.

Strukturirani programi obuke se često koriste u učenju i sticanju veština o upravljanju krizama. Ovi programi postoje u mnogim formama i postoji potreba da se istraže teorijska i praktična pitanja vezana za razvoj programa obuke za upravljanje krizom. Ova istraživanja imaju tehnološku i psihološku perspektivu, kao i perspektivu upravljanja ljudskim resursima. (Whitaker et al. 2010, 11-42)

Glavni problem u formulisanju programa obuke za upravljanje krizom je identifikovanje i analiza potreba učesnika obuke. Eksperti u nekom domenu su pogodni za te svrhe, međutim, postoji problem regrutovanja i izbora tih eksperata. Ljudi sa iskustvom u prošlim krizama su važan izvor informacija, ali pomenuti problemi ograničavaju broj takvih eksperata i aktuelnost njihove ekspertize. Osim toga, direktno iskustvo sa krizama svakog eksperta je ograničeno. S druge strane, ako nekoliko eksperata učestvuje u kreiranju sadržaja obuke, još uvek postoji problem nesaglasnosti između njih i niko ne može da predvidi ekzaktnu prirodu buduće krize.

Ovi problemi mogu smanjiti poverenje u programe obuke, stvarajući mišljenje da ti programi ne mogu obezbediti neophodno znanje i veštine. Bez obzira na probleme u definisanju sadržaja programa obuke, može se reći da su znanje u nekom domenu, proceduralno znanje i generalne strategije za rešenje problema esencijalni za upravljanje krizom. Da bi bili sposobni za rešavanje problema, rukovodioci treba da imaju širok raspon veština, kao što su komunikacione veštine, socijalne veštine, perceptivne veštine i veštine donošenja odluka. To dalje komplikuje proces obuke zbog širenja dometa obuke (Chatterjee, 2013, 7-19).

U mnogim organizacijama postoje grupe ili timovi ljudi koji rade na zajedničkim zadacima. Interakcija između članova tima je neophodna u upravljanju krizom. To stvara problem kako organizovati timsku obuku. Najbolje rešenje je da svi članovi tima pohađaju jedan program obuke, ali to je teško realizovati kada svakom članu treba individualizovana, specijalizovana obuka za specifične odgovornosti. Takođe, nije praktično obučavati tim kao celinu, ako neki članovi imaju značajne odgovornosti izvan ovog tima.

Kada se jednom sadržaj programa obuke utvrdi, postoji problem ocene uspeha polaznika obuke u sticanju znanja i veština. Postoje dva cilja ocene polaznika obuke. *Prvo*, merenje uspeha u cilju donošenja kadrovskih odluka (na primer, da li je polaznik obuke uspešno savladao obuku ili ne; da li polazniku treba dodatna obuka ili ne, itd.). *Drugo*, ocena performansi daje podatke za analizu vrednosti programa obuke. Merenje procesa obuke je korisno u oceni

individualnih performansi ili programa obuke kao celine. Međutim, ove mere je teško razviti i koristiti (Kelly, Nanjiani, 2005, 124).

Druga svrha obezbeđenja informacija o uspehu u obuci je dobiti povratnu vezu koja se može iskoristiti za unapređenje performansi polaznika obuke u toku procesa obuke. Da bi imala efekte, povratna veza treba da bude trenutna, brza i specifična. Nije dovoljno preneti informacije o rezultatima ili greškama. Ove informacije treba da obezbede dovoljno objašnjenja za polaznike obuke, da bi bolje shvatili krizne događaje. Ove informacije treba da budu povezane sa akcijama koje treba preduzeti ili ne treba preduzeti. Generalne instrukcije o opštim pravilima nisu mnogo korisne. Korisne instrukcije su usmerene na određene veštine koje nedostaju polazniku obuke. Osim unapređenja razumevanja krize, objašnjenja dozvoljavaju polaznicima obuke da verifikuju ili dopune njihova sopstvena objašnjenja.

Prenos povratne veze zahteva neku formu interakcije između instruktora i polaznika obuke. Ova komunikacija može biti jednosmerna, od instruktora do polaznika obuke i javlja se posle izvršenja akcija u kriznom scenariju. Jednosmerna komunikacija je najjednostavnija forma interakcije između ljudi. Ova vrsta interakcije jednog instruktora sa više polaznika obuke je jeftinije rešenje od dvosmerene komunikacije (Robert, 2005, str. 68).

Dobar program obuke treba da bude realističan. Samo ta vrsta programa obezbeđuje efektivan transfer veština za realne krizne situacije. Neki oblici obuke su dosta jeftini (obuka u učionici i predavanje iz pisanih materijala), ali imaju nizak nivo realističnosti. Najrealističniji programi obuke se odvijaju u kontekstu koji predstavlja kontekst prave krize. Realistična obuka je korisnija od obuke u učionici zbog prednosti aktivne obuke nad pasivnom obukom. Nedostatak realističnosti u programima obuke može sprečiti transfer najvažnijih veština potrebnih za realna okruženja krize (na primer, sposobnost za preduzimanje akcija kada nema mnogo vremena). Realistična obuka obično uključuje neku kombinaciju prirodnih i simuliranih osobina. Međutim, nije moguće simulirati realne događaje koji bi vodili do realnih gubitaka. Finansijski i etički razlozi sprečavaju takve realne krizne scenarije. Cilj je kreirati kontekst obuke simulacijama koje su približne kriznim događajima. Međutim, nekada i veoma skupe simulacije koje nalikuju pravim krizama nisu dovoljno realistične.

Simulacija u programu obuke je realistična ako izaziva iste psihološke procese koji postoje u toku prave krize. Najveći problem u obuci za upravljanje krizom je generisanje psiholoških procesa vezanih za akutni stres koji se javlja u realnim krizama. Akutni stres je stanje koje se javlja u situacijama potencijalne materijalne štete, vremenskog pritiska i izazivanja jakih emocija. To su sve karakteristike upravljanja krizom. Svrha svakog programa obuke je sprečiti smanjenje ljudskih performansi pod uticajem stresa. Istraživanje ljudskih performansi pod akutnim stresom je ograničeno. Razlog za to je isti

kao u slučaju obuke za upravljanje kriznim situacijama (teško je kreirati realistično okruženje krize zbog etičkih i finansijskih razloga). Međutim, činjenica je da je kognitivna šteta u toku akutnog stresa veća za neke tipove ličnosti nego kod drugih tipova. (Levy et al. 2013, 75-84)

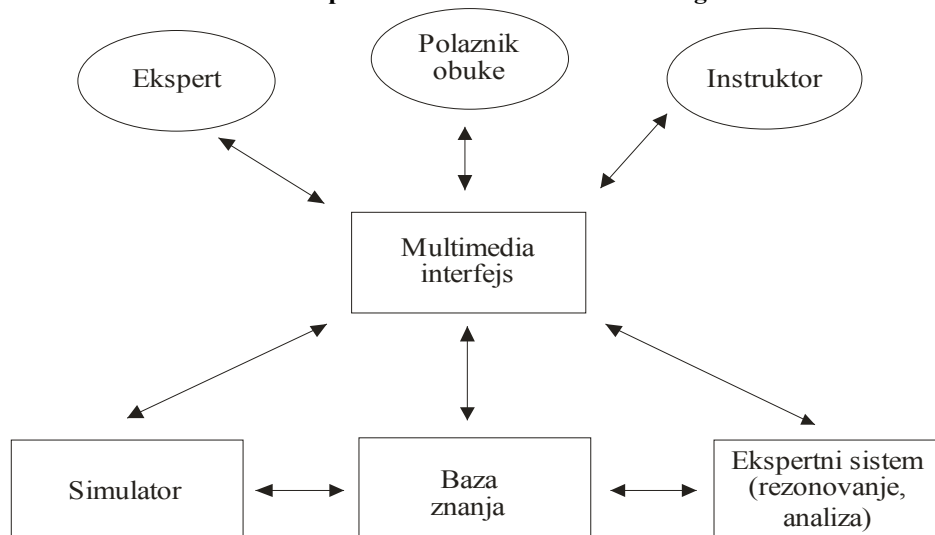
Način na koji pojedinci ocenjuju potencijalni materijalni gubitak, vremenski pritisak i zahteve zadataka igra ulogu u individualnim performansama. Podučavanje i simulacija u toku programa obuke može promeniti ovaj proces ocenjivanja u susretu sa krizom. Cilj obuke je obezbediti polaznicima obuke znanje i pouzdanost koji će voditi do pozitivnih očekivanja i rezultirati u efektivnijem izvršavanju zadataka pod stresom. Jedan način da se unapredi efektivno upravljanje krizom pod akutnim stresom je obučavati pojedince da izvršavaju zadatke pod akutnim stresom ili u nekoj kombinaciji materijalnog gubitka, vremenskog pritiska i zabrinutosti.

Konačan problem koji treba rešiti u bilo kom programu obuke je transfer znanja i veština do polaznika obuke. Glavna svrha realistične obuke je unaprediti mogućnost polaznika obuke da primeni stečene veštine u kontekstu aktuelne krize. Postoje dva dodatna faktora koji sprečavaju transfer znanja za upravljanje krizom. *Prvo*, priroda krize se može promeniti tokom vremena usled promena u fizičkom, socijalnom ili ekonomskom okruženju. *Drugo*, tehnologije i procedure za upravljanje krizom se mogu promeniti. Iz tih razloga, znanje i veštine stečeni za jednu krizu, možda nisu primenljivi na drugu krizu. Najteži zadatak u formulisanju programa obuke za upravljanje krizom je obezbediti dovoljan broj novih kriznih scenarija. Pomoću tih scenarija, polaznici obuke se mogu pripremiti za krize koje će se javiti u budućnosti.

3.2. Model sistema obuke za upravljanje krizom baziran na IT

Alternativa tradicionalnom programu obuke za upravljanje krizom je unapređeni program baziran na IT. Takođe, ovaj unapređeni program može da se iskoristi kao dodatak tradicionalnom programu obuke. Sistemi bazirani na računaru koji olakšavaju učenje ljudi postoje u mnogim formama. Međutim, SOUK se sastoji od tri komponente: multimedijalni interfejs, simulator krize i ekspertni sistem. Ove komponente, prikazane na slici 1, imaju sledeće funkcije: simulator generiše primere za obuku, multimedijalni interfejs pomaže ljudima u replikaciji velike količine informacija vezane za mnoge krizne situacije i ekspertni sistem generiše povratnu vezu koju obično daje instruktor programa obuke (Snizek et al. 2002, 147-168).

Slika 1. Komponente sistema obuke baziranog na IT

Izvor: Sniezek et al. 2002, 147-168

Glavni problemi u obuci za upravljanje krizom se mogu rešiti pomoću ovog sistema obuke baziranog na IT. Ekspertni sistem treba da reši problem nedostatka eksperata u obuci. Međutim, eksperti su još uvek potrebni, jer obezbeđuju neophodno znanje za razvoj ekspertnog sistema i simulatora krize. Ekspert, takođe, ima važnu ulogu u testiranju i vrednovanju, oceni sistema. Više verzija instruktora baziranog na računaru dozvoljava istovremenu obuku više polaznika. Osim toga, replikacija ovog sistema obezbeđuje standardizaciju koja obično ne postoji u obuci u kojoj učestvuju više eksperata u nekom kompleksnom domenu.

Usvajanje mnogih tehnoloških rešenja za obuku u upravljaju krizom menja fokus programa obuke. Konvencionalni program obuke je fokusiran na instruktora i naglašava podučavanje. S druge strane, obuka sa sistemom baziranim na IT je fokusirana na polaznike obuke i naglašava učenje. Bilo da se obuka za upravljanje krizom organizuje samo sa instruktorima ili sa SOUK, eksperti u specifičnim oblastima obezbeđuju proceduralno znanje i znanje iz određenog domena koje se koristi kao kontekst obuke. U razvoju SOUK, znanje je dobijeno od više eksperata. Na taj način dobijamo sveobuhvatnije znanje, nego što bilo koji ekspert poseduje. To pomaže kreatorima sistema da razviju sistem koji može da simulira veliki broj kriznih scenarija. Ovi scenariji zahtevaju akciju polaznika obuke koji moraju da steknu različite veštine, kao što su: uočavanje šablona, detektovanje signala, koordinacija sa članovima tima, efektivna komunikacija, predviđanje rezultata događaja, donošenje odluka i pamćenje protokola. Sveobuhvatna baza znanja i sposobnost za simulaciju velikog broja scenarija značajno proširuju domet obuke za donošenje odluka u vremenu krize (Pahl, 2006, 101-121).

Simulator može reprezentovati mnoge aspekte procesa donošenja odluka u upravljanju krizom. To nije moguće u tradicionalnoj obuci, gde instruktor mora da komunicira sa svim članovima tima. Mogućnost simuliranja ponašanja tima dozvoljava unapređeni metod vođenja obuke tima. Inteligentni agenti reprezentuju ljude i unapređeni model dozvoljava da veliki broj ljudskih ponašanja bude reprezentovan u kriznom scenariju. Ekspertni sistem je značajan za analizu simuliranih kriznih scenarija i akcija preduzetih za njihovu kontrolu. Ovaj sistem, takođe, može biti iskorišćen za ocenu performansi polaznika obuke na osnovu unapred definisanih kriterijuma.

Analiza performansi polaznika obuke sa tehnikama konvencionalne obuke nije tako efektivna kao sa ovim ekspertnim sistemom. U tradicionalnoj obuci, subjektivni metodi ocene performansi se koriste (na primer, instruktor ocenjuje uspeh polaznika obuke u sticanju znanja i veština). Ovi subjektivni metodi su usmereni na proces razmišljanja i donošenja odluka u kriznim situacijama. U upravljanju krizom, rezultati nisu pogodan indikator performansi, zato što su gubici skoro neminovni u vremenu krize. Međutim, ovi gubici nisu uvek rezultat lošeg upravljanja krizom. Ocena performansi sa ekspertnim sistemom se koncentriše na kvalitet procesa rezonovanja koji je iskorišćen u upravljanju krizom.

Ekspertni sistem može kreirati optimalne strategije donošenja odluka, ali nije dovoljan za efektivno učenje polaznika obuke. Prava korist od ekspertnog sistema je obezbeđenje povratne veze o performansama do polaznika obuke. Generalno, to je ključna osobina bilo kog inteligentnog sistema podučavanja. Važno je da polaznici obuke razumeju njihove nedostatke u procesu obuke. Instruktor u procesu tradicionalne obuke može prilagoditi povratnu vezu individualnom polazniku obuke, ali to je veoma radno-intenzivni zadatak. Instruktor mora da shvati razmišljanje polaznika obuke, krizne događaje i akcije koje preduzima polaznik kao odgovor na te događaje. Ekspertni sistem tu analizu može izvršiti automatski, u realnom vremenu, sa brzom povratnom vezom. Važna osobina ove povratne veze je da naglašava proces razmišljanja polaznika obuke, umesto da se fokusira samo na rezultat. Ponekad povratna veza ne odgovara intuiciji i mišljenju polaznika obuke. Problem je što oni mogu odbaciti takvu povratnu vezu i propustiti da unaprede performanse. Korisnici sistema zahtevaju objašnjenja rezultata što je vitalno za korisnike, da bi razumeli i prihvatili povratnu vezu. Objašnjenja, takođe, povećavaju poverenje, što dalje može unaprediti prihvatanje povratne veze (Snizek, van Swol, 2001, 288-307), (Ye, Johnson, 1995, 157-172).

Različiti tipovi povratne veze su potrebni na različitim nivoima ekspertize. Povratna veza mora biti adaptirana nivoima u hijerarhiji ciljeva. Povratna veza koja je fokusirana na niže nivoe hijerarhije je najbolja za početno učenje o kompleksnim ciljevima. Međutim, kako se individualne veštine povećavaju, povratna veza je fokusirana na izvršenje zadataka u celini. Ekspertni sistem može obezbediti povratnu vezu o performansama na svakom nivou i u svako

vreme. Osim toga, priroda objašnjenja se prilagođava nivou iskustva korisnika sistema. Naime, osobe sa više iskustva zahtevaju drugačija objašnjenja u odnosu na one sa manje iskustva.

Proces obuke podržan računarskim sistemom je dalje unapređen u domenu prenosa povratne veze i ostalih informacija o performansama. Ekspertni sistem je veoma fleksibilan, kad je u pitanju vreme i priroda interakcije sa polaznicima obuke. Ovaj sistem može analizirati događaje i akcije kada se javljaju i ne postoji kašnjenje u obezbeđenju informacija polaznicima obuke. Osim toga, komunikacija je dvosmerna i individualizovana i to prirodno unapređuje performanse polaznika obuke. Dvosmerna interakcija i mogućnost da se inicira komunikacija u bilo koje vreme obezbeđuju velike koristi. U takvom komunikacionom okruženju, ekspert može izabrati da isporuči savet ili povratnu vezu, a polaznik početnik može zahtevati takvu pomoć. U mnogim situacijama, bolje je za polaznika obuke da primi savet i da onda preuzima akcije na osnovu njega, nego da preduzme pogrešnu akciju i da posle pokušava da je ispravi. Instruktori su veoma različiti, kad su u pitanju tehnike koje koriste, a neki od njih ne koriste konzistentno najpogodnije tehnike podučavanja. S druge strane, ekspertni sistem može obezbediti korišćenje najpogodnijih metoda podučavanja, kao što su: dobijanje samoobjašnjenja (očigledne instrukcije kojima nije potrebno posebno objašnjenje) ili davanje preporuka i sugestija.

Drugi problem u obuci za upravljanje krizom je izbor vremena i mesta obuke i izbor odgovarajućih materijala potrebnih u obuci. Efektivni ekspertni sistem i simulator imaju sve neophodne elemente za obuku, dozvoljavajući da se obuka javi na bilo kom mestu, u bilo koje vreme. Za takvu obuku potreban je računar sa umereno visokim performansama. U današnjim uslovima, to čini sistem obuke fleksibilnim (na primer, zaposleni može da se obučava od kuće). Fleksibilnost sistema obuke baziranog na IT znači uklanjanje barijera za praktično vežbanje i povećanje realnog vremena obuke. Mogućnost prakse, vežbanja i isprobavanja dozvoljava polazniku obuke da realizuje koristi od kritičke ocene i analize. Prvo, polaznik mora da shvati nedostatke u veštinama i onda da vežba te veštine u simuliranom kontekstu krize. To je neophodno za efektivnu obuku.

Najveći problem u obuci za upravljanje krizom baziranoj na IT su troškovi razvoja sistema koji podržava takvu obuku. Inicijalni troškovi istraživanja i razvoja ekspertnog sistema za obuku sa ekstenzivnim simulacionim mogućnostima su veoma visoki. Ove inicijalne troškove razvoja sistema je teško predvideti, ali troškovi implementacije i održavanja se mogu predvideti sa razumnom tačnošću. Troškovi razvoja sistema koji podržava obuku su prepreka koja će se smanjivati u budućnosti. Troškovi hardvera, softvera i troškovi razvoja ekspertnog sistema za obuku će biti smanjeni sa daljim napretkom tehnologije.

Izuzetno velika korist simulatora koji predstavlja scenario polaznicima obuke je u tome što unapređuje transfer znanja. Ovaj simulator kreira aktivno

okruženje za učenje, što je velika prednost obuke zasnovane na IT. Takav simulator je naročito koristan u obuci za upravljanje krizom. Razlozi za to su:

- Ovaj simulator može da izazove psihološke procese u upravljanju krizom, čineći obuku mnogo realističnijom. Simulacije mogu da kreiraju akutni stres kroz multimedijalni interfejs, vremenski pritisak, veliku količinu informacija i grafičku reprezentaciju gubitaka koji rezultiraju iz krize. Na primer, sistem za podršku obuci može da unapredi uslove u kojima se zadaci izvršavaju, smanjivanjem količine informacija koju treba analizirati. Međutim, zahtevi za obradom informacija su veoma veliki u vremenu krize i reprezentacija uslova koji karakterišu krizu povećava količinu informacija.
- Simulator može kreirati veliki broj novih scenarija. Zato je polaznik obuke izložen velikom broju scenarija i velikom broju različitih tipova scenarija. To povećava sposobnost polaznika obuke da prevaziđe neodređenost i da unapredi svoje znanje i veštine. Iskustvo u upravljanju mnogim kriznim scenarijima unapređuje sposobnost polaznika obuke da se bori sa novim krizama.

4. Zaključak

Upravljanje krizom zahteva kompleksne veštine, što izaziva mnoge unikatne probleme u obuci za upravljanje krizom. U ovom radu su analizirana pitanja vezana za razvoj programa obuke za upravljanje krizom. Predstavljen je integrisani okvir za razumevanje tih pitanja i prednosti sistema za podršku obuci za upravljanje krizom. Ovaj sistem je baziran na IT i sastoji se od multimedijalnog interfejsa, ekspertnog sistema i simulatora scenarija. Ovaj okvir može biti koristan u oceni i poređenju različitih programa obuke za upravljanje krizom. Veliki broj novih scenarija koje sistem može kreirati ima specijalni značaj u obuci za upravljanje krizom. Ovaj sistem, takođe, obezbeđuje automatizovanu ocenu performansi polaznika obuke koja se odvija uz pomoć ekspertnog sistema, što nudi koristan model za sve programe obuke generalno.

Posedovanje računarskog sistema za podučavanje i učenje je neophodno ali ne i dovoljno za program obuke za upravljanje krizom. Kompletni program obuke za upravljanje krizom zahteva integraciju tri komponente: multimedijalni interfejs koji kreira psihološki realistično iskustvo; simulator sa brojnim scenarijima različitih atributa i teškoća; ekspertni sistem koji može obezbediti trenutnu i preciznu povratnu vezu, dok održava fleksibilnu komunikaciju između sistema i korisnika. Ovaj rad predstavlja osnovu za dalje istraživanje u razvoju programa obuke baziranih na IT i pogodnih za specifične domene. Razvoj bilo kog sistema obuke zahteva pažljivu analizu pitanja koja su objašnjena u ovom radu. Uspešan sistem obuke mora da smanji jaz između potreba polaznika obuke u specifičnom domenu i mogućnosti sistema. Specifični problemi određenog domena mogu zahtevati nove varijacije u rešenjima vezanim za obuku. Okvir prezentiran u ovom radu može biti koristan za istraživanje tih problema i formulaciju rešenja.

Literatura

- Al-Busaidi, K.A. (2012) "Learners' Perspective on Critical Factors to LMS Success in Blended Learning: An Empirical Investigation", *Communications of the Association for Information Systems*, 30: 11-34.
- Azevedo, H. J., Scalabrin, E. E., (2005) „A Human Collaborative Online Learning Environment Using Intelligent Agents“, in Fuhua Oscar Lin (ed.), *Designing Distributed Learning Environments with Intelligent Software Agents*. Hershey: Information Science Publishing, pp. 5-24.
- Chatterjee, S. (2013) "Constraints in Organizational Learning, Cognitive Load and Its Effect on Employee Behavior", *IUP Journal of Knowledge Management*, 11(4): 7-19.
- Driscoll, M., Carliner, S. (2005) *Advanced Web-based Training Strategies - Unlocking Instructionally Sound Online Learning*, San Francisco: John Wiley&Sons.
- Franceschi, K., Lee, R.M., Zanakis, S.H., Hinds, D. (2009) "Engaging Group E-Learning in Virtual Worlds", *Journal of Management Information Systems*, 26(1): 73-100.
- Garcia, R., Pariente, T. (2009) "Interoperability of Learning Objects Copyright in the LUISA Semantic Learning Management System", *Information Systems Management*, 26(3): 252-261.
- Georgakellos, D.A., Macris, A.M. (2009) "Application of the Semantic Learning Approach in the Feasibility Studies Preparation Training Process", *Information Systems Management*, 26(3): 231-240.
- Gupta, S., Bostrom, R.P. (2009) "Technology-Mediated Learning: A Comprehensive Theoretical Model", *Journal of the Association for Information Systems*, 10(9): 686-714.
- Jingyuan, Z., Ordonez de Pablos, P. (2009) "School Innovative Management Model and Strategies: The Perspective of Organizational Learning", *Information Systems Management*, 26(3): 241-251.
- Kelly, T., Nanjiani, N. (2005) *The Business Case for E-Learning*, Indianapolis: Cisco Press.
- Koohang, A., Paliszkiwicz, J. (2013) "Knowledge Construction in E-Learning: an Empirical Validation of an Active Learning Model", *Journal of Computer Information Systems*, 53(3): 109-114.
- Kuang-Yuan, H., Güney, S. (2012) "Toward a Framework of Web 2.0-Driven Organizational Learning", *Communications of the Association for Information Systems*, 31: 128-152.
- Levy, Y., Ramim, M.M., Hackney, R.A. (2013) "Assessing Ethical Severity of E-Learning Systems Security Attacks", *Journal of Computer Information Systems*, 53(3): 75-84.
- Milovanovic, S. (2010) „Opportunities and Challenges of Electronic Learning“, *Facta Universitatis, Series: Economics and Organization*, 7(2): 191-199.
- Morrison, R., Cegielski, C.G., Rainer, R. K. (2012) "Trust, Avatars, and Electronic Communications: Implications for E-Learning", *Journal of Computer Information Systems*, 53(1): 80-89.
- Pahl, C. (2006) „A Conceptual Architecture for Development Interactive Educational Multimedia“, in Zongmin Ma, (ed.), *Web-based Intelligent E-learning Systems – Technologies and Applications*, Hershey: Information Science Publishing, pp. 101-121.
- Robert, T. S. (2005) *Computer-supported Collaborative Learning in Higher Education*, Hershey: Idea Group Publishing.
- Santhanam, R., Sasidharan, S., Webster, J. (2008) "Using Self-Regulatory Learning to Enhance E-Learning-Based Information Technology Training", *Information Systems Research*, 19(1): 26-47.

- Shi, Z., Whinston, A.B. (2013) "Network Structure and Observational Learning: Evidence from a Location-Based Social Network", *Journal of Management Information Systems*, 30(2): 185-212.
- Sims, J., Vidgen, R., Powell, P. (2008) "E-Learning and the Digital Divide: Perpetuating Cultural and Socio-Economic Elitism in Higher Education", *Communications of AIS*, 2008(22): 429-442.
- Snizek, J. A., Wilkins, D. C., Wadlington, P. L. and Baumann, M. R. (2002) "Training for Crisis Decision-Making: Psychological Issues and Computer-Based Solutions", *Journal of Management Information Systems* (18)4: 147-168
- Snizek, J.A., van Swol, L. (2001) "Trust, confidence, and expertise in Judge Advisor Systems", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, (84)2: 288-307.
- Sulčić, V., Lesjak, D. (2009) "E-Learning and Study Effectiveness", *Journal of Computer Information Systems*, 49(3): 40-47.
- Tatnall, A., Osorio, J., Visscher, A., (2005) *Information Technology and Educational Management in the Knowledge Society*, Boston: Springer Science + Business Media, Inc.
- Urdu, T. A., Weggen, C. C. (2000) *Corporate E-learning: Exploring a New Frontier*, Wt Hambrecht + Co., Equity Research.
- Wei-Han Tan, G., Keng-Boon, O., Jia-Jia, S., Phusavat, K. (2012) "Determinants of Mobile Learning Adoption: An Empirical Analysis", *Journal of Computer Information Systems*, 52(3): 82-91.
- Whitaker, J., Mithas, S., Krishnan, M.S. (2010) "Organizational Learning and Capabilities for Onshore and Offshore Business Process Outsourcing", *Journal of Management Information Systems*, 27(3): 11-42.
- Ye, L.R., Johnson, P.E. (1995) The Impact of Explanation Facilities on User Acceptance of Expert Systems Advice, *MIS Quarterly* (19)2: 157-172.

TRAINING SYSTEM FOR CRISIS MANAGEMENT SUPPORTED BY CONTEMPORARY INFORMATION TECHNOLOGIES

Abstract: In a transition period lasting more than twenty years in Serbia, many organizations exist in turbulent and uncertain political, economic and social environment. Great changes in the environment with implications which are difficult to predict pose to the management of the organizations many crisis situations. Every manager possessing standard skills and knowledge for enterprise management must acquire additional skills for management of the crisis situations. Crisis management is set of actions undertaken to control over events composing crisis, in order to minimize losses. In order to undertake appropriate actions in crisis time, manager should know the direction of future events movement and how to allocate resources for reaction to the events. In that situation, the great problem is uncertainty resulting from fast and immediate emergence of crisis events, its complexity and unpredictability. Training system that has aim to enable managers for reaction in crisis situations is analysed in the paper. The system is based on application of contemporary information technologies. In addition, trends and opportunities of electronic learning and training as well as challenges in the development of a training program for crisis management is explained.

Key words: Crisis management, electronic learning, training system, information technologies

Uputstvo za pripremu radova naučnog časopisa

EKONOMSKE TEME

U časopisu objavljujemo originalne (istraživačke) naučne radove, prethodna saopštenja (originalne naučne radove punog formata, ali manjeg obima ili preliminarnog karaktera), pregledne radove, ali i prikaze knjiga. Ekonomske teme je časopis sa ekonomskom tematikom, međutim, autori koji istražuju u drugim disciplinama iz polja društvenih nauka, pišu na inovativan način o temama koje mogu interesovati naše čitaoce, takođe, mogu slati svoje rukopise. Naučni časopis Ekonomske teme je dvojezična publikacija koja izlazi četiri puta godišnje. Autori dostavljaju rukopise na srpskom ili engleskom jeziku, a nakon obaveštenja o uspešno okončanom procesu recenzije, dužni su da dostave verzije rada na oba jezika.

1. Autorska prava

Rukopis koji se predaje uredništvu časopisa ne sme biti prethodno objavljen u datom obliku, sa manjim razlikama u pogledu sadržine, niti razmatran za objavljivanje u drugim časopisima. Nakon što je rad odabran za objavljivanje, autori moraju dati pisanu izjavu o originalnosti rukopisa u kojoj, takođe, navode da časopisu predaju autorska prava.

Ukoliko vaš rukopis sadrži delove radova zaštićenih autorskim pravima (uključujući i internet sadržaje) kao što su ilustracije, tabele, grafički sadržaji ili citati teksta (duži od 150 slovnih znakova), molimo vas da prethodno pribavite pisanu dozvolu od vlasnika autorskih prava (obično izdavač). U cilju prevencije pojave plagijata časopis koristi podršku sistema za proveru preklapanja teksta.

2. Postupak recenziranja i objavljivanje

Svoje rukopise šalžite na adresu elektronske pošte ekonomske teme@eknfak.ni.ac.rs. Svi primljeni rukopisi moraju imati dve bezuslovno pozitivne anonimne recenzije da bi bili objavljeni. Konačnu odluku o svakom pristiglom rukopisu donosi glavni i odgovorni urednik. Na nama je da obezbedimo uredan proces recenziranja pristiglih radova. Trudimo se da redosled pristiglih radova određuje dinamiku objavljivanja. Svakom autoru omogućuje se da objavi jedan rad u svakom godištu časopisa (izuzetno dva).

3. Struktura rukopisa

3.1 *Obavezni i neobavezni elementi*

Rukopis obavezno sadrži naslov rada, imena i prezimena autora, podatke o institucijama kod kojih su autori zaposleni (tzv. afilijacija), detalji za kontakt (redovna poštanska adresa i adresa elektronske pošte), apstrakt, spisak pet ključnih reči, uvod, glavni deo teksta, zaključak i spisak referenci. Rukopis može, ali ne mora, sadržati i zahvalnicu, dodatke, opis korišćenih podataka, matematičke dokaze i slično.

Naslov rukopisa treba biti kratak (ne više od 10 reči) i jasan. Naslov može biti praćen i jednim podnaslovom, u kom slučaju se podnaslov odvaja crticom ili korišćenjem interpunkcijskog znaka dve tačke. Formatirati naslov na sledeći način: **BOLD**, velika slova, 12 pt.

Nakon imena i prezimena autora slede podaci o afilijaciji (univerzitet, fakultet/departman), naučna titula, akademsko zvanje, poštanska i adresa elektronske pošte.

Apstrakt (sažetak) ne bi trebalo da bude duži od dve stotine reči. Apstrakt treba da sadrži naznake o svrsi, primenjenoj metodologiji ili pristupu, glavnim nalazima i eventualno ograničenja samog istraživanja. Ne uključujte pozive na literaturu ili neuobičajene skraćenice u apstrakt. Pet ključnih reči treba navesti neposredno nakon apstrakta.

U časopisu objavljujemo rukopise obima od pet do deset hiljada reči. Neophodna su sledeća tehnička podešavanja: *Margine*: Page Setup - Margins - top, bottom - 5cm, left, right - 4cm, header, footer - 4.3cm; *Paper size*: A4; *Font*: Times New Roman (latinica) - 11pt. *Prored*: Paragraph - Indents and spacing: *Indentation*: Left, Right 0; *Special*: First line 0.6; *Spacing*: Before 6pt, After 0pt; *Line spacing*: Single. Kurzivom (*italic*) treba naglašavati reči i fraze unutar teksta, ali ne i čitave paragrafe. Kurziv treba koristiti da bi se naglasile reči i fraze koje se preuzimaju iz drugih jezika (npr. latinskog). Zadebljana slova (**bold**) se mogu koristiti isključivo za naslov i određene podnaslove. Uvek koristite fusnote umesto endnota, ali nikada fusnote kao zamenu za spisak referenci. Tabele i dijagrami moraju se dati u kvalitetu pogodnom za jasnu reprodukciju, a možemo ih vratiti autoru na ponovnu izradu ukoliko kvalitet ne zadovoljava.

3.2 *Podnaslovi*

Svi podnaslovi moraju biti numerisani arapskim brojevima, po redosledu pojavljivanja. Izbegavajte korišćenje više od tri nivoa podnaslova. Slede instrukcije za formatiranje:

Podnaslov prvog nivoa: **bold**, mala slova, 11 pt.

Podnaslov drugog nivoa: *kurziv bold*, mala slova, 11 pt.

Podnaslov trećeg nivoa: *kurziv*, mala slova, 11 pt.

3.3 Pozivi na literaturu u tekstu (referenciranje i citiranje)

U časopisu primenjujemo tzv. Harvard stil (sistem) referenciranja. Molimo vas da kada se pozivate na publikaciju koja ima dva autora obavezno navedete prezimena jednog i drugog autora, dok ako ih ima više od dva navedete prezime prvonavedenog autora i nakon toga skraćenicu **et al.** Po potrebi iza tačke sledi i zarez.

Kada se prezime autora pominje u tekstu, neposredno nakon prezimena mora da sledi godina objavljivanja publikacije, data u malim zagradama:

Primer: ... po Fisheru (1933)

U ostalim slučajevima prezime i godina stoje u zagradama:

Primer: (Fisher, 1933)

Broj stranice obavezno treba navesti ukoliko citirate određeni tekst (izvorni tekst mora biti dat kao i u originalu, tj. *in extenso*), ili kada se ne osvrćete na glavni zaključak, već na konkretnu ideju ili tvrdnju (**npr. Fisher, 1933, p. 58**). Citat se mora jasno izdvojiti od ostalog teksta upotrebom znaka navoda na početku i kraju citata.

3.4 Spisak referenci

3.4.1 Kompletnost

Pozivi na literaturu (citati) u tekstu rada moraju se u potpunosti poklapati sa spisikom referenci. Reference u spisku treba poredati abecednim redom (po prezimenu prvog autora) i ne numerisati.

3.4.2 Opšte napomene o stilu navođenja referenci u spisku

Ako se isti autor(i) navodi dva ili više puta, prvo treba navesti stariju publikaciju. Ako se isti autor(i) navodi više puta sa radovima objavljenim u istoj godini, uz godinu objavljivanja treba kao sufiks navesti (**a, b** i tako redom), dodavanjem iza godine, na primer (**2010a**). Zapazite da se reference objavljene u istoj godini od istih autora ređaju po abecednom redu imajući u vidu naslov rada. Spisak referenci treba tako formatirati da se drugi red kod svakog unosa uvuče pet karaktera. Cenićemo ako su u spisku referenci imena i prezimena autora data u celini, ali ćemo prihvatiti i ukoliko se umesto imena autora unese samo inicijal.

3.4.3 Poseban stil za određene tipove referenci

Knjiga sa navedenim autorima:

Model: Prezime, inicijali. (godina) *naslov knjige*, mesto izdanja: izdavač.

Primer: O'Hara, M. (2004) *Market microstructure theory*, Cambridge: Blackwell Publishers.

Knjiga sa navedenim autorima i rednim brojem izdanja:

Model: Prezime, inicijali. (godina) *naslov knjige*, broj izdanja, mesto izdanja: izdavač.

Primer: O'Hara, M. (1998) *Market microstructure theory*, 2nd ed., New York: John Wiley & Sons.

Zbornik radova sa navedenim urednicima:

Model: Prezime, inicijali. (eds.) (godina) *naslov knjige*, mesto izdanja: izdavač.

Primer: Bisignano, J. and W. Hunter (eds.) (2000) *Global financial crises: Lessons from recent events*, Boston: Kluwer Academic Publishers.

Savremeno izdanje starije knjige:

Model: Prezime, inicijali. (originalna godina objavljivanja) godina savremenog izdanja, *naslov knjige*, mesto izdanja: izdavač.

Primer: Keynes, J. M. (1936) 1973, *The general theory of employment, interest and money*, London: The Royal Economic Society.

Rad (odeljak) u zborniku radova ili drugoj kolektivnoj publikaciji:

Model: Prezime, inicijali. (godina) "naslov odeljka", prezime i inicijal urednika (ed.), *naslov publikacije*, mesto izdanja: izdavač, stranice.

Primer: McKinnon, R. (2000) "Limiting moral hazard and reducing risk in international capital flows: The choice of an exchange rate regime", in Bisignano J. and W. Hunter (eds.), *Global financial crises: Lessons from recent events*, Boston: Kluwer Academic Publishers, pp. 159–176.

Napomena: Ako publikacija ima dva ili više urednika, umesto (ed.) navesti (eds.).

Knjiga (publikacija) u kojoj je institucija navedena kao autor:

Model: Institucija (godina) "naslov", mesto izdanja: izdavač.

Primer: OECD (2013) "OECD Economic Surveys: China 2013", Paris: OECD Publishing.

Rad u časopisu, sa jednim autorom:

Model: Prezime, inicijali. (godina) "naslov rada", *naziv časopisa*, redni broj godišta (broj sveske): stranice.

Primer: Haggard, S. (1985) „The politics of adjustment: Lessons from the IMF's Extended Fund Facility“, *International Organization*, 39 (3): 505–534.

Rad u časopisu, sa dva autora:

Model: Prezime prvog autora, inicijal. and inicijal drugog autora. prezime drugog autora (godina) "naslov rada", *naziv časopisa*, redni broj godišta (broj sveske): stranice.

Primer: Frenkel, A. J. and R. M. Levich (1975) "Covered interest arbitrage: Unexploited profits?", *Journal of Political Economy*, 83 (2): 325–338.

Rad u časopisu, sa više od dva autora, i primer navođenje više radova istih autora:

Primer: Josifidis, K., J. Allegret, and E. Beker Pucar (2009) "Monetary and exchange rate regimes changes: The cases of Poland, Czech Republic, Slovakia and Republic of Serbia", *Panoeconomicus*, 56 (2): 199–226.

_____ (2011) "Inflation targeting and exchange rate regime in Serbia and selected transition economies", *Eastern European Economics*, 49 (4): 88–105.

Rad u časopisu, još uvek neobjavljen (npr. u štampi):

Model: Prezime, inicijali. (forthcoming) "naslov rada", *naziv časopisa*.

Primer: Marinković, S. and O. Radović (forthcoming) "Bank net interest margin related to risk, ownership and size: An exploratory study of the Serbian banking industry", *Economic Research*.

Rad u časopisu, sa DOI:

Model: Prezime, inicijali. (godina) "naslov rada", *naziv časopisa*, doi: adresa

Primer: Fungáčová, Z. and T. Poghosyan (2011) "Determinants of bank interest margins in Russia: Does bank ownership matter?" *Economic Systems*, doi: 10.1016/j.ecosys.2010.10.007

Radna dokumenta/Dokumenta za diskusiju:

Model: Prezime, inicijali (godina), "naslov rada", *naziv radnog dokumenta*, broj, izdavač, mesto izdanja, mesec izdanja.

Primer: Gordon, J. R. (2012) "Is U.S. economic growth over? Faltering innovation confronts the six headwinds", NBER *Working Paper*, No. 18315, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA, August.

Napomena: Molimo vas da uočite razliku između ovih i dokumenata dostupnih na internetu. Radna, tj. dokumenta za diskusiju ne moraju biti isključivo dostupna na internetu, niti uopšte dostupna na internetu. Ovo su periodične, obično redom numerisane publikacije izvesnih institucija.

Članak u novinama sa navedenim autorom:

Primer: Krugman, P. (2011) "Killing the Euro", *The New York Times*, 1 December.

Članak u novinama bez navedenog autora:

Primer: Financial Times (2012) "Siemens to pay €170m to Greece over alleged bribery of officials", 9 March.

Neobjavljen materijal:

Primer: Arsić, M., Z. Mladenović, A. Nojković, and P. Petrović (2005) "Makroekonometrijsko modeliranje privrede Srbije: Teorijske osnove i rezultati", CES MECON, *mimeo*.

Dokumenta ili baze podataka sa interneta, privatne ili zvanične internet stranice:

Primer: Jelašić, R. (2010) Ključne determinante kretanja cena u Srbiji: Empirijski pregled devet godina tranzicije, http://www.nbs.rs/internet/latinica/15/konferencije_guvernera/prilozi/20100309_kopaonik.pdf. Accessed 15 August 2012.

Publikacije objavljene na drugim jezicima ili pisane nelatiničnim pismima:

Napomena: Naslov publikacije ili rada na drugim jezicima, ali u latiničnom pismu, kada se navodi u verziji časopisa Ekonomske teme koja izlazi na engleskom jeziku treba ostaviti na izvornom jeziku. Ako je pak naslov izvorno zapisan nelatiničnim pismom može se navesti izvornim ili latiničnim pismom, pri čemu autor može, ali ne mora, navesti i prevod naslova na engleski jezik.

Primer 1: Schmidt, G., J. Allouche, P. Bardelli, and R. Beaujolin-Bellet (2012) “Restructurations d’entreprises”, *Revue française de gestion*, 38 (220): 73–74.

Primer 2: Капелюшников, Р. (2013) „Сколько стоит человеческий капитал России?“ (Russia's human capital: What is it worth?) *Вопросы Экономики*, 2, 24–46.

Indirektni izvori:

Napomena: Ovakav način citiranja je prihvatljiv isključivo ako niste u stanju uz normalnu istrajnost doći do primarnog izvora. Ako je to slučaj, primarni izvor uvek prvo navodite, a u nastavku, u zagradama i indirektan izvor.

Primer: Israel, G. and B. Ingrau (1990) *The invisible hand*, Cambridge: MIT Press. (quoted in Minsky, P. Hyman (1995) “Financial factors in the economics of capitalism”, *Journal of Financial Services Research*, 9, 197–208).

Naslov i podnaslov:

Napomena: Kod nekih knjiga, ređe i kod radova u časopisima, pojavljuje se naslov iza kojeg sledi podnaslov. Ako je opravdano, podnaslov se takođe može navesti, izdvojen od naslova znakom dve tačke, čak i ako na koricama ili naslovnoj strani rada ovakva interpunkcija nije upotrebljena. Prva reč u podnaslovu uvek treba biti napisana velikim slovom.

Primer: Harris, Larry (2003) *Trading and exchanges: Market microstructure for practitioners*, Oxford: Oxford University Press.

4. Lektura

Pre objavljivanja autorima šaljem lektorisan tekst za eventualnim korekcijama, koji nakon provere autori treba da vrate uredništvu u roku od deset radnih dana.

5. Finansijski detalji i pravo na besplatan primerak

Svakom autoru šalje se po jedan primerak sveske u kojoj je rad objavljen. Časopis autorima ne naplaćuje naknadu za recenziranje niti objavljivanje radova, ali takođe i ne honorariše radove.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

33(497.11)

EKONOMSKE teme / glavni i odgovorni
urednik Srđan Marinković. - God. 28, br. 1
(1990)- . - Niš : Ekonomski fakultet
Univerziteta u Nišu, 1990- (Niš : Atlantis). -
24cm

Tromesečno. - Je nastavak: Zbornik radova -
Univerzitet u Nišu. Ekonomski fakultet =
ISSN 0351-1367
ISSN 0353-8648 = Ekonomske teme
COBISS.SR-ID 17960194